ΙΝΕ
Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση

Ετήσια Έκθεση 2018

20
ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΙΝΕ
Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε.

Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση

Ετήσια Έκθεση 2018

ΑΘΗΝΑ
ΜΑΡΤΙΟΣ 2018

20
ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Περιεχόμενα

Περίληψη 15
Πρόλογος 19
Εισαγωγή 21

Κεφάλαιο 1: Δημοσιονομική λιτότητα, προσαρμογή και κρίση χρέους 25
1.1 Εισαγωγή 27
1.2 Οι δημοσιονομικές εξελίξεις το 2017 27
1.3 Η εξέλιξη των δημόσιων εσόδων την περίοδο των ΠΟΠ 34
1.4 Το δημόσιο χρέος και η φερεγγυότητα του δημόσιου τομέα 42

Κεφάλαιο 2: Εξελίξεις και μετασχηματισμοί στο μακροοικονομικό σύστημα της ελληνικής οικονομίας 49
2.1 Εισαγωγή 51
2.2 Η εξέλιξη του ΑΕΠ 52
2.3 Παραγωγικοί μετασχηματισμοί 54
2.4 Εξελίξεις στην ενεργό ζήτηση 56
2.5 Η δυναμική της κατανάλωσης των νοικοκυριών 59
2.6 Η εξέλιξη των επενδύσεων 64
2.7 Οι εξαγωγικές επιδόσεις της οικονομίας 70

Κεφάλαιο 3: Η κατάσταση στην αγορά εργασίας 75
3.1 Εισαγωγή 77
3.2 Η εξέλιξη της ανεργίας 77
3.3 Η εξέλιξη της απασχόλησης 83
3.4 Αδήλωτη εργασία 87
3.5 Εξελίξεις στους κατώτατους μισθούς στην Ελλάδα και στην ΕΕ 88
3.6 Αμοιβές στον ιδιωτικό και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα στην Ελλάδα 96
3.7 Ευέλικτες μορφές απασχόλησης και ανεργία την περίοδο 2011-2017 99
3.8 Εξέλιξη και χαρακτηριστικά της μισθωτής εργασίας και της ανεργίας με βάση τα στοιχεία της ΕΡΓΑΝΗ και του ΟΑΕΔ 111
3.9 Οι ΣΣΕ και η ευελιξία της απασχόλησης κατά το 2017 118

Κεφάλαιο 4: Φτώχεια και ανισότητα 125
4.1 Εισαγωγή 127
4.2 Η εξέλιξη της φτώχειας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης 127
4.3 Φτώχεια και αγορά εργασίας στην Ελλάδα 133
4.4 Οικονομική στενότητα και υλική αποστέρηση των ελληνικών νοικοκυριών 138
4.5 Η εξέλιξη της οικονομικής ανισότητας στην Ελλάδα 142
4.6 Η περιφερειακή διάσταση της φτώχειας και της ανισότητας στην Ελλάδα 145

Βιβλιογραφία 151

Ηλεκτρονικές πηγές 154

Ευρετήριο Πινάκων

Πίνακας 1.1: Βασικά μεγέθη Γενικής Κυβέρνησης κατά ESA ανά υποτομέα (εκατ. ευρώ και % ΑΕΠ) 29
Πίνακας 1.2: Μεταβολή δημόσιων εσόδων στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (τρέχουσες τιμές σε ευρώ) 35
Πίνακας 1.3: Μεταβολή έμμεσων φόρων στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (τρέχουσες τιμές σε ευρώ) 36
Πίνακας 1.4: Μεταβολή άμεσων φόρων στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (τρέχουσες τιμές σε ευρώ) 37
Πίνακας 1.5: Μεταβολή εσόδων Γενικής Κυβέρνησης από κοινωνικές εισφορές στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (τρέχουσες τιμές σε ευρώ) 38
Πίνακας 3.1: Αποθαρρημένοι άνεργοι (Ελλάδα, γ΄ τρίμηνο 2017) 80
Πίνακας 3.2: Ακούσια μερική απασχόληση (Ελλάδα, γ΄ τρίμηνο 2017) 80
Πίνακας 3.3: Υποαπασχόληση (Ελλάδα, γ΄ τρίμηνο 2017) 81
Πίνακας 3.4: Απόλυτα και ποσοστιαία μεγέθη μερικής και προσωρινής απασχόλησης στα επαγγέλματα και ρυθμοί μεταβολής τους στο διάστημα 2011-2017 102
Πίνακας 3.5: Συντελεστές συσχέτισης μερικής και προσωρινής απασχόλησης με ανεργία 108
Πίνακας 3.6: Ετήσιος συγκεντρωτικός πίνακας ροών απασχόλησης (2010-2017) 113
Πίνακας 3.7: Αριθμός εργαζομένων μισθωτών ανά φύλο, ηλικιακή ομάδα, ώρες εργασίας και εύρος μηνιαίων αποδοχών (2017, ετήσιες μεταβολές 2013-2017) 114
Πίνακας 3.8: Αριθμός εργαζομένων μισθωτών ανά μέγεθος επιχείρησης (2017, ετήσιες μεταβολές 2014-2017) 116
Πίνακας 3.9: Αριθμός κυριότερων επιχειρήσεων το 2017 ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (ετήσιες μεταβολές) 117
Πίνακας 3.10: Αριθμός εργαζομένων το 2017 ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (ετήσιες μεταβολές) 117
Πίνακας 3.11: Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (2010-2017) 120
Πίνακας 3.12: Νέες προσλήψεις ανά μορφή σύμβασης/απασχόλησης (2009-2017) 121
Πίνακας 3.13: Μετατροπές συμβάσεων πλήρους εργασίας σε ευέλικτες μορφές απασχόλησης (2009-2017) 122
Πίνακας 4.1: Φορολογική επιβάρυνση των φτωχότερων και των πλουσιότερων νοικοκυριών (2010, 2015 και 2016) 142
Πίνακας 4.2: Ποσοστό φτώχειας σε 13 Περιφέρειες της Ελλάδας 147
Πίνακας 4.3: Δείκτης Gini (%) σε 13 Περιφέρειες της Ελλάδας 149

Ευρετήριο Διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1.1: Ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης ως ποσοστό στο ΑΕΠ (2006-2018) 28
Διάγραμμα 1.2: Έσοδα, πρωτογενείς δαπάνες και πρωτογενές ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης κατά ESA (2009-2018, δισ. ευρώ) 30
Διάγραμμα 1.3: Σύνθεση φορολογικών εσόδων και λόγος έμμεσων/άμεσων φόρων (2008-2018) 32
Διάγραμμα 1.4: Ληξιπρόθεσμες υποχρεώσεις Γενικής Κυβέρνησης (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2017) 33
Διάγραμμα 1.5: Απασχόληση και έσοδα Γενικής Κυβέρνησης από κοινωνικές εισφορές στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (2009-2017) 39
Διάγραμμα 1.6: Μισθοί και έσοδα Γενικής Κυβέρνησης από φόρο εισοδήματος νοικοκυριών (2009-2016) 40
Διάγραμμα 1.7: Εγχώρια ζήτηση και έσοδα Γενικής Κυβέρνησης από φόρο εισοδήματος ή κερδών επιχειρήσεων (2009-2016) 41
Διάγραμμα 1.8: Εξέλιξη του χρέους της Γενικής Κυβέρνησης (2006-2018) 43
Διάγραμμα 1.9: Χρηματοδότηση της Ελλάδας στο πλαίσιο των προγραμμάτων στήριξης (2010-2017, σε δισ. ευρώ) 44
Διάγραμμα 1.10: Δείκτης Φερεγγυότητας του ελληνικού δημόσιου τομέα (1995-2018) 45
Διάγραμμα 2.1: Δείκτης μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ της Ευρωζώνης, της Ελλάδας, της Κύπρου και της Πορτογαλίας (2008:1-2017:3, σταθερές τιμές 2010) 53
Διάγραμμα 2.2: Δείκτης μεταβολής της πραγματικής ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας ανά κλάδο δραστηριότητας, 2017:3 και 2014:3 σε σχέση με 2008:3 (Ελλάδα, σταθερές τιμές 2010) 55
Διάγραμμα 2.3: Πραγματικό ΑΕΠ και βασικές του συνιστώσες σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2008:1-2017:3, σταθερές τιμές 2010) 57
Διάγραμμα 2.4: Πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα και κατανάλωση των νοικοκυριών σε δισ. ευρώ (Ελλάδα, 2008:4-2017:3, σταθερές τιμές 2010) 60
Διάγραμμα 2.5: Νέα δάνεια, νέες αποταμιεύσεις και καταθέσεις των νοικοκυριών σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2008:4-2017:3) 61
Διάγραμμα 2.6: Παλιά ληξιπρόθεσμα χρέη προς το Δημόσιο και μη εξυπηρετούμενα δάνεια των νοικοκυριών ως ποσοστά (%) του διαθέσιμου εισοδήματός τους (Ελλάδα, 2013-2017) 63

Διάγραμμα 2.7: Πραγματικός ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου ανά θεσμικό τομέα σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2008:1-2017:3, σταθερές τιμές 2010) 64
Διάγραμμα 2.8: Πραγματικές ακαθάριστες και καθαρές επενδύσεις και αποσβέσεις των μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων (Ελλάδα, 2008:4-2017:3, σταθερές τιμές 2010) 65
Διάγραμμα 2.9: Ακαθάριστες επενδύσεις ανά κύρια κατηγορία επενδυτικών στοιχείων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2008:4-2017:3) 67
Διάγραμμα 2.10: Δαπάνη σε Έρευνα και Ανάπτυξη ανά θεσμικό τομέα ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (2016) 68
Διάγραμμα 2.11: Ακαθάριστες επενδύσεις, αδιανέμητα κέρδη και νέα δάνεια των μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2008:4-2017:3) 70
Διάγραμμα 2.12: Όγκος εξαγωγών και εισαγωγών αγαθών και υπηρεσιών σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2008:1-2017:3, σταθερές τιμές 2010) 71
Διάγραμμα 2.13: Μερίδιο προϊόντων υψηλού τεχνολογικού περιεχομένου και προϊόντων μεταποίησης στο σύνολο των εξαγωγών και μερίδιο ελληνικών εξαγωγών στο παγκόσμιο εμπόριο (Ελλάδα, 2005-2016) 73
Διάγραμμα 3.1: Ποσοστό ανεργίας και προβλέψεις (Ελλάδα) 79
Διάγραμμα 3.2: Εναλλακτικοί δείκτες ανεργίας (Ελλάδα, α΄ τρίμηνο 2008-γ΄ τρίμηνο 2017) 82
Διάγραμμα 3.3: Εγγεγραμμένοι και επιδοτούμενοι άνεργοι (Ελλάδα, Ιανουάριος 2010-Δεκέμβριος 2017) 83
Διάγραμμα 3.4: Βαθμός απασχόλησης (Ελλάδα, α΄ τρίμηνο 2008-γ΄ τρίμηνο 2017) 84
Διάγραμμα 3.5: Απασχολούμενοι κατά κλάδο (Ελλάδα, α΄ τρίμηνο 2008 και γ΄ τρίμηνο 2017) 85
Διάγραμμα 3.6: Απασχολούμενοι κατά επάγγελμα (Ελλάδα, γ΄ τρίμηνο 2008 και γ΄ τρίμηνο 2017) 86
Διάγραμμα 3.7: Κατώτατοι μηνιαίοι μισθοί σε ευρώ στις χώρες της ΕΕ (α΄ εξάμηνο 2018) 89
Διάγραμμα 3.8: Κατώτατοι μισθοί σε ευρώ στις χώρες της ΕΕ (σύγκριση α΄ εξάμηνο 2010 και α΄ εξάμηνο 2018) 90
Διάγραμμα 3.9: Κατώτατοι μηνιαίοι μισθοί σε μονάδες αγοραστικής δύναμης (PPS) στις χώρες της ΕΕ (σύγκριση α΄ εξάμηνο 2010 και α΄ εξάμηνο 2018) 91
Διάγραμμα 3.10: Ποσοστιαία (%) μεταβολή κατώτατων πραγματικών μισθών στις χώρες της ΕΕ την τελευταία τριετία (2015-2017) 93

Διάγραμμα 3.11: Σωρευτική μεταβολή κατώτατων πραγματικών μισθών σε επιλεγμένες χώρες (2010-2017) 95
Διάγραμμα 3.12: Ποσοστιαία (%) κατανομή εργαζομένων του ιδιωτικού τομέα ανά εύρος καθαρών μηνιαίων αποδοχών (2017) 96
Διάγραμμα 3.13: Ποσοστιαία (%) κατανομή εργαζομένων ιδιωτικού τομέα ανά εύρος καθαρών μηνιαίων αποδοχών (σύγκριση 2009 και 2017) 97
Διάγραμμα 3.14: Ποσοστιαία (%) κατανομή εργαζομένων του ευρύτερου δημόσιου τομέα ανά εύρος καθαρών μηνιαίων αποδοχών (2017) 98
Διάγραμμα 3.15: Ποσοστιαία (%) κατανομή εργαζομένων ευρύτερου δημόσιου τομέα ανά εύρος καθαρών μηνιαίων αποδοχών (σύγκριση 2009 και 2017) 99
Διάγραμμα 3.16: Μερική και προσωρινή απασχόληση κατά επάγγελμα 2011 και 2017 (απόλυτα μεγέθη) 101
Διάγραμμα 3.17: Άνεργοι και ποσοστά ανεργίας κατά επάγγελμα το 2011 103
Διάγραμμα 3.18: Άνεργοι και ποσοστά ανεργίας κατά επάγγελμα το 2017 104
Διάγραμμα 3.19: Ποσοστά μερικής απασχόλησης, προσωρινής απασχόλησης και ανεργίας κατά επάγγελμα (2011 και 2017) 106
Διάγραμμα 3.20: Ρυθμοί μεταβολής μερικής απασχόλησης, προσωρινής απασχόλησης και ανεργίας (2011-2017) 107
Διάγραμμα 3.21: Μηνιαία εξέλιξη της μισθωτής εργασίας και των ανέργων (2010-2017) 111
Διάγραμμα 3.22: Ετήσιος αριθμός καταβληθέντων επιδομάτων κατά κατηγορία επιδοτούμενων ανέργων και νέες αιτήσεις ανέργων για επιδότηση (2010-2017) 112
Διάγραμμα 4.1: Εξέλιξη βασικών δεικτών ποσοστού (%) φτώχειας στην Ελλάδα (2009-2016) 128
Διάγραμμα 4.2: Ποσοστό φτώχειας και παραγωγικό κενό 129
Διάγραμμα 4.3: Ποσοστό φτώχειας με και χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις για την Ελλάδα και την ΕΕ (27) (2009-2016) 131
Διάγραμμα 4.4: Πληθυσμός (%) στο όριο της φτώχειας στην Ελλάδα ως προς την επαγγελματική κατάσταση (2009-2016) 133
Διάγραμμα 4.5: Ποσοστό μισθωτών εργαζομένων στο όριο της φτώχειας σε Ελλάδα και ΕΕ ανά φύλο (2009, 2015 και 2016) 134
Διάγραμμα 4.6: Ποσοστό εργαζομένων στο όριο της φτώχειας σε Ελλάδα και ΕΕ ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο (2009, 2015 και 2016) 135

Διάγραμμα 4.7: Ποσοστό εργαζομένων στο όριο της φτώχειας σε Ελλάδα και ΕΕ ως προς τον τύπο της σύμβασης (2009, 2015 και 2016) 136
Διάγραμμα 4.8: Ποσοστό εργαζομένων στο όριο της φτώχειας σε Ελλάδα και ΕΕ ως προς τον χρόνο απασχόλησης (2009, 2015 και 2016) 137
Διάγραμμα 4.9: Ποσοστό (%) του πληθυσμού στην Ελλάδα και στην ΕΕ (27) που αδυνατεί να καλύψει συγκεκριμένες ανάγκες (2009, 2015 και 2016) 139
Διάγραμμα 4.10: Δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης στο σύνολο του πληθυσμού και κατά καθεστώς απασχόλησης στην Ελλάδα (ηλικία άνω των 18, 2009, 2015 και 2016) 141
Διάγραμμα 4.11: Δείκτες ανισότητας S10/S6 και S6/S1 σε Ελλάδα και ΕΕ (2009, 2015 και 2016) 144
Διάγραμμα 4.12: Δείκτες Gini (%) με και χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις για την Ελλάδα (2009, 2015 και 2016) 145
Διάγραμμα 4.13: Ποσοστό φτώχειας, ποσοστό ανεργίας και κατά κεφαλήν ΑΕΠ 147

Συντομογραφίες Διαγραμμάτων

Σε ορισμένα διαγράμματα της Έκθεσης –όπου ήταν αναγκαίο– οι ονομασίες των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης συντομογραφούνται κατά τον ακόλουθο τρόπο:

Σύντομη ονομασία στα ελληνικά	Επίσημη ονομασία στα ελληνικά	Κωδικός χώρας
Βέλγιο	Βασίλειο του Βελγίου	**BE**
Βουλγαρία	Δημοκρατία της Βουλγαρίας	**BG**
Τσεχική Δημοκρατία	Τσεχική Δημοκρατία	**CZ**
Δανία	Βασίλειο της Δανίας	**DK**
Γερμανία	Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας	**DE**
Εσθονία	Δημοκρατία της Εσθονίας	**EE**
Ιρλανδία	Ιρλανδία	**IE**
Ελλάδα	Ελληνική Δημοκρατία	**EL**
Ισπανία	Βασίλειο της Ισπανίας	**ES**
Γαλλία	Γαλλική Δημοκρατία	**FR**
Κροατία	Δημοκρατία της Κροατίας	**HR**
Ιταλία	Ιταλική Δημοκρατία	**IT**
Κύπρος	Κυπριακή Δημοκρατία	**CY**
Λετονία	Δημοκρατία της Λετονίας	**LV**
Λιθουανία	Δημοκρατία της Λιθουανίας	**LT**
Λουξεμβούργο	Μεγάλο Δουκάτο του Λουξεμβούργου	**LU**
Ουγγαρία	Ουγγαρία	**HU**
Μάλτα	Δημοκρατία της Μάλτας	**MT**
Κάτω Χώρες	Βασίλειο των Κάτω Χωρών	**NL**
Αυστρία	Δημοκρατία της Αυστρίας	**AT**
Πολωνία	Δημοκρατία της Πολωνίας	**PL**
Πορτογαλία	Πορτογαλική Δημοκρατία	**PT**
Ρουμανία	Ρουμανία	**RO**
Σλοβενία	Δημοκρατία της Σλοβενίας	**SI**
Σλοβακία	Σλοβακική Δημοκρατία	**SK**
Φινλανδία	Δημοκρατία της Φινλανδίας	**FI**
Σουηδία	Βασίλειο της Σουηδίας	**SE**
Ηνωμένο Βασίλειο	Ηνωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας	**UK**

Περίληψη

Η ελληνική οικονομία μέχρι και το γ΄ τρίμηνο του 2017 εμφανίζει ενδείξεις εύθραυστης σταθεροποίησης σε χαμηλούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης χωρίς ενδογενή δυναμική. Το γεγονός αυτό θέτει την Ελλάδα σε μια δυναμική απόκλισης από τα υπόλοιπα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης τα οποία –για πρώτη φορά μετά την κρίση του 2007-2008– καταγράφουν ικανοποιητικούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης.

Η ελληνική οικονομία έχει πλέον εξέλθει από το καθεστώς υψηλών δημοσιονομικών ανισορροπιών, αλλά με μη βιώσιμο και μη διατηρήσιμο τρόπο. Τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν ότι από το 2014 καταγράφεται μια αλλαγή του μείγματος της δημοσιονομικής προσαρμογής με το μεγαλύτερο μέρος αυτής να προέρχεται πλέον από το σκέλος των εσόδων. Αξιοσημείωτο είναι ότι την περίοδο 2014-2016 η βελτίωση των δημόσιων εσόδων στηρίχτηκε κατά κύριο λόγο στην αύξηση των έμμεσων φόρων. Σημειώνεται ότι το διάστημα Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2017 οι έμμεσοι φόροι αντιστοιχούσαν στο 56,6% των φορολογικών εσόδων του κράτους, έναντι 54% το 2016.

Η εκτίμησή μας είναι ότι η χώρα εξακολουθεί να βρίσκεται σε καθεστώς μη διατηρήσιμης δημοσιονομικής προσαρμογής, δεδομένης της αβέβαιης δυναμικής της μεγέθυνσης και της πτώσης του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών. Η πρόοδος που έχει συντελεστεί όσον αφορά την αποπληρωμή των ληξιπρόθεσμων υποχρεώσεων της Γενικής Κυβέρνησης είναι ανεπαρκής σε σχέση με το μέγεθος της κρίσης ρευστότητας του ιδιωτικού τομέα, γεγονός που φαίνεται από την εξέλιξη των ληξιπρόθεσμων οφειλών προς το Δημόσιο. Στο πλαίσιο αυτό, οι δημοσιονομικές δεσμεύσεις που έχει αναλάβει η χώρα για την περίοδο 2018-2022, σε συνδυασμό με την εκκρεμότητα για το μελλοντικό χρηματοδοτικό σχήμα της ελληνικής οικονομίας (ειδικά εάν αυτό συνοδευτεί με πρόσθετα δημοσιονομικά μέτρα) είναι πολύ πιθανό να συντηρήσουν το κλίμα αβεβαιότητας όσον αφορά τη μεσομακροπρόθεσμη αναπτυξιακή δυναμική της χώρας, τη βιωσιμότητα των πρωτογενών πλεονασμάτων, καθώς και τη φερεγγυότητα και την πιστοληπτική αξιοπιστία του Δημοσίου.

Το γ΄ τρίμηνο του 2017 η πραγματική ακαθάριστη προστιθέμενη αξία υστερούσε σημαντικά σε σχέση με τα προ κρίσης επίπεδα, παραμένοντας καθηλωμένη σε επίπεδο αντίστοιχο με αυτό του 2014. Ο μόνος κλάδος ο οποίος παρουσιάζει μια ήπια τάση ανάκαμψης, πέραν της γεωργίας, είναι της μεταποίησης. Ωστόσο, με βάση τον τρέχοντα ρυθμό μεταβολής της προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση, δεν θα υπάρξει ουσιαστική ανάκαμψη πριν το 2023.

Η κατανάλωση εξακολουθεί να αποτελεί τον βασικό προσδιοριστικό παράγοντα της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας. Το γ΄ τρίμηνο του 2017 η κατανάλωση

παρέμεινε στάσιμη, κυμαινόμενη όμως σε επίπεδο υψηλότερο του διαθέσιμου εισοδήματος. Η αρνητική διαφορά μεταξύ διαθέσιμου εισοδήματος και κατανάλωσης, η οποία διατηρείται από το 2012 και ύστερα, οφείλεται τόσο στην εκτεταμένη φοροδιαφυγή όσο και στη χρήση συσσωρευμένων πόρων για τη χρηματοδότηση της κατανάλωσης. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την επίτευξη υψηλών δημοσιονομικών στόχων, υποδαυλίζει τη δυναμική της κατανάλωσης και τη χρηματοοικονομική ευστάθεια των νοικοκυριών αλλά και του τραπεζικού συστήματος.

Οι επενδύσεις εξακολουθούν να παραμένουν καθηλωμένες σε ένα ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο παρουσιάζοντας οριακές μεταβολές. Το γ΄ τρίμηνο του 2017 οι επενδύσεις ήταν υψηλότερες από αυτές του γ΄ τριμήνου του 2014 μόλις κατά 60,5 εκατ. ευρώ. Ειδικότερα, το γ΄ τρίμηνο του 2017 οι επενδύσεις των μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων σημείωσαν πτώση κατά 169 εκατ. ευρώ σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2016. Στην περίοδο 2009-2017 το απόθεμα παραγωγικού κεφαλαίου μειώθηκε αθροιστικά κατά περίπου 38 δισ. ευρώ. Αναφορικά με τη σύνθεση των επενδύσεων, οι επενδύσεις σε μηχανολογικό εξοπλισμό είναι σχετικά στάσιμες, κυμαινόμενες σε επίπεδο αντίστοιχο του 2015. Ταυτόχρονα, οι επενδύσεις των επιχειρήσεων του ιδιωτικού τομέα σε Έρευνα και Ανάπτυξη είναι από τις χαμηλότερες σε επίπεδο Ευρωζώνης. Συγκεκριμένα, οι δαπάνες των εγχώριων επιχειρήσεων σε Έρευνα και Ανάπτυξη αντιστοιχούν στο 0,42% του ελληνικού ΑΕΠ, όταν στον μέσο όρο της Ευρωζώνης το αντίστοιχο ποσοστό είναι ίσο με 1,37% σε όρους ΑΕΠ Ευρωζώνης.

Οι εξαγωγές αγαθών έχουν ανακάμψει σε σχέση με το 2008. Ωστόσο, η μεγάλη εξάρτηση της εγχώριας παραγωγής από τις εισαγωγές έχει οδηγήσει σε μια εξίσου σημαντική αύξηση των εισαγωγών αγαθών. Παράλληλα, οι εξαγωγές υπηρεσιών υστερούν σημαντικά σε σχέση με το επίπεδο του 2008, ενώ οι εξαγωγές προϊόντων υψηλού τεχνολογικού περιεχομένου αντιστοιχούν μόλις στο 4% του συνόλου των εξαγωγών.

Με βάση τα τελευταία στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, οι άνεργοι κατά το γ΄ τρίμηνο του 2017 ανήλθαν σε 970 χιλιάδες άτομα (20,2% του εργατικού δυναμικού), έναντι 1.092.589 ανέργων (22,6% του εργατικού δυναμικού) το αντίστοιχο τρίμηνο του προηγούμενου έτους. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν μια τάση αποκλιμάκωσης της ανεργίας. Είναι σημαντικό να τονίσουμε ότι χρησιμοποιώντας εναλλακτικούς δείκτες για την ανεργία, οι οποίοι λαμβάνουν υπόψη τους την ύπαρξη της υποαπασχόλησης, των αποθαρρημένων ανέργων και του εν δυνάμει πρόσθετου εργατικού δυναμικού, το ποσοστό ανεργίας εμφανίζεται υψηλότερο κατά 7 ποσοστιαίες μονάδες (27,5%) από το επίσημο ποσοστό ανεργίας. Το ποσοστό ανεργίας εμφανίζεται σημαντικά υψηλότερο στις γυναίκες και στους νέους –ακόμα και σ' αυτούς με υψηλή ειδίκευση–, καθώς και στις Περιφέρειες της Βόρειας και της Δυτικής Ελλάδας, ενώ οι μακροχρόνια άνεργοι ξεπερνούν το 70% του συνόλου των ανέργων.

Εξετάζοντας τις μεταβολές στην απασχόληση παρατηρούμε ότι το ποσοστό των απασχολουμένων στο σύνολο του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας κατά το γ΄ τρίμηνο

του 2017 ανήλθε σε 54,6%, ποσοστό αυξημένο σε σχέση με τις χειρότερες στιγμές του πρόσφατου παρελθόντος, αλλά σημαντικά χαμηλότερο από τα προ κρίσης επίπεδα. Κατ' αναλογία με τα στοιχεία για την ανεργία παρατηρούμε ότι οι κατηγορίες του πληθυσμού με τα σημαντικότερα προβλήματα είναι οι νέοι και οι γυναίκες.

Η εξέλιξη των μισθών κατά το 2017 εμφανίζει σταθεροποίηση στα χαμηλά επίπεδα τα οποία έχουν διαμορφωθεί. Στον ιδιωτικό τομέα έχει αυξηθεί σημαντικά το ποσοστό των χαμηλόμισθων εργαζομένων με καθαρές μηνιαίες αποδοχές κάτω των 700 ευρώ, το οποίο ανέρχεται σε 37,4% το 2017 (από 13,1% το 2009), ενώ μειώνεται κατά 4 περίπου ποσοστιαίες μονάδες το ποσοστό για αποδοχές μεταξύ 700-899 ευρώ (23,5% το 2017 από 27,3% το 2009). Παράλληλα, έχει μειωθεί δραστικά, κατά το ήμισυ περίπου, το ποσοστό των εργαζομένων με καθαρές μηνιαίες αποδοχές μεταξύ 900-1.300 ευρώ, το οποίο ανέρχεται σε 16,8% το 2017 (από 35,7% το 2009).

Στον ευρύτερο δημόσιο τομέα έχει αυξηθεί σημαντικά το ποσοστό των εργαζομένων με καθαρές μηνιαίες αποδοχές κάτω των 1.000 ευρώ, το οποίο ανέρχεται σε 29,8% το 2017 (από 18,9% το 2009), και έχει αυξηθεί λίγο το ποσοστό για αποδοχές 1.000-1.100 ευρώ (16,2% το 2017 από 13% το 2009). Αντίθετα, έχει μειωθεί σημαντικά το ποσοστό των εργαζομένων που δηλώνει καθαρές μηνιαίες αποδοχές 1.100-1.599 ευρώ, το οποίο ανέρχεται σε 34,3% το 2107 (από 46,5% το 2009), όπως και το ποσοστό των εργαζομένων με αποδοχές άνω των 1.600 ευρώ (4,7% το 2017 από 10,9% το 2009).

Όσον αφορά τις Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (ΣΣΕ), το 2017 οι εθνικές ή τοπικές κλαδικές ΣΣΕ εξακολουθούν να είναι εξαιρετικά ολιγάριθμες, ενώ για όγδοη χρονιά οι επιχειρησιακές ΣΣΕ υπερτερούν συντριπτικά. Με βάση τα στοιχεία του Υπουργείου Εργασίας το 2017 υπογράφτηκαν μόνο 15 κλαδικές/ομοιοεπαγγελματικές συλλογικές συμβάσεις, δηλαδή στα ίδια περίπου επίπεδα με τα προηγούμενα έτη. Αντίθετα, ο αριθμός των επιχειρησιακών ΣΣΕ ανέρχεται σε 244, αντιπροσωπεύοντας το 92% του συνόλου των ΣΣΕ.

Την ίδια στιγμή οι προσλήψεις με πλήρη απασχόληση υποχωρούν σταθερά, αφού μειώνεται η ποσοστιαία αναλογία τους από 79% το 2009 σε 45% το 2017, ενώ η ποσοστιαία αναλογία των νέων προσλήψεων με ευέλικτες μορφές απασχόλησης υπερδιπλασιάζεται. Ενώ το 2009 οι προσλήψεις με ευέλικτες μορφές εργασίας αντιστοιχούσαν στο 21% του συνόλου των προσλήψεων, το 2017 αντιστοιχούν στο 54,9%.

Η περίοδος 2009-2016 συνοδεύτηκε από ιδιαίτερα αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις, όπως εκφράζονται από τους σχετικούς δείκτες φτώχειας και ανισότητας. Η εξέλιξη των εν λόγω δεικτών εμφανίζεται να ακολουθεί την υφεσιακή δυναμική που προέκυψε στην ελληνική οικονομία κατά την περίοδο εφαρμογής των πολιτικών λιτότητας, καθώς οι αρνητικές τους επιδόσεις προσεγγίζουν το μέγιστο επίπεδο κατά την περίοδο 2013-2014, για να σταθεροποιηθούν τα επόμενα χρόνια.

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο δείκτης φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού αυξάνεται από 27,6% το 2009 σε 36% το 2014 για να μειωθεί ελαφρώς στο 35,6% το 2016 (διαθέσιμο εισόδημα 2015). Καθοριστικός παράγοντας για τη συγκράτηση του ποσοστού φτώχειας στην Ελλάδα συνιστούν οι μεταβιβαστικές πληρωμές, και ειδικά εκείνη των συντάξεων, καθώς κατά την κρίση διευρύνεται σταθερά η σημασία που έχουν για την αντιμετώπιση της φτώχειας. Από την άλλη πλευρά, ανησυχητικό κρίνεται το γεγονός ότι οι κοινωνικές ομάδες που επαγγελματικά βρίσκονται στο περιθώριο, όπως οι άνεργοι και ο μη ενεργός πληθυσμός, εμφανίζουν ισχυρή αύξηση του ποσοστού φτώχειας την περίοδο 2015-2016. Επίσης, δυσχερέστερη γίνεται η θέση των μη μισθωτών εργαζόμενων (αυτοαπασχολούμενοι) σε αντίθεση με τους μισθωτούς, όπου το ποσοστό φτώχειας παρουσιάζει μικρή υποχώρηση.

Ως προς το επίπεδο διαβίωσης των μισθωτών εργαζομένων, εμφανίζεται σταθερή επιδείνωση του ποσοστού φτώχειας των γυναικών σε αντίθεση με τους άνδρες, όπου το αντίστοιχο ποσοστό βαίνει μειούμενο. Επιπλέον, τα εμπειρικά ευρήματα επιβεβαιώνουν ακόμα περισσότερο την ανησυχία του ΙΝΕ ΓΣΕΕ ότι η εξάπλωση της μερικής απασχόλησης και η γενίκευση των ελαστικών σχέσεων εργασίας έχουν καταδικάσει μεγάλο τμήμα του εργαζόμενου πληθυσμού να διαβιώνει σε συνθήκες φτώχειας. Αυτό, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το ποσοστό φτώχειας σε εργαζομένους με συμβάσεις ορισμένου χρόνου κυμαίνεται περίπου σε τριπλάσια επίπεδα σε σχέση με τους εργαζομένους με συμβάσεις αορίστου χρόνου, καθιστά προφανές πως οι σταθερές και πλήρεις σχέσεις απασχόλησης εξασφαλίζουν σαφώς καλύτερη προστασία από τη φτωχοποίηση.

Παρόλο που το ποσοστό φτώχειας εμφανίζει τάσεις σταθεροποίησης στην ανοδική πορεία των προηγούμενων χρόνων, η οικονομική στενότητα των νοικοκυριών συνεχίζει να αυξάνεται το 2016 για όλες σχεδόν τις κατηγορίες καταναλωτικών αναγκών, ενώ η απόκλιση ως προς το επίπεδο διαβίωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) φτάνει στο υψηλότερο επίπεδο της περιόδου 2009-2016.

Από τις εκτιμήσεις της φτώχειας σε περιφερειακό επίπεδο για το 2016, τα υψηλότερα ποσοστά εντοπίζονται στις Περιφέρειες της Δυτικής Ελλάδας, της Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης και της Θεσσαλίας. Αντιθέτως, τις καλύτερες επιδόσεις εμφανίζουν οι νησιωτικές Περιφέρειες του Βορείου Αιγαίου, του Νοτίου Αιγαίου και των Ιονίων Νήσων. Τέλος, κατά τη διάρκεια της κρίσης προκύπτει όξυνση της οικονομικής ανισότητας με τάσεις αποκλιμάκωσης τα τελευταία χρόνια. Όσον αφορά τις περιφερειακές ανισότητες, οι υψηλότερες εντοπίζονται στη Θεσσαλία, στην Αττική και στη Δυτική Ελλάδα, ενώ οι χαμηλότερες εντοπίζονται στη Δυτική Μακεδονία, στα Ιόνια Νησιά και στο Νότιο Αιγαίο.

Πρόλογος

Η Ετήσια Έκθεση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ για το 2018 υποβάλλεται σε μια περίοδο μεγάλης αβεβαιότητας και πολλαπλών προκλήσεων – οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών. Η κυβέρνηση προσπαθεί, στο επίπεδο των προσδοκιών, να δημιουργήσει την εντύπωση ότι η χώρα βγαίνει από αυτό το ισχυρό σοκ συρρίκνωσης του βιοτικού επιπέδου και της ευημερίας της που προκάλεσαν τα τρία Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ) από το 2010 μέχρι και σήμερα. Ωστόσο, οι προσδοκίες αυτές έρχονται σε αντίθεση με την αβεβαιότητα και την ανασφάλεια που είναι διάχυτες στην κοινωνία, σε πολλές κοινωνικές ομάδες και πρωτίστως στους νέους, στους εργαζομένους, στους αυτοαπασχολούμενους και στους συνταξιούχους. Η κοινωνία ανησυχεί για το αύριο, για το πού πάμε, για το εάν πράγματι έχουμε βγει οριστικά από αυτή την κρίση, για το εάν έχουν αντιμετωπιστεί τα διαρθρωτικά προβλήματα που μας οδήγησαν σ' αυτή, για το εάν οι θυσίες των εργαζομένων, οι θυσίες του ελληνικού λαού όλα αυτά τα χρόνια έχουν πιάσει τόπο. Την ίδια στιγμή, οι γεωπολιτικές εξελίξεις στην περιοχή μας και η αυξανόμενη αστάθεια, σε συνδυασμό με την εντυπωσιακή πολιτική ανεπάρκεια της ΕΕ, προκαλούν ακόμα περισσότερη αβεβαιότητα και ανησυχία.

Το επόμενο εξάμηνο και μέχρι την ολοκλήρωση του τρίτου ΠΟΠ τον Αύγουστο του 2018 η Ελλάδα φαίνεται ότι θα εγκλωβιστεί στο εξής πολιτικό δίλημμα: να ζητήσει προληπτική πιστωτική γραμμή και κάποιου είδους νέο ΠΟΠ ή να επιδιώξει αυτό που η κυβέρνηση καθημερινά αναφέρει ως «καθαρή έξοδο»; Το δίλημμα αυτό αποκρύπτει ότι η καθεμία από τις δύο αυτές επιλογές έχει τον δικό της οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και εθνικό κίνδυνο. Γι' αυτό είναι εθνική υποχρέωση να γίνει μια ουσιαστική δημόσια συζήτηση για τις πιθανές επιπτώσεις της κάθε επιλογής. Ποιοι είναι οι βαθμοί δημοσιονομικής ελευθερίας και η έκταση της εποπτείας που συνεπάγεται η καθεμία από αυτές τις επιλογές; Ποιες κοινωνικές ομάδες θα πληρώσουν το κόστος των δημοσιονομικών δεσμεύσεων και των απαιτήσεων λιτότητας από την έξοδο στις αγορές, από τον σχηματισμό ταμειακών διαθεσίμων ασφαλείας και/ή την προληπτική πιστωτική γραμμή; Το κόστος αυτό θα το σηκώσουν για ακόμη μια φορά τα γνωστά υποζύγια;

Η συζήτηση για την επόμενη μέρα είναι εξαιρετικά σημαντική, αλλά οριοθετείται σε σημαντικό βαθμό από την τρέχουσα κατάσταση της οικονομίας. Η εκτίμηση της Γενικής Συνομοσπονδίας, όπως αυτή τεκμηριώνεται από την εμπειρική ανάλυση της παρούσας Έκθεσης, είναι πως δεν υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι έχουν δρομολογηθεί οι παραγωγικοί και οι μακροοικονομικοί μετασχηματισμοί που θα διαμόρφωναν τις συνθήκες σταθεροποίησης της οικονομίας σε βιώσιμη φάση δυναμικής οικονομικής μεγέθυνσης. Μπροστά μας έχουμε την εφαρμογή νέων μέτρων λιτότητας με την περικοπή που έχει συμφωνήσει η κυβέρνηση να γίνει στις συντάξεις και στο αφορολόγητο.

Η εκτίμησή μας είναι ότι η οικονομική, η κοινωνική και η πολιτική αστάθεια θα συνεχίζεται όσο θα εφαρμόζεται η αδιέξοδη οικονομική πολιτική της δημοσιονομικής λιτότητας και της υποβάθμισης της εργασίας. Τα Μνημόνια απέτυχαν γιατί από την αρχή της κρίσης προσάρμοσαν την οικονομική πολιτική σε μη ρεαλιστικούς δημοσιονομικούς και μακροοικονομικούς στόχους. Το αφήγημα της εξωστρεφούς ανάπτυξης καλλιεργεί μόνο ψευδαισθήσεις στον βαθμό που δεν δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την παραγωγική και θεσμική αναδόμηση της οικονομίας και τη δημιουργία ποιοτικών θέσεων εργασίας. Η πορεία της χώρας τα επόμενα χρόνια θα κριθεί κυρίως από τη δυνατότητα του πολιτικού συστήματος να σχεδιάσει με πραγματισμό και διαφάνεια, καθώς και να υλοποιήσει, μια βιώσιμη στρατηγική εξόδου της χώρας από την κρίση με σεβασμό στους θεσμούς του κοινωνικού διαλόγου.

Για τη Συνομοσπονδία, η προστασία της εργασίας, οι συλλογικές διαπραγματεύσεις, οι κλαδικές συμβάσεις εργασίας, ο κατώτατος μισθός, ο κοινωνικός διάλογος και η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας δεν βελτιώνουν μόνο το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων· πρωτίστως δημιουργούν νέο πλούτο και θωρακίζουν τη δημοκρατία στη χώρα μας. Αυτοί θα πρέπει να είναι οι βασικοί άξονες του αναπτυξιακού σχεδιασμού της επόμενης μέρας. Αυτός είναι ο μόνος δρόμος για να επιστρέψει η χώρα μας στην κοινωνική, την οικονομική και την πολιτική σταθερότητα. Η προβληματική αυτή θεμελιώνει τις παρεμβάσεις και τις θέσεις μας από την αρχή της κρίσης αλλά και τις διεθνείς πρωτοβουλίες της Συνομοσπονδίας.

Γιάννης Παναγόπουλος

Πρόεδρος ΙΝΕ ΓΣΕΕ

Εισαγωγή

Η παρούσα Έκθεση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ έχει ως κύριο στόχο της να αξιολογήσει, βάσει της δικής μας μεθοδολογίας και οπτικής, την τρέχουσα κατάσταση της οικονομίας και να καταλήξει σε ρεαλιστικά συμπεράσματα για τις προοπτικές της. Η ανάλυσή μας δεν λαμβάνει υπόψη καλλιεργούμενες προσδοκίες στον δημόσιο διάλογο που αφορούν την επόμενη μέρα της χώρας μετά την ολοκλήρωση του τρίτου ΠΟΠ, οι οποίες αποτυπώνουν κυρίως πολιτικές προτιμήσεις και όχι τεκμηριωμένες προτάσεις.

Η πολιτική αντιπαράθεση γίνεται γύρω από αμφισβητούμενες υποθέσεις και για το πώς θα ωφεληθεί η οικονομία στην περίπτωση που αυτές επιβεβαιωθούν και όχι γύρω από τις πραγματικές συνέπειες στην οικονομία και στις προοπτικές της από την αποφασισμένη μείωση των συντάξεων και του αφορολογήτου και με ποιον συγκεκριμένο τρόπο αυτές θα αντισταθμιστούν. Η οπτική του πολιτικού συστήματος είναι για ακόμη μια φορά χαμένη στην αφηρημένη εξυπηρέτηση του μικροκομματικού συμφέροντος. Την ίδια στιγμή η οικονομία και η χώρα έχουν να αντιμετωπίσουν τις βραχυπρόθεσμες, τις μεσοπρόθεσμες και τις μακροπρόθεσμες συνέπειες των πολύ υψηλών πρωτογενών πλεονασμάτων, τις υποχρεώσεις και τους δημοσιονομικούς και γεωπολιτικούς περιορισμούς του υπερσυσσωρευμένου δημόσιου χρέους, την απομόχλευση όλων των τομέων της οικονομίας και την κυρίαρχη επιχειρηματική κουλτούρα που αποτελεί μείζον διαρθρωτικό πρόβλημα της οικονομίας.

Τα ΠΟΠ έχουν αποτύχει να δημιουργήσουν βιώσιμους μετασχηματισμούς στα βασικά υποσυστήματα της οικονομίας. Το γεγονός αυτό αποκρύπτεται από όλους τους εμπλεκομένους στον σχεδιασμό και στην υλοποίησή τους. Ως ΙΝΕ ΓΣΕΕ έχουμε υποστηρίξει στις Ετήσιες και στις Ενδιάμεσες Εκθέσεις μας ότι η διάκριση ανάμεσα στο εάν μπορεί να εφαρμοστεί μια άλλη οικονομική πολιτική στο περιβάλλον της Ευρωζώνης από μια υπερχρεωμένη οικονομία σε κρίση και στο εάν η ασκούμενη οικονομική πολιτική εξυπηρετεί τα εθνικά οικονομικά συμφέροντα και οδηγεί τη χώρα στην έξοδο από την κρίση χρέους είναι θεμελιακή για τη συλλογική πολιτική σοφία μας προκειμένου να προστατεύσουμε το μέλλον της χώρας μας.

Τα Μνημόνια επιχείρησαν μια ταχεία και βραχυπρόθεσμη προσαρμογή των βασικών ισοζυγίων με εμπροσθοβαρή απορρόφηση του κόστους αυτής της προσαρμογής από την Ελλάδα μέσω της δημοσιονομικής λιτότητας και της εσωτερικής υποτίμησης, ώστε να αποφευχθεί η ουσιαστική αναδιάρθρωση των δανειακών υποχρεώσεών της. Ωστόσο, η προσαρμογή που επιτεύχθηκε στα βασικά ισοζύγια της οικονομίας, και η οποία αξιολογείται ως επιτυχία των προγραμμάτων, δεν είναι διατηρήσιμη. Η βελτίωση της κατάστασης στο εμπορικό ισοζύγιο οφείλεται πρωτίστως στη μείωση των εισαγωγών. Παράλληλα, η περιορισμένη αύξηση και

η διάρθρωση των εξαγωγών αποτυπώνουν το έλλειμμα παραγωγικού μετασχηματισμού. Η δημιουργία πρωτογενών πλεονασμάτων μέσω της συμπίεσης των δημόσιων δαπανών, κυρίως των δημόσιων επενδύσεων, και της υπερφορολόγησης δεν συνιστά βιώσιμη επιλογή δημοσιονομικής προσαρμογής. Η κατάσταση στην υγεία και στην παιδεία είναι ενδεικτική. Επιπλέον, η επιλογή αυτή δημιουργεί εμπλοκή στους ενδογενείς μηχανισμούς δημιουργίας ροών εισοδήματος και ρευστότητας, που ο ιδιωτικός τομέας αδυνατεί να αντισταθμίσει.

Τα θεμελιώδη μεγέθη και τα διαρθρωτικά χαρακτηριστικά της οικονομίας δείχνουν ότι η πορεία της τα αμέσως επόμενα χρόνια θα είναι γεμάτη από αβεβαιότητες και κινδύνους. Συνεπώς, η διαχείριση της οικονομίας απαιτεί ώριμη πολιτική σκέψη και πραγματισμό. Οι δημοσιονομικές δεσμεύσεις που έχει ήδη αναλάβει η χώρα ενδέχεται να υπονομεύσουν περαιτέρω την αναπτυξιακή δυναμική της οικονομίας και τη χρηματοπιστωτική της σταθερότητα. Ο απεγκλωβισμός της οικονομίας από αυτή την κατάσταση προϋποθέτει θετικές εξελίξεις στα εξής δύο πεδία παρέμβασης:

α) Στην αναδιάρθρωση των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας και στην ουσιαστική, και όχι φαινομενική, βιωσιμότητα του χρέους. Για να γίνει αυτό, απαιτούνται σημαντικές παραμετρικές –και όχι μόνο– αλλαγές που θα διασφαλίζουν την εξυπηρέτηση του χρέους για μια μεγάλη χρονική περίοδο, στη διάρκεια της οποίας η Ελλάδα θα μπορούσε να αναδομήσει το παραγωγικό πρότυπο και το μοντέλο ανάπτυξής της. Ζωτικής σημασίας θα ήταν η επανεξέταση και η μείωση των στόχων των πρωτογενών πλεονασμάτων, ώστε να περιοριστεί η ένταση της δημοσιονομικής προσαρμογής και της λιτότητας. Η σύνδεση της εξυπηρέτησης του χρέους με τις αναπτυξιακές επιδόσεις της οικονομίας θα είναι μια θετική εξέλιξη, εφόσον πραγματοποιηθεί και τεχνικά εξυπηρετεί τη βιωσιμότητα του χρέους και δίνει δημοσιονομικό χώρο και βαθμούς ελευθερίας στην Ελλάδα. Η σύνδεση θα πρέπει να είναι τέτοια, που να μη λειτουργεί ως υφεσιακός μηχανισμός ο οποίος θα υπονομεύει συστηματικά και σωρευτικά την απεμπλοκή της οικονομίας από επαναλαμβανόμενες κρίσεις στη διαχείριση του χρέους.

β) Στη μετάβαση της οικονομίας σε σχετικά υψηλούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης. Η επίτευξη και η διατηρησιμότητα αυτών των ρυθμών θα εξαρτηθούν από τη δυνατότητα της οικονομίας να δημιουργεί ενδογενείς ροές εισοδήματος. Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει την ανακοπή κάθε μορφής περαιτέρω λιτότητας και αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος. Η αύξηση της απασχόλησης και των αμοιβών είναι η μόνη επιλογή με ισχυρό και σωρευτικά επεκτατικό αποτέλεσμα. Παράλληλα, η εξέλιξη αυτή θα δημιουργήσει ροές ρευστότητας και θα συμβάλει στη σταθεροποίηση του τραπεζικού συστήματος.

Η Ετήσια Έκθεση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ για την ελληνική οικονομία και την απασχόληση για το 2018 έχει ως βασικό της στόχο να καταθέσει στον δημόσιο διάλογο ιδέες μιας διαφορετικής μεθοδολογίας και προσέγγισης για την αξιολόγηση της κατά-

στασης της οικονομίας, καθώς και για τις συνέπειες και τα αδιέξοδα που προκαλεί η ασκούμενη οικονομική πολιτική, αλλά και προτάσεις για τη δημιουργία ενός βιώσιμου και χωρίς κοινωνικούς αποκλεισμούς μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης.

Η Έκθεση χωρίζεται σε 4 κεφάλαια.[1] Στο Κεφάλαιο 1 παρουσιάζονται οι δημοσιονομικές εξελίξεις και η πορεία δημοσιονομικής προσαρμογής της χώρας το 2017. Υποστηρίζουμε ότι η μετάβαση σε ένα καθεστώς ισοσκελισμένων προϋπολογισμών και υψηλών πρωτογενών πλεονασμάτων, υπό συνθήκες εύθραυστης μεγέθυνσης και χαμηλού διαθέσιμου εισοδήματος, στερείται βιωσιμότητας και δεν διασφαλίζει σε διατηρήσιμους όρους την αναβάθμιση της χρηματοπιστωτικής φερεγγυότητας του δημόσιου τομέα. Η ανάλυσή μας αναδεικνύει επίσης την επίπτωση των ΠΟΠ και της ύφεσης σε βασικές κατηγορίες δημόσιων εσόδων και τονίζει την κρισιμότητα της μετάβασης της οικονομίας σε ένα περιβάλλον υψηλής και διατηρήσιμης μεγέθυνσης προκειμένου να ενισχυθούν τα έσοδα και η πιστοληπτική ικανότητα του Δημοσίου. Προς τη συγκεκριμένη κατεύθυνση αξιολογούμε εμπειρικά τη συμβολή που θα μπορούσε να έχει η ενίσχυση των θεσμών της αγοράς εργασίας, η αύξηση της απασχόλησης και η βελτίωση των αποδοχών των εργαζομένων.

Στο Κεφάλαιο 2 υποστηρίζουμε την άποψη ότι η οικονομία βρίσκεται σε μια κατάσταση εύθραυστης και πολύ ήπιας μεγέθυνσης με ενδογενώς μη διατηρήσιμη δυναμική. Παρουσιάζουμε εμπειρικά ευρήματα που αιτιολογούν την εκτίμησή μας για την κατάσταση και την προοπτική της οικονομίας. Υποστηρίζουμε ότι η δημοσιονομική λιτότητα και η εφαρμογή της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης δεν έχουν οδηγήσει στην τόνωση των επενδύσεων και των εξαγωγών, όπως είχε εξαγγελθεί. Αντιθέτως, έχουν δημιουργήσει εύθραυστα δημοσιονομικά και εμπορικά πλεονάσματα σε βάρος του ισοζυγίου των νοικοκυριών. Εκτιμούμε ότι το αποτέλεσμα αυτό αποτελεί βασική αιτία αποσταθεροποίησης του χρηματοπιστωτικού τομέα της οικονομίας. Παράλληλα, η δυναμική της αποεπένδυσης διατηρείται, υποβαθμίζοντας περαιτέρω την εγχώρια παραγωγική δομή.

Στο Κεφάλαιο 3 παρουσιάζουμε τις βασικές εξελίξεις στην αγορά εργασίας και στο ρυθμιστικό της περιβάλλον. Οι ανησυχητικές εξελίξεις στα ποσοστά και στη διάρθρωση της ανεργίας και της απασχόλησης, καθώς και στις σχέσεις εργασίας με τα υψηλά ποσοστά της μερικής απασχόλησης, συνεχίζονται. Η σημαντική υποχώρηση του κατώτατου μισθού, των αμοιβών, του ρόλου των συλλογικών διαπραγματεύσεων και των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ υπονομεύει τη διατηρήσιμη έξοδο της οικονομίας από τη στασιμότητα.

Στο Κεφάλαιο 4 εξετάζουμε τη μεταβολή της φτώχειας και της εισοδηματικής ανισότητας στην Ελλάδα την περίοδο 2009-2016, ενώ έμφαση δίνεται και στην

1. *Στην εκπόνηση της Ετήσιας Έκθεσης για την ελληνική οικονομία και την απασχόληση του έτους 2018, εκτός από τον Επιστημονικό Διευθυντή του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ Γιώργο Αργείτη, ο οποίος είχε τον συντονισμό, την επιμέλεια και την ευθύνη, συμμετείχαν και οι Π. Γεωργιάδου, Α. Ευστράτογλου, Ν. Κορατζάνης, Γ. Κρητικίδης, Δ. Παϊταρίδης, Κ. Πασσάς, Χ. Πιέρρος και Χ. Τριανταφύλλου.*

περιφερειακή διάσταση των εν λόγω φαινομένων. Τα εμπειρικά ευρήματα αναδεικνύουν πως η εξασθένηση της υφεσιακής δυναμικής μετά την κορύφωσή της την περίοδο 2013-2014 συνοδεύεται και από μια τάση σταθεροποίησης των δεικτών φτώχειας και ανισότητας. Παρ' όλες όμως τις παραπάνω θετικές ενδείξεις, η οικονομική στενότητα των ελληνικών νοικοκυριών όσον αφορά την κάλυψη των περισσότερων βασικών αναγκών εμφανίζει περαιτέρω επιβάρυνση.

Γιώργος Αργείτης

Επιστημονικός Διευθυντής ΙΝΕ ΓΣΕΕ

Κεφάλαιο 1

Δημοσιονομική λιτότητα, προσαρμογή και κρίση χρέους

Δημοσιονομική λιτότητα, προσαρμογή και κρίση χρέους

1.1 Εισαγωγή

Η ελληνική οικονομία συνέχισε το 2017 να βρίσκεται στο καθεστώς επιτήρησης και αυστηρής δημοσιονομικής προσαρμογής του τρίτου ΠΟΠ. Το δημοσιονομικό περιβάλλον προσδιορίστηκε από την καταγραφή υψηλού πρωτογενούς πλεονάσματος, από την ολοκλήρωση της δεύτερης αξιολόγησης και την επίτευξη τεχνικής συμφωνίας για την τρίτη αξιολόγηση της οικονομίας και από την ψήφιση του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2018-2021 (ΜΠΔΣ 2018-2021). Η ελληνική οικονομία διέρχεται πλέον το τελευταίο έτος του τρέχοντος προγράμματος έχοντας να αντιμετωπίσει έναν κατάλογο προαπαιτούμενων για την ολοκλήρωση της τέταρτης αξιολόγησης, αλλά και υψηλή αβεβαιότητα σχετικά με τη μελλοντική αναχρηματοδότηση των δανειακών της υποχρεώσεων.

1.2 Οι δημοσιονομικές εξελίξεις το 2017

Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης αναμένεται να διαμορφωθεί το 2017 σε έλλειμμα της τάξης των 2.163 εκατ. ευρώ ή 1,2% του ΑΕΠ, έναντι πλεονάσματος 790 εκατ. ευρώ ή 0,5% του ΑΕΠ το 2016 (Διάγραμμα 1.1). Για το τρέχον έτος, η Επιτροπή προβλέπει την καταγραφή θετικού δημοσιονομικού ισοζυγίου με το πλεόνασμα της Γενικής Κυβέρνησης να διαμορφώνεται στα 1.620 εκατ. ευρώ ή στο 0,9% του ΑΕΠ. Τα στοιχεία υποδηλώνουν τη σταδιακή μετάβαση της Ελλάδας από ένα καθεστώς υπερβολικών δημοσιονομικών ανισορροπιών σε ένα ισοσκελισμένων ή πλεονασματικών προϋπολογισμών, γεγονός που πιστοποιήθηκε και από την έξοδο της χώρας από τη Διαδικασία Υπερβολικού Ελλείμματος (ΔΥΕ) τον Σεπτέμβριο του 2017.[2]

Στο Διάγραμμα 1.1 παρατηρούμε ωστόσο ότι η μετάβαση αυτή υπήρξε εξαιρετικά επώδυνη. Είναι ενδεικτικό ότι, με εξαίρεση το 2016, την περίοδο 2012-2017 το μεγαλύτερο μέρος του ελλείμματος της Γενικής Κυβέρνησης οφειλόταν στη δυσμενή επίδραση του οικονομικού κύκλου. Το 2018, παρά τη βελτίωσή της, η κυκλική συνιστώσα του δημοσιονομικού ισοζυγίου προβλέπεται ότι θα παραμείνει αρνητική, εμποδίζοντας έτσι τη βελτίωση της δημοσιονομικής θέσης της χώρας. Το ίδιο, κατά την εκτίμησή μας, είναι πιθανό να συμβεί και τα επόμενα έτη,

2. *Βλ. EC (2017α).*

δεδομένων των υφεσιακών μέτρων που έχουν ήδη δρομολογηθεί προκειμένου να επιτευχθούν οι υψηλοί δημοσιονομικοί στόχοι της περιόδου 2019-2022.[3]

Διάγραμμα 1.1: Ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης ως ποσοστό στο ΑΕΠ (2006-2018)

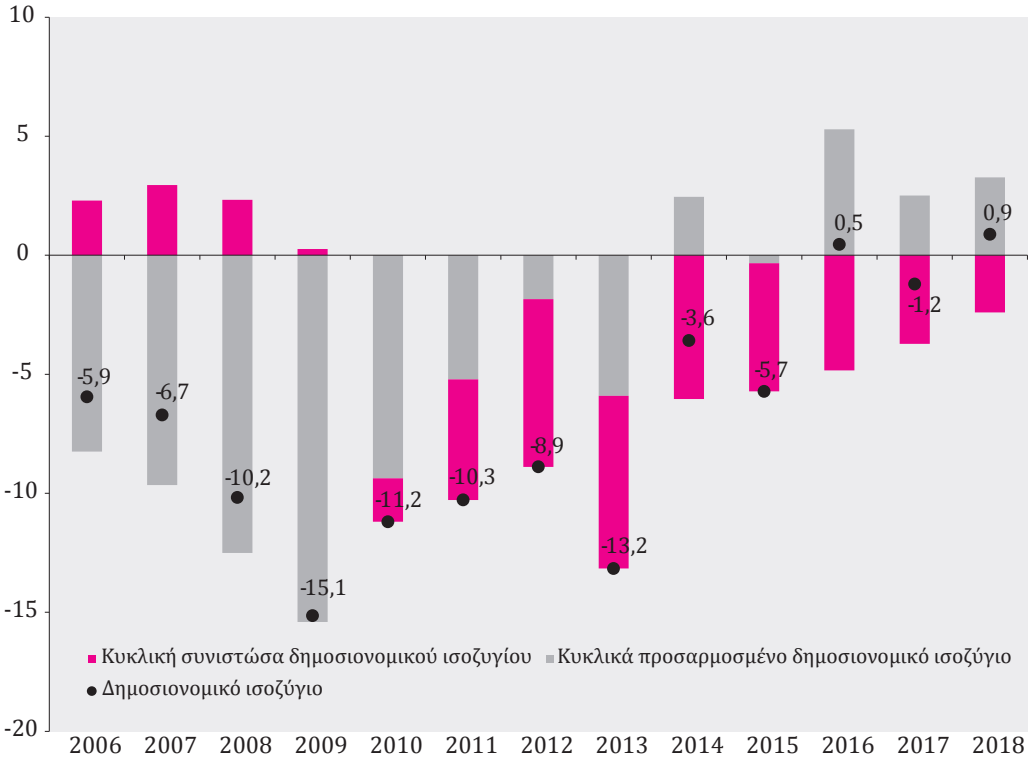

***Πηγή*:** AMECO, Νοέμβριος 2017

Ελαφρά πιο αισιόδοξες είναι οι εκτιμήσεις του Προϋπολογισμού του 2018, με το έλλειμμα του συνολικού ισοζυγίου της Γενικής Κυβέρνησης να εκτιμάται ότι θα περιοριστεί το 2017 στα 1.086 εκατ. ευρώ ή 0,6% του ΑΕΠ, 1.115 εκατ. ευρώ χαμηλότερα σε σχέση με την εκτίμηση του ΜΠΔΣ 2018-2021 (βλ. Πίνακα 1.1). Η αναθεώρηση οφείλεται στα βελτιωμένα αποτελέσματα των Οργανισμών Κοινωνικής Ασφάλισης (ΟΚΑ), οι οποίοι το 2017 αναμένεται να καταγράψουν σε όρους ESA πλεόνασμα 1.085 εκατ. ευρώ, έναντι εκτίμησης για έλλειμμα 941 εκατ. ευρώ στο ΜΠΔΣ 2018-2021. Επιβαρυντική επίδραση στο ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης αναμένεται να έχουν το υψηλότερο έλλειμμα της Κεντρικής Κυβέρνησης και η μείωση του πλεονάσματος των

3. *Σημειώνεται ότι, στο πλαίσιο της δεύτερης αξιολόγησης, η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε σε στόχους 3,5% του ΑΕΠ για το πρωτογενές πλεόνασμα μέχρι και το 2022 (βλ. SMoU, 2017).*

ΟΤΑ. Σύμφωνα με τον Προϋπολογισμό του 2018, το ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης σε όρους ESA θα διαμορφωθεί φέτος σε πλεόνασμα ύψους 1.126 εκατ. ευρώ (ή 0,6% του ΑΕΠ), 494 εκατ. ευρώ χαμηλότερα από την πρόβλεψη της Επιτροπής.

Πίνακας 1.1: Βασικά μεγέθη Γενικής Κυβέρνησης κατά ESA ανά υποτομέα (εκατ. ευρώ και % ΑΕΠ)

	2016	Εκτίμηση 2017 - ΜΠΔΣ 2018-2021	Εκτίμηση 2017 - Προϋπολογισμός 2018	Πρόβλεψη 2018
1. Ισοζύγιο **Κρατικού Προϋπολογισμού**	**-7.020**	**-3.970**	**-5.144**	**-3.229**
2. Ισοζύγιο **Κεντρικής Κυβέρνησης** (κράτος, ΔΕΚΟ, νοσοκομεία κ.λπ.)	**-1.661**	**-1.459**	**-2.341**	**-1.001**
3. Ισοζύγιο ΟΤΑ	556	200	171	342
4. Ισοζύγιο ΟΚΑ	1.895	-941	1.085	1.785
5. Ισοζύγιο **Γενικής Κυβέρνησης (2+3+4)**	**790**	**-2.201**	**-1.086**	**1.126**
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	*0,5*	*-1,2*	*-0,6*	*0,6*
6. Ενοποιημένοι τόκοι Γενικής Κυβέρνησης	5.651	6.015	5.768	6.590
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	*3,2*	*3,3*	*3,2*	*3,6*
7. Πρωτογενές αποτέλεσμα Γενικής Κυβέρνησης (ESA)	**6.441**	**3.814**	**4.683**	**7.716**
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	*3,7*	*2,1*	*2,6*	*4,2*
8. Πρωτογενές αποτέλεσμα Γενικής Κυβέρνησης (Σύμβαση Χρηματοδοτικής Διευκόλυνσης)	6.560	3.445	4.360	7.051
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	*3,8*	*1,9*	*2,4*	*3,8*
9. Ενοποιημένο χρέος Γενικής Κυβέρνησης	**315.036**	**319.700**	**318.300**	**332.000**
Ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ	*180,8*	*176,4*	*178,2*	*179,8*
10. ΑΕΠ	174.199	181.204	178.579	184.691

***Πηγή*:** Υπουργείο Οικονομικών (2017)

Σημείωση: Εκτίμηση του ΜΠΔΣ για το επίπεδο του δημόσιου χρέους το 2017 όπως αναφέρεται στη σελίδα 94 του ΜΠΔΣ 2018-2021.

Δεδομένων των πληρωμών για τόκους ύψους 5.768 εκατ. ευρώ (ή 3,2% του ΑΕΠ), το πρωτογενές πλεόνασμα της Γενικής Κυβέρνησης σε όρους ESA εκτιμάται ότι θα ανέλθει το 2017 στα 4.683 εκατ. ευρώ ή 2,6% του ΑΕΠ (βλ. Πίνακα 1.1). Σε όρους ΠΟΠ, το πρωτογενές πλεόνασμα ανήλθε πέρυσι στα 4.360 εκατ. ευρώ (ή 2,4% του ΑΕΠ), ενώ το 2018 προβλέπεται να διαμορφωθεί στα 7.051 εκατ. ευρώ (ή 3,8% του ΑΕΠ), υπερβαίνοντας τους ετήσιους στόχους κατά 0,65% και 0,3% του ΑΕΠ αντίστοιχα. Σημειώνεται ότι το γ΄ τρίμηνο του 2017 το πρωτογενές ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης σε όρους ESA ανήλθε σε 5.939 εκατ. ευρώ, υψηλότερο κατά 1.203 εκατ. ευρώ έναντι του αντίστοιχου διαστήματος το 2016.

Σύμφωνα με την Έκθεση Συμμόρφωσης της τρίτης αξιολόγησης, η υπέρβαση του στόχου για το πρωτογενές πλεόνασμα σε όρους ΠΟΠ[4] το 2017 οφείλεται αφενός στις χαμηλότερες, έναντι των προβλέψεων στις σχετικές επισκοπήσεις, δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης και αφετέρου στην καλύτερη πορεία των δημόσιων εσόδων, πλην των άμεσων φόρων. Σημειώνεται ότι στην υπέρβαση έχει προϋπολογιστεί και η δημοσιονομική επίπτωση των μέτρων κοινωνικής στήριξης ύψους 0,7% του ΑΕΠ που λήφθη-

4. *Σημειώνεται ότι η εκτίμηση των ευρωπαϊκών θεσμών για το ύψος του πρωτογενούς πλεονάσματος σε όρους ΠΟΠ το 2017 είναι οριακά χαμηλότερη και διαμορφώνεται στα 4,1 δισ. ευρώ (ή 2,3% του ΑΕΠ). Για το 2018 η πρόβλεψή τους ανέρχεται στα 6,5 δισ. ευρώ (ή 3,5% του ΑΕΠ). Βλ. σχετικά EC (2018).*

καν τον Δεκέμβριο του 2017. Όσον αφορά το τρέχον έτος, ο στόχος για πρωτογενές πλεόνασμα ύψους 3,5% του ΑΕΠ εκτιμάται ότι θα επιτευχθεί και θα προέλθει από την επίδραση των ήδη νομοθετημένων παραμετρικών μέτρων ύψους 4,5% του ΑΕΠ, εκ των οποίων το 1,5% αφορά παρεμβάσεις στο ασφαλιστικό σύστημα, το 1,1% αλλαγές στον φόρο εισοδήματος και το 1% αναπροσαρμογές στον ΦΠΑ (βλ. EC, 2018).

Στο Διάγραμμα 1.2 παρατηρούμε ότι την περίοδο 2009-2017 η διόρθωση των δημοσιονομικών ανισορροπιών της χώρας προήλθε αποκλειστικά από την περιστολή της τάξης των 32.285 εκατ. ευρώ των πρωτογενών δαπανών της Γενικής Κυβέρνησης. Όσον αφορά τα δημόσια έσοδα, το ύψος τους το 2017 υπολείπεται κατά 4.690 εκατ. ευρώ συγκριτικά με το 2009, παρά τις εκτεταμένες φορολογικές και εισπρακτικές παρεμβάσεις την περίοδο εφαρμογής των ΠΟΠ.

Διάγραμμα 1.2: Έσοδα, πρωτογενείς δαπάνες και πρωτογενές ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης κατά ESA (2009-2018, δισ. ευρώ)

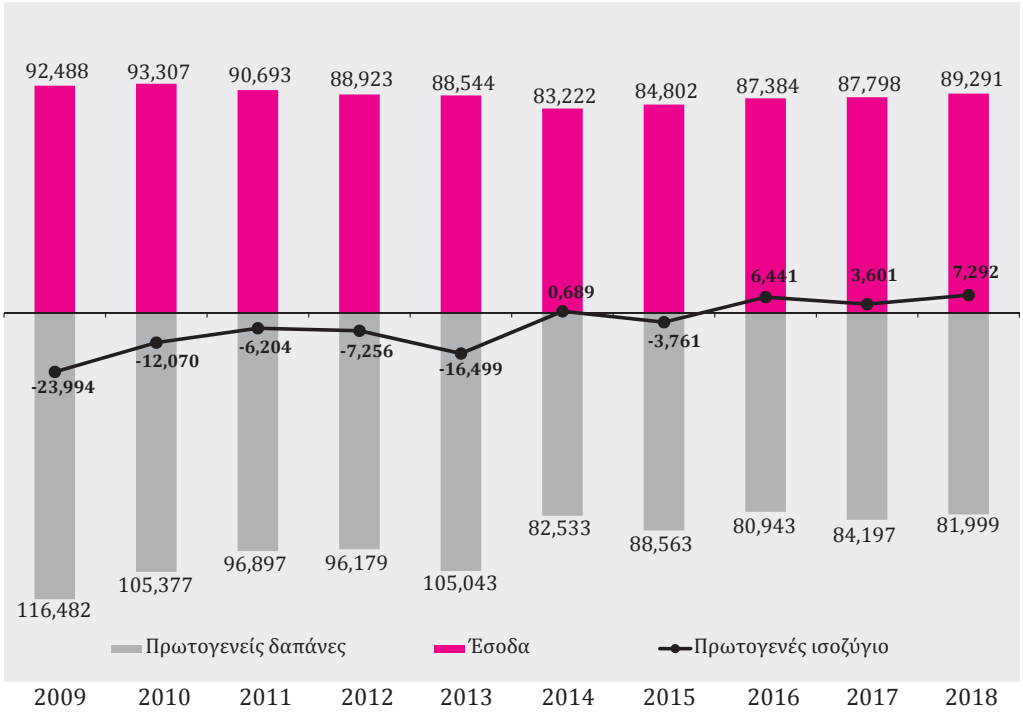

***Πηγή*:** AMECO, Νοέμβριος 2017

Σημείωση: Εκτίμηση για το 2017 και πρόβλεψη για το 2018.

Αξίζει βέβαια να τονιστεί ότι από το 2014 και μετά καταγράφεται μια αλλαγή του μείγματος της δημοσιονομικής προσαρμογής της χώρας με το κύριο βάρος

να δίνεται στο σκέλος των εσόδων. Ειδικότερα, σε σχέση με το 2014 τα έσοδα της Γενικής Κυβέρνησης εμφανίζονται το 2017 αυξημένα κατά 4.576 εκατ. ευρώ, ενώ αύξηση κατά 1.664 εκατ. ευρώ καταγράφουν και οι πρωτογενείς δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης.

Όσον αφορά το αποτέλεσμα του Κρατικού Προϋπολογισμού, αυτό –σε τροποποιημένη ταμειακή βάση– διαμορφώθηκε το δωδεκάμηνο Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2017 σε έλλειμμα 4.267 εκατ. ευρώ, έναντι στόχου για έλλειμμα 5.123 εκατ. ευρώ το 2017 και ελλείμματος 2.810 εκατ. ευρώ το αντίστοιχο διάστημα το 2016. Το πρωτογενές αποτέλεσμα του κράτους ανήλθε το ίδιο διάστημα σε πλεόνασμα ύψους 1.941 εκατ. ευρώ έναντι στόχου 877 εκατ. ευρώ, μειωμένο κατά 837 εκατ. ευρώ συγκριτικά με το 2016. Τονίζεται ότι το ύψος τόσο του συνολικού όσο και του πρωτογενούς ισοζυγίου παρουσιάζουν υστέρηση σε σχέση με τις εκτιμήσεις του ΜΠΔΣ 2018-2021 τον Ιούνιο του 2017.

Η αύξηση του κρατικού ελλείμματος το διάστημα Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2017 σε σχέση με το αντίστοιχο διάστημα το 2016 οφείλεται στη μείωση κατά 2.738 εκατ. ευρώ των καθαρών εσόδων του Κρατικού Προϋπολογισμού, κυρίως στην πτώση των εισπράξεων από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων (ΠΔΕ) κατά 1.729 εκατ. ευρώ και στις υψηλότερες επιστροφές φόρων (κατά 2.097 εκατ. ευρώ). Οριακά θετική συμβολή στο ισοζύγιο του κρατικού τομέα είχαν τα φορολογικά έσοδα. Ειδικότερα, οι έμμεσοι φόροι διαμορφώθηκαν στα 26.942 εκατ. ευρώ, σημειώνοντας αύξηση 1.262 εκατ. ευρώ έναντι του 2016, ενώ οι άμεσοι φόροι ανήλθαν στα 20.622 εκατ. ευρώ, 1.217 εκατ. ευρώ χαμηλότερα συγκριτικά με το 2016. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 2017 το ύψος των φορολογικών εσόδων είναι μειωμένο κατά 7,2% έναντι του 2010, ενώ υπερβαίνει κατά 7% τα επίπεδα του 2014 ως αποτέλεσμα των υψηλότερων εισπράξεων από έμμεσους φόρους.[5]

5. *Τα στοιχεία για τα φορολογικά έσοδα παρελθόντων ετών προέρχονται από την Εισηγητική Έκθεση του Προϋπολογισμού του 2018 (βλ. Υπουργείο Οικονομικών, 2017).*

Διάγραμμα 1.3: Σύνθεση φορολογικών εσόδων και λόγος έμμεσων/άμεσων φόρων (2008-2018)

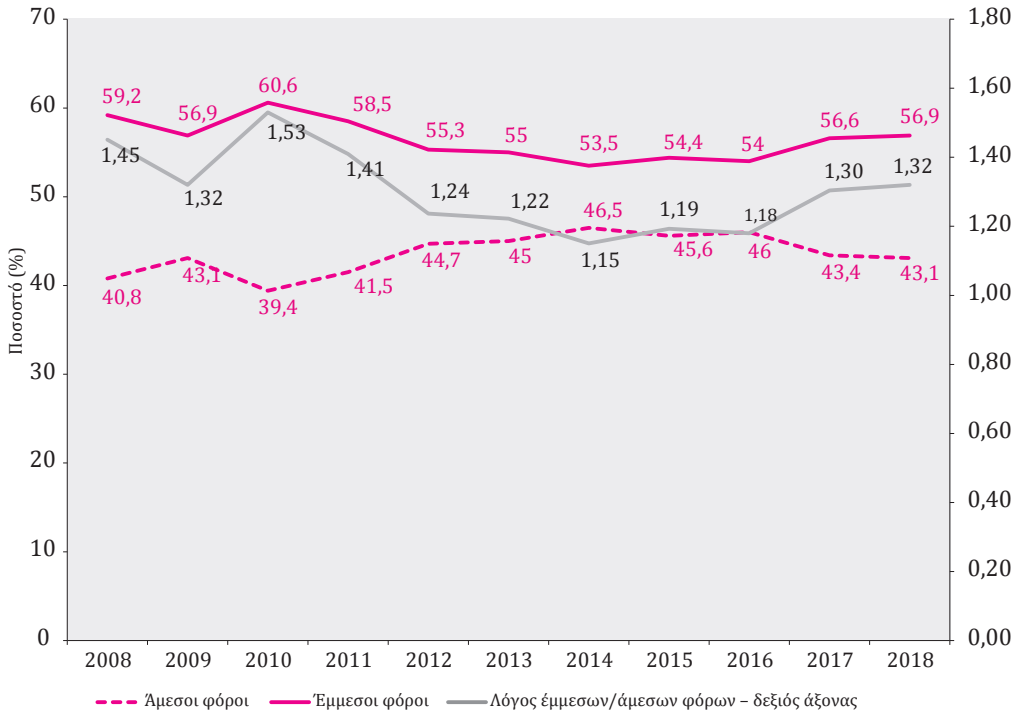

***Πηγή*:** Υπουργείο Οικονομικών (2017, 2018)

Σημείωση: Τα στοιχεία για το έτος 2017 έχουν επικαιροποιηθεί βάσει του Μηνιαίου Δελτίου Εκτέλεσης Κρατικού Προϋπολογισμού – Δεκέμβριος 2017.

Η τελευταία εξέλιξη προκάλεσε την κατακόρυφη αύξηση της συμμετοχής των έμμεσων φόρων στο σύνολο των φορολογικών εσόδων του κράτους, με τον λόγο έμμεσων/άμεσων φόρων να ανέρχεται το 2017 στο 1,30 έναντι 1,18 το 2016 και πρόβλεψης για 1,24 στο ΜΠΔΣ. Η τιμή αυτή αντιστοιχεί σε μια αναλογία έμμεσων-άμεσων φόρων 56,6% προς 43,4%, έναντι αναλογίας 54% προς 46% το 2016. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Προϋπολογισμού του 2018, ο λόγος έμμεσων/άμεσων φόρων αναμένεται να αυξηθεί περαιτέρω φέτος και να διαμορφωθεί στο 1,32. Αν και στη βελτίωση των εισπράξεων από έμμεσους φόρους τα τελευταία έτη σημαντικό ρόλο είχε και η ευρεία πλέον χρήση πλαστικού χρήματος στις συναλλαγές, τα στοιχεία μαρτυρούν μια ανησυχητική αύξηση της εξάρτησης του ελληνικού φορολογικού συστήματος από τους κοινωνικά άδικους έμμεσους φόρους. Σημειώνεται ότι σε επίπεδο Γενικής Κυβέρνησης, ο λόγος έμμεσων/άμεσων φόρων το 2017 διαμορφώθηκε στην Ελλάδα στο υψηλό 1,76, έναντι μόλις 1,03 στο σύνολο

της Ευρωζώνης και μέσου συντελεστή 1,29 στις υπόλοιπες οικονομίες που υπάχθηκαν σε προγράμματα προσαρμογής.[6]

Όσον αφορά το σκέλος των δαπανών του Κρατικού Προϋπολογισμού, οι τακτικές δαπάνες υποχώρησαν το διάστημα Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2017 κατά 943 εκατ. ευρώ έναντι του 2016 και διαμορφώθηκαν στα 49.740 εκατ. ευρώ, 775 εκατ. ευρώ χαμηλότερα έναντι του στόχου. Σημαντική επίσης περιστολή δαπανών της τάξης των 338 εκατ. ευρώ παρατηρήθηκε και στο ΠΔΕ, παρά την αύξηση κατά 494 εκατ. ευρώ των δαπανών στο εθνικό σκέλος των έργων. Υπογραμμίζεται ότι οι δαπάνες του ΠΔΕ έχουν σημειώσει την περίοδο 2009-2017 μείωση της τάξης του 37,9%. Με δεδομένη τη δραματική μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων την περίοδο εφαρμογής των ΠΟΠ, αλλά και την αβέβαιη συμπεριφορά της συγκεκριμένης μεταβλητής, η αύξηση των δημόσιων επενδύσεων αποτελεί κρίσιμης σημασίας παράμετρο για την ανάκαμψη της οικονομικής δραστηριότητας με σημαντικά οφέλη για την απασχόληση, το εισόδημα και το παραγωγικό σύστημα της χώρας.

Διάγραμμα 1.4: Ληξιπρόθεσμες υποχρεώσεις Γενικής Κυβέρνησης (Ιανουάριος-Δεκέμβριος 2017)

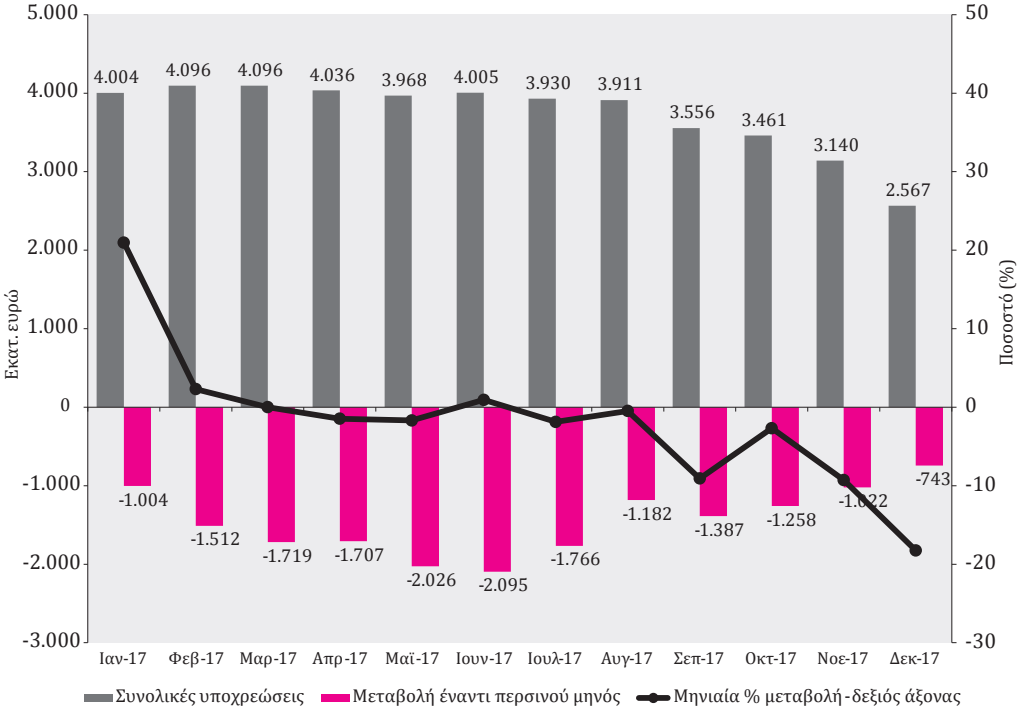

***Πηγή*:** Υπουργείο Οικονομικών (Δελτίο Μηνιαίων Στοιχείων Γενικής Κυβέρνησης – Δεκέμβριος 2017 και Δεκέμβριος 2016)

6. *Βλ. AMECO, Νοέμβριος 2017.*

Το έλλειμμα ρευστότητας της οικονομίας αντισταθμίστηκε το 2017 ως έναν βαθμό από τη σταδιακή μείωση των ληξιπρόθεσμων υποχρεώσεων της Γενικής Κυβέρνησης (Διάγραμμα 1.4). Ειδικότερα, τον Δεκέμβριο του 2017 το συνολικό ύψος των ληξιπρόθεσμων οφειλών του Δημοσίου διαμορφώθηκε στα 2.567 εκατ. ευρώ, καταγράφοντας πτώση 1.437 εκατ. ευρώ από την αρχή του έτους και 509 εκατ. ευρώ έναντι του Δεκεμβρίου του 2014. Πρέπει να σημειωθεί ότι η τάση μείωσης των ληξιπρόθεσμων υποχρεώσεων ξεκίνησε με την ολοκλήρωση της δεύτερης αξιολόγησης το καλοκαίρι του 2017 και οφείλεται εν μέρει στη σύνδεση της εκταμίευσης της δεύτερης υπο-δόσης ύψους 800 εκατ. ευρώ με την πορεία εκκαθάρισης των ληξιπρόθεσμων χρεών της Γενικής Κυβέρνησης. Αν και η μείωση του όγκου των ληξιπρόθεσμων οφειλών του Δημοσίου αποτελεί θετική εξέλιξη, καθώς δίνει ανάσα ρευστότητας στον πραγματικό και στον τραπεζικό τομέα της οικονομίας, δεν επιλύει την κρίση ρευστότητας και φερεγγυότητας της ιδιωτικής οικονομίας. Είναι ενδεικτικό ότι, σύμφωνα με την Ανεξάρτητη Αρχή Δημόσιων Εσόδων (ΑΑΔΕ), το 2017 το ύψος των νέων ληξιπρόθεσμων οφειλών προς το ελληνικό Δημόσιο ανήλθε στα 12,9 δισ. ευρώ, αυξάνοντας το συνολικό (παλαιών και νέων) ποσό των ληξιπρόθεσμων οφειλών στα 101,8 δισ. ευρώ.[7]

1.3 Η εξέλιξη των δημόσιων εσόδων την περίοδο των ΠΟΠ

Έχουμε τονίσει σε αναλύσεις μας[8] ότι μια από τις κυριότερες αιτίες της παρατεταμένης κρίσης φερεγγυότητας της ελληνικής οικονομίας την περίοδο των ΠΟΠ αποτελεί η δραματική μείωση των δημόσιων εσόδων. Στην παρούσα Έκθεση επικαιροποιούμε την ανάλυσή μας, εξετάζοντας εμπειρικά την πορεία των δημόσιων εσόδων και των βασικών συνιστωσών τους τόσο την περίοδο 2009-2016 όσο και τις υπο-περιόδους 2009-2014 και 2014-2016.[9] Η συγκεκριμένη επιλογή έγινε προκειμένου να διερευνηθούν οι παράγοντες που συνέβαλαν στη σταδιακή ανάκαμψη των εσόδων της Γενικής Κυβέρνησης τα τελευταία έτη και να συσχετιστούν με το μακροοικονομικό και το χρηματοπιστωτικό περιβάλλον της ελληνικής οικονομίας.

7. *Βλ. ΑΑΔΕ (2018).*

8. *Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016).*

9. *Σημειώνεται ότι μέχρι τη στιγμή της συγγραφής της παρούσας Έκθεσης (Ιανουάριος 2018), η Eurostat δεν είχε δημοσιοποιήσει στοιχεία για την εξέλιξη των εσόδων της Γενικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα και την Ευρωζώνη το έτος 2017.*

Πίνακας 1.2: Μεταβολή δημόσιων εσόδων στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (τρέχουσες τιμές σε ευρώ)

	Ελλάδα						Ευρωζώνη
	2009-2014		2014-2016		2009-2016		2009-2016
	Μεταβολή (εκατ. ευρώ)	Ποσοστιαία (%) μεταβολή	Μεταβολή (εκατ. ευρώ)	Ποσοστιαία (%) μεταβολή	Μεταβολή (εκατ. ευρώ)	Ποσοστιαία (%) μεταβολή	Ποσοστιαία (%) μεταβολή
Συνολικά έσοδα	-9.266	-10,0	4.162	5,0	-5.104	-5,5	20,5
Άμεσοι φόροι	-2.931	-14,4	657	3,8	-2.274	-11,2	28,0
Έμμεσοι φόροι	-202	-0,7	2.375	8,6	2.173	7,8	22,7
Κοινωνικές εισφορές	-5.256	-17,9	820	3,4	-4.436	-15,1	16,7
Κεφαλαιακές μεταβιβάσεις	980	30,3	-1.138	-27,0	-158	-4,9	10,8
Λοιπά τρέχοντα έσοδα	-1.857	-15,8	1.448	14,6	-409	-3,5	-

***Πηγή*:** Eurostat (πρόσβαση: 05.01.2018) (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Στον Πίνακα 1.2 καταγράφεται η εξέλιξη των εσόδων της Γενικής Κυβέρνησης στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη. Παρατηρούμε ότι το διάστημα 2009-2016, παρά τα πρωτοφανή φοροεισπρακτικά μέτρα, οι συνολικές εισπράξεις της Γενικής Κυβέρνησης στη χώρα υποχώρησαν κατά 5.104 εκατ. ευρώ (ή 5,5%) ως αποτέλεσμα της πτώσης όλων των επιμέρους κατηγοριών δημόσιων εσόδων, πλην των έμμεσων φόρων. Τη μεγαλύτερη υποχώρηση της τάξης των 4.436 εκατ. ευρώ (ή 15,1%) σημείωσαν οι εισπράξεις της Γενικής Κυβέρνησης από κοινωνικές εισφορές, ενώ αντίστοιχα μεγάλη ήταν την ίδια περίοδο και η πτώση των άμεσων φόρων (2.274 εκατ. ευρώ ή 11,2%) και των λοιπών τρεχόντων εσόδων (158 εκατ. ευρώ ή 4,9%). Αντίθετη εικόνα παρουσιάζεται στην Ευρωζώνη, όπου, παρά τη μικρότερη ένταση της λιτότητας, τα έσοδα της Γενικής Κυβέρνησης σημείωσαν σημαντική άνοδο της τάξης του 20,5%.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 1.2 παρατηρούμε επίσης ότι η πτωτική πορεία των δημόσιων εσόδων το διάστημα 2009-2016 οφείλεται αποκλειστικά στην υποχώρησή τους (9.266 εκατ. ευρώ ή 10%) το διάστημα 2009-2014, γεγονός που σχετίζεται με το ισχυρό υφεσιακό σοκ των μέτρων λιτότητας της συγκεκριμένης περιόδου. Αντίθετα, τα τελευταία έτη (2014-2016) καταγράφεται μια σημαντική ανάκαμψη των εσόδων της Γενικής Κυβέρνησης που τροφοδοτήθηκε κυρίως από την αύξηση των εισπράξεων από έμμεσους φόρους (2.375 εκατ. ευρώ), λοιπά τρέχοντα έσοδα (1.448 εκατ. ευρώ) και κοινωνικές εισφορές (820 εκατ. ευρώ). Η τάση αυτή υποδηλώνει μια στροφή προς ένα περισσότερο φοροκεντρικό μείγμα δημοσιονομικής προσαρμογής, ενώ υποβοηθήθηκε και από τη σχετική σταθεροποίηση του ΑΕΠ και της απασχόλησης τα τελευταία έτη.

Πίνακας 1.3: Μεταβολή έμμεσων φόρων στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (τρέχουσες τιμές σε ευρώ)

	Ελλάδα						Ευρωζώνη
	2009-2014		2014-2016		2009-2016		2009-2016
	Μεταβολή (εκατ. ευρώ)	Ποσοστιαία (%) μεταβολή	Μεταβολή (εκατ. ευρώ)	Ποσοστιαία (%) μεταβολή	Μεταβολή (εκατ. ευρώ)	Ποσοστιαία (%) μεταβολή	Ποσοστιαία (%) μεταβολή
Έμμεσοι φόροι	-202	-0,7	2.375	8,6	2.173	7,8	22,7
Φόροι επί των προϊόντων *εκ των οποίων*	-3.350	-13,2	1.846	8,4	-1.504	-5,9	23,1
ΦΠΑ	-2.203	-14,8	1.657	13,1	-546	-3,7	24,9
Φόροι και δασμοί επί των εισαγωγών (πλην ΦΠΑ)	-240	-69,2	83	77,6	-157	-45,2	47,0
Φόροι επί των προϊόντων (πλην ΦΠΑ και φόρων εισαγωγών)	-907	-8,9	106	1,1	-801	-7,9	18,1
Λοιποί φόροι επί της παραγωγής	3.148	130,8	529	9,5	3.677	152,8	20,4

***Πηγή*:** Eurostat (πρόσβαση: 09.01.2018) (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Ο Πίνακας 1.3 απεικονίζει την εξέλιξη των επιμέρους κατηγοριών έμμεσων φόρων την περίοδο εφαρμογής των ΠΟΠ. Διαπιστώνουμε ότι κυριότερο παράγοντα της αύξησης των έμμεσων φόρων κατά 2.173 εκατ. ευρώ το διάστημα 2009-2016 αποτέλεσαν οι υψηλές εισπράξεις από λοιπούς φόρους επί της παραγωγής (αύξηση 3.677 εκατ. ευρώ). Αντίθετα, οι φόροι επί των προϊόντων, το ύψος των οποίων το 2016 αντιπροσώπευε το 79,7% του συνόλου των έμμεσων φόρων, μειώθηκαν το ίδιο διάστημα κατά 1.504 εκατ. ευρώ (ή 5,9%). Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε κατά κύριο λόγο η πτώση των εισπράξεων από φόρους επί των προϊόντων (πλην ΦΠΑ και φόρων επί εισαγωγών) και από ΦΠΑ ως συνέπεια της συρρίκνωσης της κατανάλωσης την υπό εξέταση περίοδο. Αξιόλογη μείωση 157 εκατ. ευρώ κατέγραψαν και οι εισπράξεις της Γενικής Κυβέρνησης από φόρους και δασμούς επί των εισαγωγών, δεδομένης της σημαντικής κάμψης των εισαγωγών λόγω της καθίζησης της εγχώριας ζήτησης.

Εστιάζοντας όμως στην περίοδο 2014-2016 παρατηρούμε ότι όλες οι επιμέρους κατηγορίες έμμεσων φόρων σημειώνουν άνοδο, με τη μεγαλύτερη να καταγράφεται σε εκείνη των εισπράξεων από ΦΠΑ (1.657 εκατ. ευρώ ή 13,1%). Το γεγονός αυτό σχετίζεται με την προσαρμογή των συντελεστών ΦΠΑ, την αύξηση της χρήσης ηλεκτρονικού χρήματος στη χώρα μας, αλλά και τη σχετική σταθεροποίηση της ιδιωτικής κατανάλωσης την εν λόγω περίοδο. Συμβολή στην αύξηση των εισπράξεων από ΦΠΑ είχε επίσης και η μείωση του μέσου κενού ΦΠΑ στη χώρα μας τη διετία 2014-2015 έναντι της περιόδου 2011-2013.[10]

Σημαντικά συμπεράσματα για την επίπτωση της λιτότητας στα δημόσια έσοδα προκύπτουν από τον Πίνακα 1.4 ο οποίος καταγράφει την πορεία των βασικών

10. Ειδικότερα την περίοδο 2011-2013 το μέσο κενό ΦΠΑ στην Ελλάδα κυμαινόταν στο 32%, ενώ την περίοδο 2014-2015 περιορίστηκε στο 26,5% (EC, 2017β).

συνιστωσών των άμεσων φόρων μεταξύ 2009 και 2016. Παρατηρούμε ότι στο σύνολο της υπό εξέταση περιόδου η μείωση κατά 2.274 εκατ. ευρώ (ή 11,2%) των εισπράξεων της Γενικής Κυβέρνησης από άμεσους φόρους προήλθε κατά κύριο λόγο από την υποχώρηση κατά 1.590 εκατ. ευρώ (ή 26,7%) του φόρου εισοδήματος ή κερδών των επιχειρήσεων. Μείωση της τάξης των 337 εκατ. ευρώ και 283 εκατ. ευρώ αντίστοιχα παρουσίασαν και τα έσοδα από φόρο στο εισόδημα των νοικοκυριών και από λοιπούς τρέχοντες φόρους. Σημειώνεται ότι κατά το υπό εξέταση διάστημα οι συνολικές εισπράξεις της Γενικής Κυβέρνησης από φόρο εισοδήματος υποχώρησαν κατά 1.991 εκατ. ευρώ, στοιχείο ενδεικτικό της διαβρωτικής επίπτωσης της λιτότητας στο εισόδημα των βασικών θεσμικών τομέων της οικονομίας και κατ' επέκταση στις ροές ρευστότητας του ίδιου του δημόσιου τομέα.

Πίνακας 1.4: Μεταβολή άμεσων φόρων στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (τρέχουσες τιμές σε ευρώ)

	Ελλάδα						Ευρωζώνη
	2009-2014		2014-2016		2009-2016		2009-2016
	Μεταβολή (εκατ. ευρώ)	Ποσοστιαία (%) μεταβολή	Μεταβολή (εκατ. ευρώ)	Ποσοστιαία (%) μεταβολή	Μεταβολή (εκατ. ευρώ)	Ποσοστιαία (%) μεταβολή	Ποσοστιαία (%) μεταβολή
Άμεσοι φόροι	-2.931	-14,4	657	3,8	-2.274	-11,2	28,0
Φόροι εισοδήματος *εκ των οποίων*	-2.714	-15,2	723	4,8	-1.991	-11,1	27,1
Φόροι επί ατομικών εισοδημάτων ή εισοδημάτων νοικοκυριών	-85	-0,8	-252	-2,4	-337	-3,2	22,5
Φόροι επί εισοδημάτων ή κερδών επιχειρήσεων	-2.612	-43,8	1.022	30,5	-1.590	-26,7	44,2
Λοιποί φόροι εισοδήματος π.δ.κ.α.	-36	-2,8	-53	-4,2	-89	-6,9	–
Λοιποί τρέχοντες φόροι	-217	-9,0	-66	-3,0	-283	-11,7	45,1

***Πηγή*:** Eurostat (πρόσβαση: 05.01.2018) (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Στους φόρους επί ατομικών εισοδημάτων ή εισοδημάτων νοικοκυριών, καθώς και στους φόρους εισοδημάτων ή κερδών των επιχειρήσεων συμπεριλαμβάνονται τα κέρδη κτήσης. Από τις υποκατηγορίες των φόρων εισοδήματος εξαιρούνται οι φόροι επί των κερδών από λαχεία ή τυχερά παιχνίδια.

Αξίζει βέβαια να υπογραμμιστεί η σημαντική ανάκαμψη των εισπράξεων της Γενικής Κυβέρνησης που καταγράφεται το διάστημα 2014-2016. Όπως φαίνεται στα στοιχεία του Πίνακα 1.4, η εξέλιξη αυτή οφείλεται στην αύξηση κατά 1.022 εκατ. ευρώ (ή 30,5%) των εσόδων από τον φόρο εισοδήματος ή κερδών των επιχειρήσεων. Αντίθετα, οι εισπράξεις από φόρο εισοδήματος των νοικοκυριών συνέχισαν την πτωτική τους πορεία, στοιχείο ενδεικτικό της φορολογικής κόπωσης και της χαμηλής πλέον φοροδοτικής ικανότητας των πολιτών.

Πίνακας 1.5: Μεταβολή εσόδων Γενικής Κυβέρνησης από κοινωνικές εισφορές στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (τρέχουσες τιμές σε ευρώ)

	Ελλάδα						Ευρωζώνη
	2009-2014		2014-2016		2009-2016		2009-2016
	Μεταβολή (εκατ. ευρώ)	Ποσοστιαία (%) μεταβολή	Μεταβολή (εκατ. ευρώ)	Ποσοστιαία (%) μεταβολή	Μεταβολή (εκατ. ευρώ)	Ποσοστιαία (%) μεταβολή	Ποσοστιαία (%) μεταβολή
Κοινωνικές εισφορές	-5.256	-17,9	820	3,4	-4.436	-15,1	16,7
Εργοδότες - πραγματικές κοιν. εισφορές	-3.064	-27,7	-269	-3,4	-3.333	-30,2	14,7
Εργοδότες - τεκμαρτές κοιν. εισφορές	319	6,1	82	1,5	401	7,7	8,7
Νοικοκυριά - πραγματικές κοιν. εισφορές	-2.511	-19,2	1.007	9,5	-1.504	-11,5	20,8

Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 05.01.2018) (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημαντική επιβάρυνση στο δημοσιονομικό ισοζύγιο της χώρας προκάλεσε και η κρίση απασχόλησης την περίοδο εφαρμογής των ΠΟΠ. Στον Πίνακα 1.5 παρατηρούμε ότι την περίοδο 2009-2016 η συρρίκνωση κατά 4.436 εκατ. ευρώ (ή 15,1%) των εσόδων της Γενικής Κυβέρνησης από κοινωνικές εισφορές οφείλεται κυρίως στην πτώση κατά 3.333 εκατ. ευρώ (ή 30,2%) των εισπράξεων από εργοδοτικές πραγματικές κοινωνικές εισφορές. Όσον αφορά τις πραγματικές εισφορές των νοικοκυριών, η πτώση τους υπήρξε ηπιότερη και κυμάνθηκε στα 1.504 εκατ. ευρώ (ή 11,5%). Τα στοιχεία του Πίνακα 1.5 αποκαλύπτουν επίσης την επίπτωση του σοκ ανεργίας της περιόδου 2009-2014 στη φερεγγυότητα του δημόσιου τομέα, καθώς η μείωση των εισπράξεων από κοινωνικές εισφορές την εν λόγω περίοδο υπήρξε εντυπωσιακή και ανήλθε στο 17,9%. Αντίθετα, τα τελευταία έτη η σταθεροποίηση της απασχόλησης και η σταδιακή μείωση της ανεργίας στη χώρα μας συνέβαλαν στη μικρή ανάκαμψη των εσόδων της Γενικής Κυβέρνησης από κοινωνικές εισφορές (αύξηση 820 εκατ. ευρώ ή 3,4%), εξέλιξη που τροφοδοτήθηκε σχεδόν αποκλειστικά από την αύξηση των πραγματικών εισφορών των νοικοκυριών.

Τα στοιχεία φανερώνουν την υψηλή εξάρτηση των δημόσιων εσόδων από τις διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας και άρα την αναγκαιότητα μετάβασης της οικονομίας σε καθεστώς υψηλών και διατηρήσιμων ρυθμών μεγέθυνσης, ώστε να διασφαλιστεί με βιώσιμο τρόπο η δημοσιονομική σταθεροποίηση της χώρας. Έχουμε επισημάνει σε αναλύσεις μας ότι κομβικό ρόλο στην προσπάθεια αυτή θα είχαν παρεμβάσεις στη θεσμική διάρθρωση της αγοράς εργασίας προς την κατεύθυνση της ποιοτικής και της ποσοτικής αναβάθμισης της απασχόλησης και της αύξησης των αποδοχών των εργαζομένων.

Το Διάγραμμα 1.5 αξιολογεί εμπειρικά τη θέση αυτή αποτυπώνοντας τη σχέση μεταξύ μεταβολών της απασχόλησης και των εσόδων της Γενικής Κυβέρνησης από κοινωνικές εισφορές στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη την περίοδο 2009-2017. Βλέπουμε ότι κατά το εν λόγω διάστημα διαμορφώνεται στο σύνολο της

Ευρωζώνης μια ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ των δύο υπό εξέταση μεταβλητών. Το εμπειρικό εύρημα στοιχειοθετεί την κρισιμότητα στήριξης της απασχόλησης ως μέσου σταθεροποίησης και ανάταξης της βιωσιμότητας των δημόσιων οικονομικών. Ο κομβικός ρόλος της απασχόλησης στον προσδιορισμό της δημοσιονομικής θέσης της χώρας ενισχύεται και από το γεγονός ότι τα έσοδα από κοινωνικές εισφορές στη χώρα μας κυμαίνονται μεσοσταθμικά από την ένταξή της στην Ευρωζώνη κοντά στο 30% των συνολικών εισπράξεων της Γενικής Κυβέρνησης.

Διάγραμμα 1.5: Απασχόληση και έσοδα Γενικής Κυβέρνησης από κοινωνικές εισφορές στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (2009-2017)

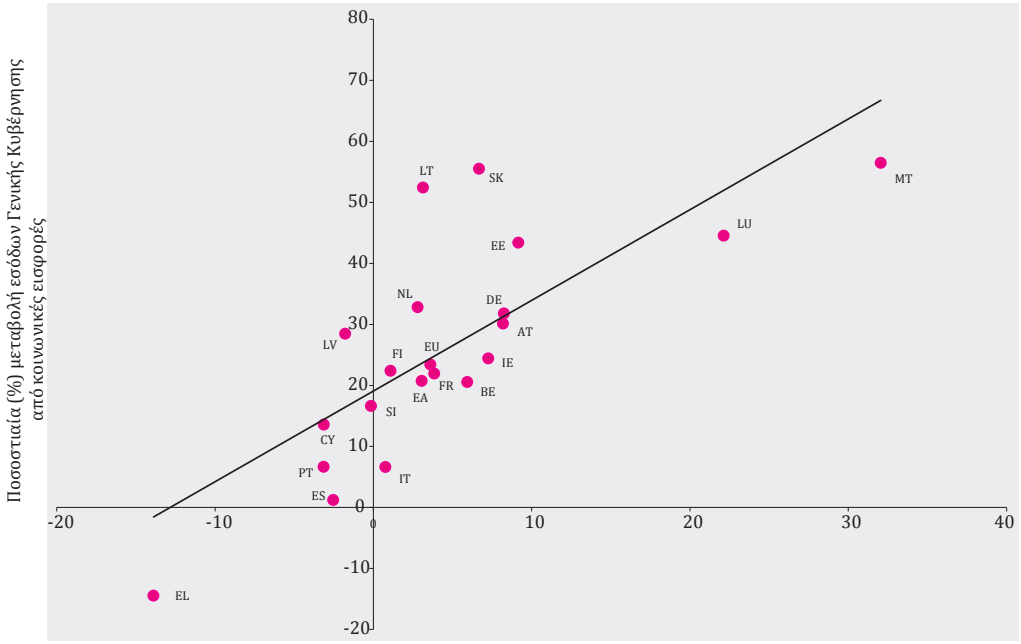

***Πηγή*:** AMECO, Νοέμβριος 2017 (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Επίσης, η αύξηση της απασχόλησης και των μισθών θα μπορούσε βέβαια να συμβάλει στη βιώσιμη δημοσιονομική σταθεροποίηση της χώρας μέσω της επίδρασής της στην ιδιωτική κατανάλωση, και διαμέσου αυτής στις εισπράξεις από ΦΠΑ. Η συγκεκριμένη επίδραση αναμένεται να είναι ιδιαίτερα ισχυρή με δεδομένο ότι οι εισπράξεις ΦΠΑ αντιπροσώπευαν το 2016 το 16,4% των συνολικών εισπράξεων της Γενικής Κυβέρνησης.

Η συνεισφορά της επαναρρύθμισης της αγοράς εργασίας στην αναβάθμιση της δημοσιονομικής αξιοπιστίας της χώρας αποκαλύπτεται και από τα στοιχεία του

Διαγράμματος 1.6, που δείχνουν τη θετική συσχέτιση μεταξύ του επιπέδου των μισθών και του φόρου εισοδήματος των νοικοκυριών. Παρατηρούμε ότι στις χώρες όπου σημειώθηκαν οι υψηλότερες αυξήσεις στους ονομαστικούς μισθούς καταγράφηκε και σημαντική βελτίωση των εισπράξεων της Γενικής Κυβέρνησης από φόρο εισοδήματος. Το εμπειρικό εύρημα καταδεικνύει τον κομβικό ρόλο που θα μπορούσε να έχει η βελτίωση των διαρθρωτικών χαρακτηριστικών της αγοράς εργασίας, και ειδικά η αύξηση των μισθών, στην τόνωση των εισπράξεων της Γενικής Κυβέρνησης από άμεσους φόρους, και συνεπώς στην υπέρβαση της κρίσης φερεγγυότητας της χώρας. Τονίζεται ότι η δημοσιονομική αυτή επίδραση των μισθών θα είχε και θετικά αποτελέσματα στη φερεγγυότητα των τραπεζών λόγω της αποκατάστασης της εμπιστοσύνης στα χρεόγραφα του Δημοσίου που κατέχουν οι εμπορικές τράπεζες.

Διάγραμμα 1.6: Μισθοί και έσοδα Γενικής Κυβέρνησης από φόρο εισοδήματος νοικοκυριών (2009-2016)

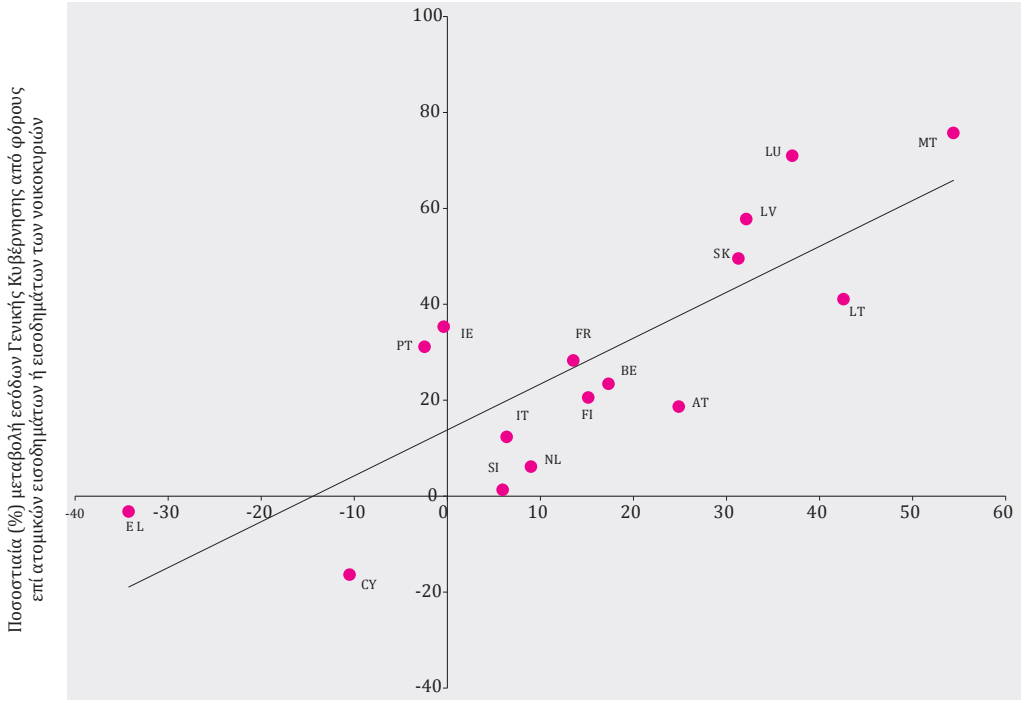

***Πηγή*:** AMECO, Νοέμβριος 2017 (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Διάγραμμα 1.7: Εγχώρια ζήτηση και έσοδα Γενικής Κυβέρνησης από φόρο εισοδήματος ή κερδών επιχειρήσεων (2009-2016)

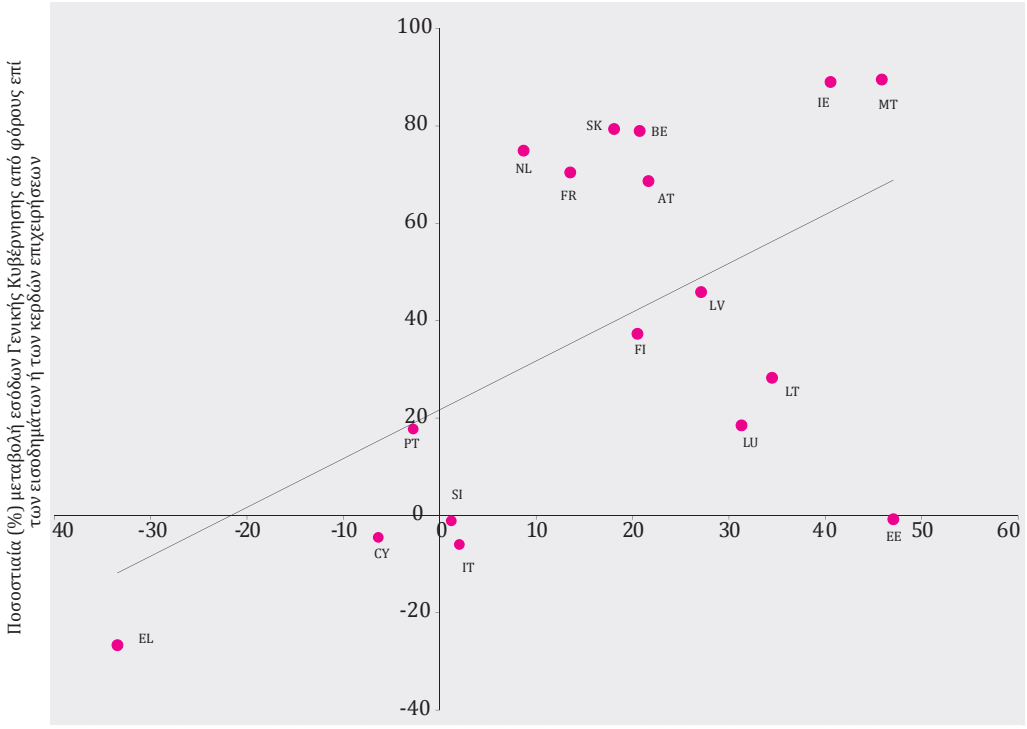

***Πηγή*:** AMECO, Νοέμβριος 2017 (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Η αύξηση των αποδοχών των εργαζομένων θα μπορούσε όμως να συντελέσει στη βελτίωση των δημόσιων εσόδων επιδρώντας στο επίπεδο της εγχώριας ζήτησης και συνεπώς στις ροές ρευστότητας και εισοδήματος των επιχειρήσεων. Το Διάγραμμα 1.7 επαληθεύει εμπειρικά τον ισχυρισμό αυτό απεικονίζοντας τη σχέση μεταξύ των μεταβολών της εγχώριας ζήτησης και του φόρου εισοδήματος ή κερδών των επιχειρήσεων στην Ελλάδα και στα υπόλοιπα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης την περίοδο 2009-2016. Παρατηρούμε ότι στις οικονομίες που παρουσιάζουν σχετικά υψηλότερα επίπεδα εγχώριας ζήτησης η αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας συνέβαλε καθοριστικά στη βελτίωση των εσόδων του Δημοσίου από φόρους εισοδήματος των επιχειρήσεων. Τα στοιχεία φανερώνουν τη θετική συνεισφορά που θα μπορούσαν να έχουν οι μισθοί στον κύκλο εργασιών και στην κερδοφορία των επιχειρήσεων και συνεπώς στη σταθεροποίηση των ροών ρευστότητας του δημόσιου τομέα.

1.4 Το δημόσιο χρέος και η φερεγγυότητα του δημόσιου τομέα

Σύμφωνα με την τελευταία κοινοποίηση της ΕΛΣΤΑΤ,[11] το χρέος της Γενικής Κυβέρνησης ανήλθε το γ΄ τρίμηνο του 2017 στα 313,5 δισ. ευρώ, σημειώνοντας αύξηση 2,2 δισ. ευρώ έναντι του αντίστοιχου τριμήνου το 2016. Στο σύνολο του έτους, το δημόσιο χρέος αναμένεται να διαμορφωθεί στα 320,7 δισ. ευρώ, 5,7 δισ. ευρώ υψηλότερα σε σχέση με το 2016.[12] Με δεδομένη την εκτίμηση για αύξηση 2,5% του ονομαστικού ΑΕΠ της χώρας το 2017, το χρέος της Γενικής Κυβέρνησης εκτιμάται ότι θα κυμανθεί στο 179,6% του ΑΕΠ, καταγράφοντας οριακή υποχώρηση 1,2 ποσοστιαίων μονάδων συγκριτικά με το 2016 (βλ. Διάγραμμα 1.8). Το 2018 το ποσοστό του δημόσιου χρέους προβλέπεται να σημειώσει οριακή υποχώρηση και να διαμορφωθεί στο 177,8% του ΑΕΠ.[13] Το ποσοστό αυτό είναι υψηλότερο κατά 31,6 μονάδες σε σχέση με το 2010 (έτος ένταξης της Ελλάδας στους μηχανισμούς χρηματοδοτικής στήριξης). Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των ευρωπαϊκών θεσμών, ο λόγος χρέος προς ΑΕΠ της χώρας αναμένεται να επιστρέψει στα επίπεδα του 2009 το 2030.[14]

Το Διάγραμμα 1.8 αποτυπώνει την επίπτωση του πλαισίου μακροοικονομικής διαχείρισης των ΠΟΠ στην αντιμετώπιση της κρίσης δημόσιου χρέους. Παρατηρούμε ότι κύριος υπεύθυνος για τη διατήρηση του ποσοστού του χρέους την περίοδο 2013-2017 σε υψηλά επίπεδα είναι η εξέλιξη του ΑΕΠ. Τα στοιχεία υποδεικνύουν την αποτυχία των εφαρμοζόμενων πολιτικών λιτότητας να συμβάλουν στην αντιμετώπιση της κρίσης χρέους. Υπογραμμίζουν επίσης την κρισιμότητα αλλαγής του υποδείγματος οικονομικής πολιτικής προκειμένου να αντιστραφεί η υφεσιακή δυναμική της λιτότητας, να διασφαλιστεί με όρους βιωσιμότητας η δημοσιονομική προσαρμογή της οικονομίας και να ανακτηθεί η πιστοληπτική ικανότητα της χώρας.

11. *Βλ. ΕΛΣΤΑΤ (2018).*

12. *Στοιχεία AMECO, Νοέμβριος 2017.*

13. *Οριακά πιο αυξημένες είναι οι εκτιμήσεις της κυβέρνησης σχετικά με το ποσοστό του δημόσιου χρέους την περίοδο 2017-2018 (βλ. Πίνακα 1.1).*

14. *Στο βασικό τους σενάριο, οι ευρωπαϊκοί θεσμοί εκτιμούν το ποσοστό του δημόσιου χρέους της Ελλάδας το 2030 στο 127,2%, 0,5% υψηλότερο του αντίστοιχου ποσοστού το 2009.*

Διάγραμμα 1.8: Εξέλιξη του χρέους της Γενικής Κυβέρνησης (2006-2018)

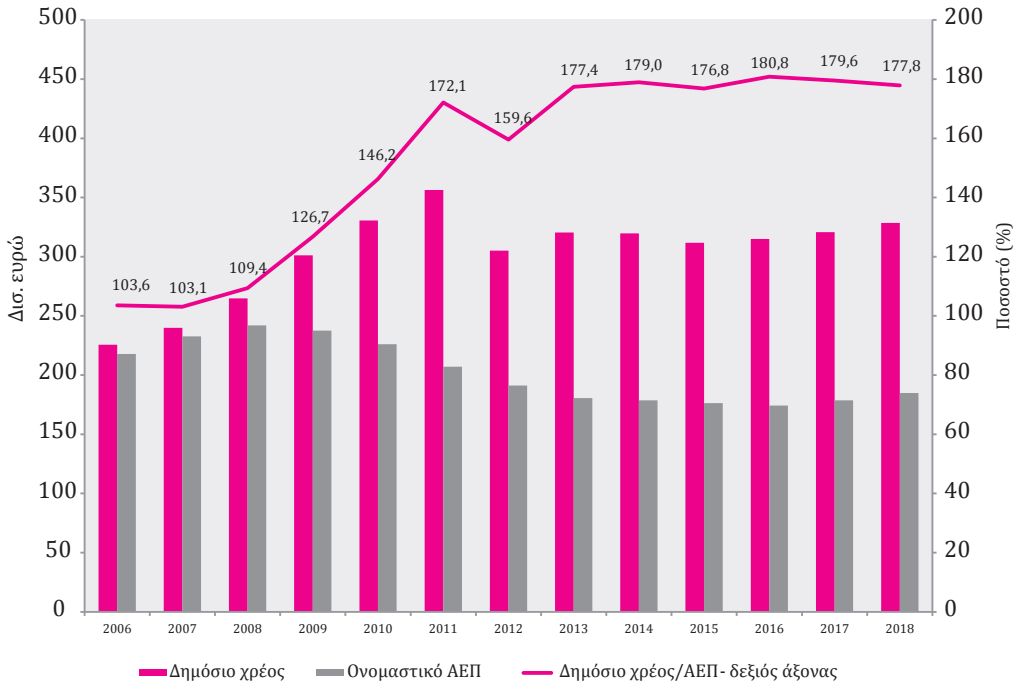

***Πηγή*:** AMECO, Νοέμβριος 2017

Ωστόσο, παρά το υψηλό πρωτογενές πλεόνασμα, το πλαίσιο διαχείρισης των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας στηρίχτηκε και το 2017 σε νέο δανεισμό. Συγκεκριμένα, οι χρηματοδοτικές ανάγκες του Δημοσίου ανήλθαν το 2017 στα 21,4 δισ. ευρώ, μέρος των οποίων καλύφθηκε από βραχυχρόνιο εσωτερικό δανεισμό (έντοκα γραμμάτια και σύναψη συμφωνιών repos), έκδοση ομολόγων στις αγορές και από την εκταμίευση δόσεων από τον ESM. Οι τελευταίες ανήλθαν στο ποσό των 8,5 δισ. ευρώ, εκ των οποίων τα 6,9 δισ. ευρώ διατέθηκαν για την εξυπηρέτηση των δανειακών υποχρεώσεων του Δημοσίου και τα υπόλοιπα 1,6 δισ. ευρώ σε δύο δόσεις (Ιούλιο και Οκτώβριο) για την εξόφληση μέρους των ληξιπρόθεσμων οφειλών της Γενικής Κυβέρνησης.[15] Τονίζεται ότι από τα 86 δισ. ευρώ που προέβλεπε αρχικά το τρίτο πρόγραμμα χρηματοδοτικής βοήθειας, μέχρι τον Δεκέμβριο του 2017 έχουν εκταμιευτεί τα 40,2 δισ. ευρώ, αυξάνοντας έτσι το συνολικό ύψος των δανειακών κεφαλαίων που έχει λάβει η χώρα από τους μηχανισμούς στήριξης στα 267 δισ. ευρώ. Από τα 40,2 δισ. ευρώ του τρίτου προγράμματος, τα 27,5 δισ. ευρώ διοχετεύθηκαν στην εξυπηρέτηση του χρέους, τα 7,3 δισ. ευρώ στην κάλυψη λοιπών δημοσιονομικών αναγκών και τα 5,4 δισ. ευρώ στην ανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών (Διάγραμμα 1.9).

15. *Οι πληροφορίες σχετικά με τη διαχείριση των δανειακών αναγκών του ελληνικού Δημοσίου έχουν αντληθεί από την Έκθεση Συμμόρφωσης της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο της τρίτης αξιολόγησης, βλ. EC (2018).*

Διάγραμμα 1.9: Χρηματοδότηση της Ελλάδας στο πλαίσιο των προγραμμάτων στήριξης (2010-2017, σε δισ. ευρώ)

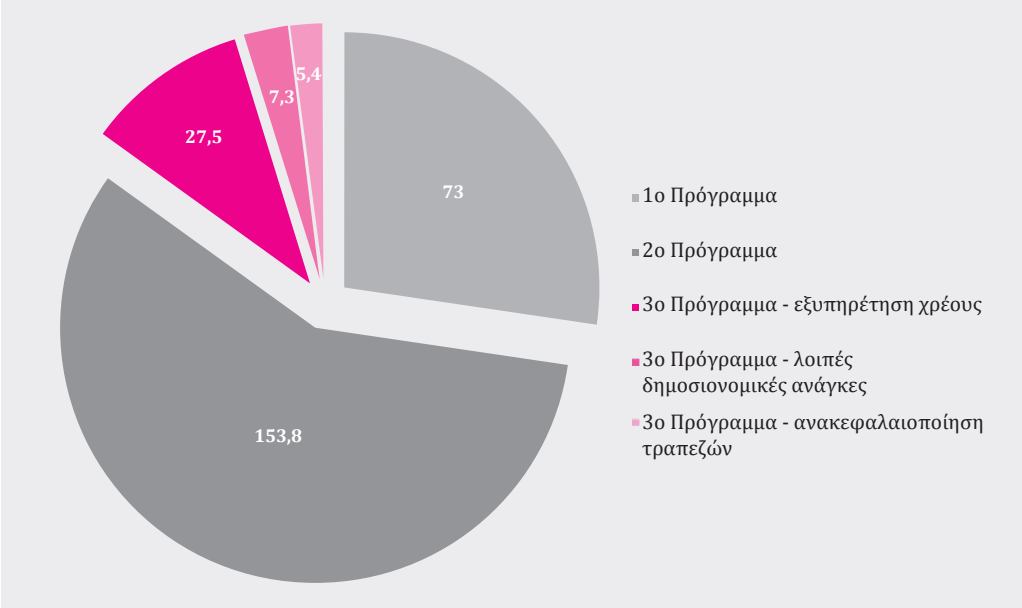

***Πηγή*:** EC (2018) και ESM (πρόσβαση: 25.02.2018)[16]

Από τον Ιανουάριο του 2018 έως το τέλος του προγράμματος τον προσεχή Αύγουστο οι δανειακές ανάγκες του ελληνικού Δημοσίου εκτιμάται ότι θα ανέλθουν στα 10,7 δισ. ευρώ. Αυτές αναμένεται να καλυφθούν εν μέρει από τη δόση ύψους 6,7 δισ. ευρώ η οποία θα εκταμιευθεί αμέσως μετά την υλοποίηση του συνόλου των 15 εκκρεμοτήτων της τρίτης αξιολόγησης.[17] Το διάστημα Ιανουάριος-Αύγουστος 2018, οι ευρωπαϊκοί θεσμοί εκτιμούν ότι το ύψος των δανειακών κεφαλαίων που θα λάβει η χώρα θα διαμορφωθεί στα 18,4 δισ. ευρώ, μέρος των οποίων θα συμβάλει στη δημιουργία ενός αποθεματικού ασφαλείας ταμειακών διαθεσίμων της Γενικής Κυβέρνησης ύψους 10,2 δισ. ευρώ. Το πόσο αυτό επαρκεί για την εξυπηρέτηση των δανεικών υποχρεώσεων της χώρας ως τον Ιούνιο του 2019. Προϋπόθεση για την εκταμίευση αποτελεί βέβαια η ολοκλήρωση της τέταρτης αξιολόγησης του προγράμματος, που περιλαμβάνει μια λίστα 88 προαπαιτούμενων,[18] εκ των οποίων τα

16. *Για επιπλέον πληροφορίες σχετικά με το ύψος των δανείων που έχει λάβει η Ελλάδα στο πλαίσιο των προγραμμάτων στήριξης βλ. https://www.esm.europa.eu/assistance/greece#explainer.*

17. *Η εκταμίευση προβλέπεται να γίνει σε δύο δόσεις. Η πρώτη, ύψους 5,7 δισ. ευρώ, θα εκταμιευτεί με την πλήρη ολοκλήρωση του συνόλου των προαπαιτούμενων της τρίτης αξιολόγησης, ενώ η δεύτερη, ύψους 1 δισ. ευρώ, θα δοθεί μετά τον Απρίλη υπό δύο προϋποθέσεις: τη μείωση των ληξιπρόθεσμων οφειλών του Δημοσίου με ιδίους πόρους και την απρόσκοπτη λειτουργία του συστήματος των ηλεκτρονικών πλειστηριασμών.*

18. *Για μια συνοπτική παράθεση των προαπαιτούμενων της τέταρτης αξιολόγησης βλ. ΓΠΚΒ (2018).*

31 αφορούν το πεδίο των δημόσιων οικονομικών, όπως η κατάργηση του ειδικού καθεστώτος ΦΠΑ στα νησιά και πιθανόν η μείωση του αφορολογήτου το 2019.

Διάγραμμα 1.10: Δείκτης Φερεγγυότητας του ελληνικού δημόσιου τομέα (1995-2018)

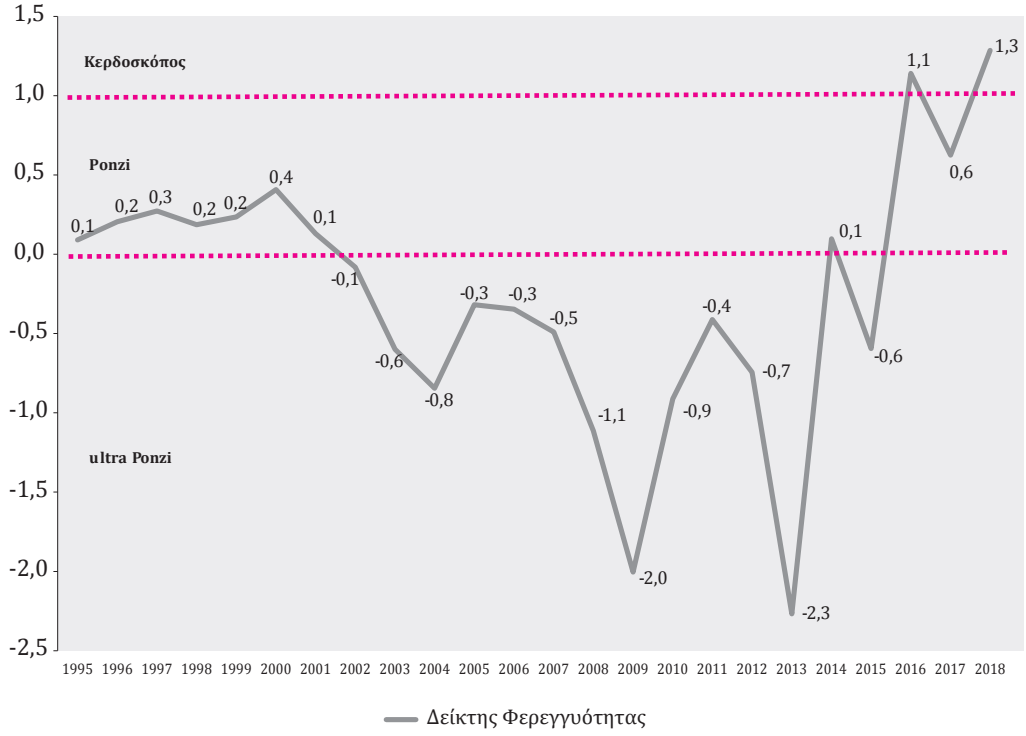

***Πηγή*:** AMECO, Νοέμβριος 2017 (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Το Διάγραμμα 1.10 καταγράφει την εξέλιξη του Δείκτη Φερεγγυότητας του ελληνικού δημόσιου τομέα την περίοδο 1995-2018. Παρατηρούμε ότι το 2017 η υποχώρηση του πρωτογενούς πλεονάσματος της Γενικής Κυβέρνησης κατά 2.840 εκατ. ευρώ οδήγησε στην υποβάθμιση της χρηματοπιστωτικής της θέσης στο καθεστώς Ponzi. Η εξέλιξη αυτή συνεπάγεται αδυναμία κάλυψης του συνόλου των ετήσιων υποχρεώσεων του ελληνικού Δημοσίου για τόκους και άρα την αύξηση του πιστωτικού ρίσκου της οικονομίας. Το 2018 και εφόσον επαληθευτούν οι εκτιμήσεις για μεγέθυνση του πραγματικού ΑΕΠ κατά 2,5% και καταγραφή πρωτογενούς πλεονάσματος ύψους 7.292 εκατ. ευρώ (ή 3,9% του ΑΕΠ), το ελληνικό Δημόσιο θα επανέλθει στο χρηματοπιστωτικά φερέγγυο καθεστώς κερδοσκόπου. Το συγκεκριμένο καθεστώς υποδηλώνει αύξηση των περιθωρίων ασφαλείας νέου δανεισμού του ελληνικού Δημοσίου και άρα τη δυνατότητα εξόδου της χώρας στις αγορές για την αναχρηματοδότηση των δανειακών της υποχρεώσεων. Ωστόσο, οι

όροι δανεισμού και ο βαθμός διατηρησιμότητας της πιστοληπτικής φερεγγυότητας της χώρας δεν έχουν διασφαλιστεί και υπόκεινται σε υψηλά επίπεδα αβεβαιότητας και κινδύνου.

Οι παράγοντες που, κατά την εκτίμησή μας, λειτουργούν ανασταλτικά στη βιώσιμη και διατηρήσιμη αναβάθμιση της πιστοληπτικής αξιοπιστίας της χώρας είναι:[19]

Πρώτον, η αβεβαιότητα που δημιουργούν η εύθραυστη κατάσταση του τραπεζικού τομέα, η κρίση φερεγγυότητας του ιδιωτικού τομέα λόγω λιτότητας και η εύθραυστη δυναμική βασικών συνιστωσών της εγχώριας δαπάνης.

Δεύτερον, η επέκταση του καθεστώτος υψηλών πρωτογενών πλεονασμάτων (3,5% του ΑΕΠ) για την περίοδο 2019-2022 και τα νέα μέτρα λιτότητας σωρευτικού ύψους 4,9 δισ. ευρώ που προβλέπει το ΜΠΔΣ 2018-2021, τα οποία αναμένεται να συμπιέσουν περαιτέρω τις ροές ρευστότητας στην οικονομία, υπονομεύοντας τη χρηματοπιστωτική συνοχή της. Η εκτίμηση αυτή ισχύει, ειδικά εάν δεν εφαρμοστούν (μερικώς ή στο σύνολό τους) οι εξισορροπητικές παρεμβάσεις που προβλέπονται στο ΜΠΔΣ[20] και επισπευστεί η μείωση του αφορολόγητου ορίου για το 2019, δεδομένου του αντίκτυπου που θα έχει το συγκεκριμένο μέτρο στο διαθέσιμο εισόδημα των πολιτών και στη διαχείριση του προβλήματος των μη εξυπηρετούμενων δανείων.

Τρίτον, η άνοδος του κόστους εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους της χώρας την οποία θα προκαλέσει η σταδιακή αναχρηματοδότηση των δανειακών της υποχρεώσεων και η κεφαλαιακή ενίσχυση του αποθεματικού ασφαλείας από τις αγορές. Ήδη από τα μέσα του 2017 το ελληνικό Δημόσιο έχει επιχειρήσει τρεις εξόδους στις διεθνείς αγορές: τον Ιούλιο του 2017 με έκδοση 5ετούς ομολόγου ύψους 3 δισ. ευρώ· τον Νοέμβριο για ανταλλαγή παλαιότερων ομολόγων με νέα, με στόχο την εξομάλυνση της καμπύλης αποδόσεων, και τον Φεβρουάριο του 2018 με έκδοση 7ετούς ομολόγου ύψους 3 δισ. ευρώ.

Οι εξελίξεις αυτές ευνοήθηκαν από τη μείωση των αποδόσεων των ελληνικών ομολόγων και φανερώνουν τη σταδιακή αποκατάσταση της πρόσβασης του ελληνικού Δημοσίου στις διεθνείς αγορές. Η έξοδος όμως στις αγορές, ειδικά σε ένα περιβάλλον εύθραυστης μεγέθυνσης και υψηλών ποσοστών ανεργίας, αποτελεί πρόσκομμα για τις προοπτικές διατηρήσιμης δημοσιονομικής φερεγγυότητας, καθώς θα οδηγήσει σταδιακά σε μια νέα δομή ιδιωτικού χρέους με υψηλότερο κόστος εξυπηρέτησης, η βιωσιμότητα του οποίου θα εξαρτάται από τις κερδοσκοπικές εκτιμήσεις και τις απαιτήσεις πειθαρχίας των αγορών. Η ανησυχία αυτή ενισχύεται και από την προοπτική ολοκλήρωσης του προγράμματος ποσοτικής χαλάρωσης της ΕΚΤ και ενδεχομένως από τον τερματισμό των ευνοϊκών συνθηκών στις αγορές χρήματος.

---

19. Βλ. επίσης σχετικά ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2017β).

20. Οι συγκεκριμένες παρεμβάσεις ανέρχονται στα 7,6 δισ. ευρώ και η υλοποίησή τους υπόκειται στην έγκριση των θεσμών, ενώ προϋποθέτει την επίτευξη των δημοσιονομικών στόχων του ΜΠΔΣ.

Τέταρτον, η αβεβαιότητα που δημιουργεί η εκκρεμότητα της τελικής παραμετροποίησης των μέτρων ρύθμισης του χρέους, ειδικά μετά την απόφαση του Eurogroup της 15ης Ιουνίου του 2017 για αναπροσαρμογή του μεσομακροπρόθεσμου στόχου για το πρωτογενές πλεόνασμα λίγο πάνω από το 2% του ΑΕΠ. Η ρύθμιση αυτή περιορίζει δραστικά τις επιλογές βιώσιμης διαχείρισης του χρέους, καθώς για να συμβάλει στην αποκατάσταση της φερεγγυότητας της χώρας απαιτεί μέτρα διαχείρισης του χρέους που θα διασφαλίζουν ετήσιες πληρωμές για τόκους κάτω του 2% του ΑΕΠ σε καθεστώς δυναμικής ανάπτυξης και αύξησης της απασχόλησης. Επιπλέον, η εκκρεμότητα για την τελική ρύθμιση του χρέους και για το μελλοντικό χρηματοδοτικό σχήμα συντηρεί τον κίνδυνο η όποια διευθέτηση να συνοδευτεί με νέα μέτρα λιτότητας και με ένα σχήμα αυξημένης εποπτείας που πιθανόν θα συντηρήσουν την αστάθεια στην οικονομία.

Στο πλαίσιο αυτό, η εκτίμησή μας παραμένει ότι, παρά την προσαρμογή της χώρας σε καθεστώς ισοσκελισμένων προϋπολογισμών, δεν έχουν ακόμη δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις μετάβασής της σε καθεστώς διατηρήσιμης δημοσιονομικής αξιοπιστίας. Η δημιουργία πλεονασμάτων μέσω λιτότητας δεν συνιστά βιώσιμη επιλογή δημοσιονομικής προσαρμογής, καθώς υπονομεύει τους ενδογενείς μηχανισμούς δημιουργίας ροών ρευστότητας στην οικονομία και συνεπώς τις προοπτικές βιώσιμης μεγέθυνσης και βιώσιμων πλεονασμάτων. Επιπλέον, οι δεσμεύσεις που έχει ήδη αναλάβει η χώρα –και όσες πρόσθετες πιθανόν κληθεί να αναλάβει το προσεχές διάστημα– ενδέχεται να υπονομεύσουν την αναπτυξιακή δυναμική της οικονομίας, τη χρηματοπιστωτική της ευστάθεια και συνεπώς τη δημοσιονομική της φερεγγυότητα.

Κεφάλαιο 2

Εξελίξεις και μετασχηματισμοί στο μακροοικονομικό σύστημα της ελληνικής οικονομίας

Εξελίξεις και μετασχηματισμοί στο μακροοικονομικό σύστημα της ελληνικής οικονομίας

2.1 Εισαγωγή

Η εφαρμογή των ΠΟΠ στην Ελλάδα καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις μακροοικονομικές συνθήκες της οικονομίας. Ο κυρίαρχος στόχος της ασκούμενης πολιτικής στη διάρκεια της κρίσης ήταν η εξομάλυνση των ανισορροπιών στο δημοσιονομικό και στο εμπορικό ισοζύγιο. Κατά την άποψή μας, η βραχυχρόνια αυτή στόχευση είναι επιφανειακή, καθώς δεν εξετάζει τους μηχανισμούς πίσω από τη βελτίωση των δύο ισοζυγίων, όσον αφορά τη διατηρησιμότητά τους. Η ιδεοληψία που χαρακτηρίζει τη χάραξη της εφαρμοζόμενης πολιτικής καθώς και η αγνόηση των θεσμικών χαρακτηριστικών της οικονομίας οδήγησαν σε λανθασμένες εκτιμήσεις αναφορικά με τις αναγκαίες πολιτικές που θα συντελούσαν στην έξοδο της ελληνικής οικονομίας από την κρίση και τη στασιμότητα.

Στο κεφάλαιο αυτό τα ΠΟΠ αξιολογούνται βάσει των μακροοικονομικών μετασχηματισμών που έχουν λάβει χώρα υπό το συγκεκριμένο πλαίσιο διαχείρισης και της επίπτωσης της υφιστάμενης πολιτικής στην παραγωγική διάρθρωση και στη χρηματοοικονομική κατάσταση της οικονομίας. Αναδεικνύουμε ότι η δημοσιονομική λιτότητα και η εφαρμογή της πολιτικής της εσωτερικής υποτίμησης δεν έχουν οδηγήσει στην τόνωση των επενδύσεων και των εξαγωγών, όπως είχε εξαγγελθεί. Αντιθέτως, έχουν δημιουργήσει εύθραυστα δημοσιονομικά και εμπορικά πλεονάσματα σε βάρος του ισοζυγίου των νοικοκυριών, φτωχοποιώντας μεγάλη μερίδα του πληθυσμού. Κατ' επέκταση, η συνθήκη αυτή αποσταθεροποιεί τον χρηματοπιστωτικό και τον δημοσιονομικό τομέα της οικονομίας. Παράλληλα, η δυναμική της αποεπένδυσης, την οποία έχουμε ήδη αναδείξει σε προηγούμενες Εκθέσεις του ΙΝΕ ΓΣΕΕ,[21] διατηρείται υποβαθμίζοντας περαιτέρω την εγχώρια παραγωγική δομή.

Συνεπώς, η έλλειψη πολιτικών που θα οδηγούσαν στη βελτίωση της διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας, η απουσία των παραγωγικών επενδύσεων που θα αναβάθμιζαν το εγχώριο παραγωγικό δυναμικό, το χαμηλό επίπεδο δημιουργικής επιχειρηματικής κουλτούρας, καθώς και η ανικανότητα του ιδιωτικού τομέα να δημιουργήσει ποιοτικές θέσεις απασχόλησης που θα αύξαναν την αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών, θα σταθεροποιούσαν τις ροές εισοδήματος και θα

21. Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2017α, 2017β).

αποκαθιστούσαν την ευστάθεια του χρηματοπιστωτικού συστήματος δημιουργούν απαισιοδοξία σχετικά με τη διατηρησιμότητα των θετικών προοπτικών της χώρας. Η επίτευξη των υψηλών δημοσιονομικών στόχων αναμένεται να συμβάλει περαιτέρω αρνητικά στη συνθήκη αυτή.

2.2 Η εξέλιξη του ΑΕΠ

Το Διάγραμμα 2.1 καταγράφει την πορεία του πραγματικού ΑΕΠ στο διάστημα α΄ τρίμηνο 2008-γ΄ τρίμηνο 2017 για την Ελλάδα, την Κύπρο, την Πορτογαλία και τον μέσο όρο της Ευρωζώνης. Παρατηρείται ότι η Ελλάδα βρίσκεται σε τροχιά απόκλισης από τα υπόλοιπα κράτη-μέλη, η οποία τείνει να λάβει πάγιο χαρακτήρα, δεδομένης της στασιμότητας της εγχώριας οικονομίας σε σχέση με την ήπια ανάκαμψη της Ευρωζώνης. Το γεγονός αυτό εδράζεται στην παραγωγική ανεπάρκεια της ελληνικής οικονομίας και εντείνεται τόσο από τις συνθήκες αστάθειας που επικρατούν στο χρηματοπιστωτικό σύστημα και στην αγορά εργασίας όσο και από τους υψηλούς δημοσιονομικούς στόχους. Υπ' αυτό το πλαίσιο, εκτιμούμε ότι η τάση απόκλισης θα διατηρηθεί τουλάχιστον στο βραχυπρόθεσμο μέλλον.

Αναλυτικότερα, το ΑΕΠ της Ευρωζώνης έχει ανακάμψει, ξεπερνώντας για πρώτη φορά το επίπεδο του 2008. Συγκεκριμένα, το γ΄ τρίμηνο του 2017 ήταν κατά 4,8% υψηλότερο του α΄ τριμήνου του 2008. Ο ρυθμός μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ τα τρία πρώτα τρίμηνα του 2017 κυμάνθηκε γύρω από το 2,5% σε σχέση με τα αντίστοιχα τρίμηνα του 2016.

Διάγραμμα 2.1: Δείκτης μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ της Ευρωζώνης, της Ελλάδας, της Κύπρου και της Πορτογαλίας (2008:1-2017:3, σταθερές τιμές 2010)

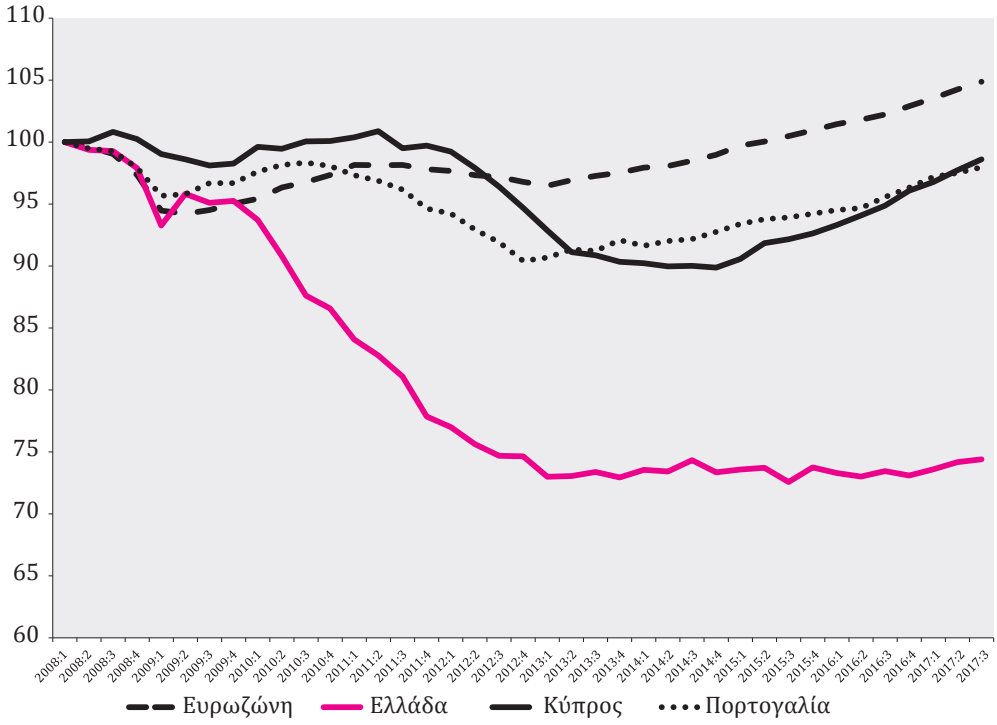

***Πηγή*:** Eurostat (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία. Τρίμηνο βάσης 2008:1.

Όμοια με την εξέλιξη του ΑΕΠ της Ευρωζώνης είναι και η εξέλιξη του ΑΕΠ της Πορτογαλίας, με το ΑΕΠ όμως να μην έχει ακόμα ανακάμψει από το 2008, αφού το γ΄ τρίμηνο του 2017 υπολείπεται κατά 2% του α΄ τριμήνου του 2008. Ωστόσο, ο ρυθμός μεταβολής του είναι ελαφρώς υψηλότερος του μέσου όρου της Ευρωζώνης, με τον μέσο ρυθμό μεγέθυνσης τα τρία πρώτα τρίμηνα του 2017 να είναι ίσος με 2,8%. Αντίστοιχη είναι η πορεία της κυπριακής οικονομίας, η οποία, μετά την ύφεση του 2014, παρουσιάζει σημάδια ανάκαμψης, με το ΑΕΠ της να υπολείπεται το γ΄ τρίμηνο του 2017 κατά 1,4% σε σχέση με το α΄ τρίμηνο του 2008. Οι ρυθμοί μεγέθυνσης του ΑΕΠ είναι αρκετά υψηλότεροι του μέσου όρου της Ευρωζώνης. Συγκεκριμένα το β΄ και το γ΄ τρίμηνο του 2017 το πραγματικό ΑΕΠ αυξήθηκε κατά 3,9% σε σχέση με τα αντίστοιχα τρίμηνα του προηγούμενου έτους.

Αντιθέτως, η ελληνική οικονομία εξακολουθεί να βρίσκεται σε στάσιμη κατάσταση από το 2013 και μετά, έχοντας απολέσει περισσότερο από το 25% του εθνικού προϊόντος της σε σχέση με το 2008. Συγκεκριμένα, το γ΄ τρίμηνο του 2017 το ΑΕΠ είναι κατά 25,6% χαμηλότερο από το α΄ τρίμηνο του 2008, ενώ παρουσιά-

ζεται αυξημένο μόλις κατά 0,1% σε σχέση με το γ΄ τρίμηνο του 2014. Το β΄ και το γ΄ τρίμηνο του 2017 ο ρυθμός μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ ήταν 1,6% και 1,3% αντίστοιχα σε σχέση με το 2016. Όπως θα αναδείξουμε στη συνέχεια, υπάρχει μεγάλη αβεβαιότητα ως προς τη διατηρησιμότητα μιας θετικής δυναμικής της ελληνικής οικονομίας.[22]

2.3 Παραγωγικοί μετασχηματισμοί

Οι μεταβολές στην παραγωγική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας τεκμηριώνουν τις συνθήκες στασιμότητας και μιας ιδιαίτερα ήπιας δυναμικής. Το Διάγραμμα 2.2 παρουσιάζει τη μεταβολή της πραγματικής ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας μεταξύ του γ΄ τριμήνου του 2017 και του γ΄ τριμήνου του 2014 σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2008. Επί του συνόλου η προστιθέμενη αξία το γ΄ τρίμηνο του 2017 υστερεί κατά 24% σε σχέση με το γ΄ τρίμηνο του 2008 και κατά 0,5% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2014, στοιχείο ενδεικτικό της στασιμότητας της οικονομίας που παρατηρήθηκε και στο Διάγραμμα 2.1.

Αναφορικά με τους κύριους κλάδους δραστηριότητας, η γεωργία είναι ο μόνος κλάδος στον οποίο παρατηρείται βελτίωση σε σχέση με το 2008.[23] Ωστόσο, το γ΄ τρίμηνο του 2017 η προστιθέμενη αξία του κλάδου ήταν υψηλότερη κατά 8% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2008, αλλά υστερούσε σε σχέση με το γ΄ τρίμηνο του 2014 κατά 16 ποσοστιαίες μονάδες.

22. *Σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες εκτιμήσεις της ΕΛΣΤΑΤ –οι οποίες ανακοινώθηκαν μετά την ολοκλήρωση της συγγραφής της Έκθεσης– το δ΄ τρίμηνο του 2017 το ΑΕΠ αυξήθηκε σε πραγματικούς όρους κατά 1,9% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2016, ενώ σε ετήσια βάση η αύξηση ήταν της τάξης του 1,4%. Παράλληλα, το δ΄ τρίμηνο του 2017 η κατανάλωση μειώθηκε κατά 317 εκατ. ευρώ σε σχέση με το δ΄ τρίμηνο του 2016, ενώ οι επενδύσεις, οι εξαγωγές και οι εισαγωγές αυξήθηκαν στο ίδιο διάστημα κατά 1,5 δισ. ευρώ, 768 εκατ. ευρώ και 779 εκατ. ευρώ αντίστοιχα.*

23. *Η προστιθέμενη αξία στον κλάδο των υπηρεσιών διαχείρισης ακίνητης περιουσίας συμπεριλαμβάνει το τεκμαρτό ενοίκιο και γι' αυτό τον λόγο τα αποτελέσματα είναι πλασματικά.*

Διάγραμμα 2.2: Δείκτης μεταβολής της πραγματικής ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας ανά κλάδο δραστηριότητας, 2017:3 και 2014:3 σε σχέση με 2008:3 (Ελλάδα, σταθερές τιμές 2010)

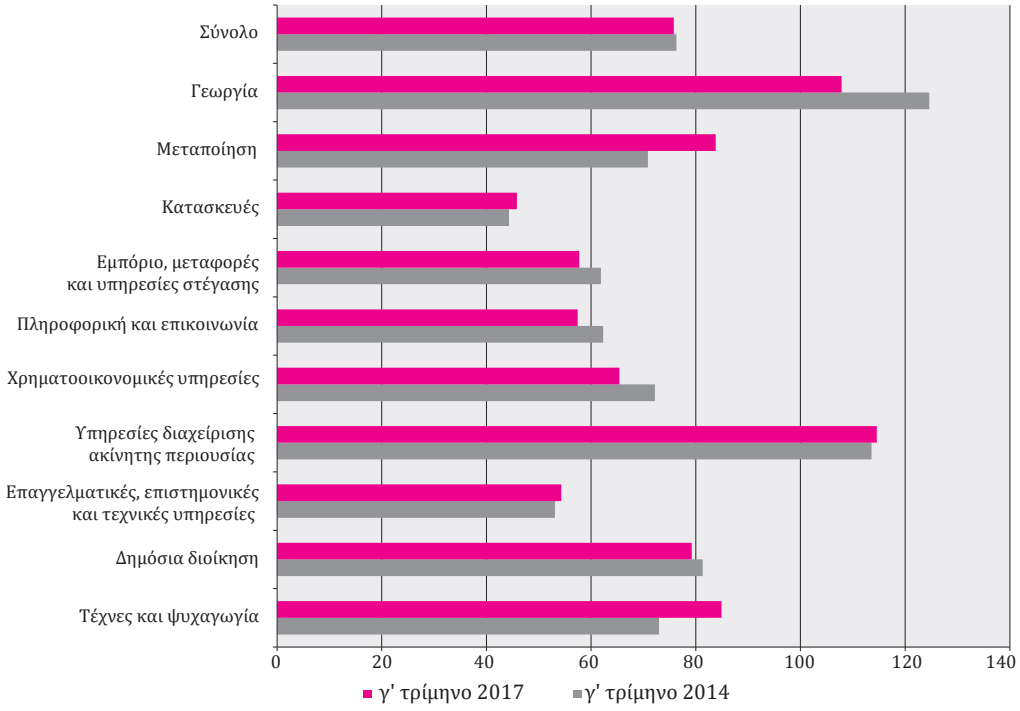

***Πηγή*:** Eurostat (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία.

Η εξέλιξη στη μεταποίηση είναι θετική, αλλά απέχει πολύ από το επίπεδο της ανάκαμψης. Το γ΄ τρίμηνο του 2017 η προστιθέμενη αξία ήταν κατά 16% χαμηλότερη του γ΄ τριμήνου του 2008, αλλά ταυτόχρονα ήταν υψηλότερη κατά 14% σε σχέση με το γ΄ τρίμηνο του 2014. Στασιμότητα σε ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο παρουσιάζουν οι κλάδοι των κατασκευών και των επαγγελματικών, επιστημονικών και τεχνικών υπηρεσιών, υστερώντας το γ΄ τρίμηνο του 2017 κατά 54% και 46% αντίστοιχα, σε σχέση με το γ΄ τρίμηνο του 2008. Από τους υπόλοιπους κλάδους, οι χρηματοοικονομικές υπηρεσίες, ο κλάδος της πληροφορικής και της επικοινωνίας και ο κλάδος του εμπορίου, των μεταφορών και των υπηρεσιών στέγασης συνεχίζουν την πτωτική τους πορεία. Το γ΄ τρίμηνο του 2017 η προστιθέμενη αξία ήταν χαμηλότερη του γ΄ τριμήνου του 2008 κατά 35%, 43% και 42% αντίστοιχα και χαμηλότερη του γ΄ τριμήνου του 2014 κατά 6,8%, 4,9% και 3,1%.

Ειδικότερα για το 2017, η αύξηση του συνόλου της προστιθέμενης αξίας στα τρία πρώτα τρίμηνα ήταν 0,2%, 1,2% και 1,7% σε σχέση με τα αντίστοιχα τρίμηνα

του 2016. Ο κλάδος της γεωργίας συρρικνώθηκε κατά 1,4% και 2,1% το α΄ και το β΄ τρίμηνο του 2017 σε σχέση με αυτά του 2016, ενώ παρέμεινε στάσιμος το γ΄ τρίμηνο (αύξηση 0,1%). Σημαντικά ενισχυμένος ήταν ο κλάδος της μεταποίησης, στον οποίο η προστιθέμενη αξία αυξήθηκε τα τρία πρώτα τρίμηνα του 2017 κατά 7,7%, 3,3% και 3,7% σε σχέση με τα αντίστοιχα τρίμηνα του 2016. Ήπια ενισχυμένοι ήταν οι κλάδοι του εμπορίου, των μεταφορών και των υπηρεσιών στέγασης, καθώς και των επαγγελματικών, επιστημονικών και τεχνικών υπηρεσιών. Η αύξηση της προστιθέμενης αξίας στον πρώτο κλάδο ήταν 1%, 2,1% και 3% τα τρία πρώτα τρίμηνα του 2017 σε σχέση με αυτά του προηγούμενου έτους, ενώ στον δεύτερο η αντίστοιχη αύξηση ήταν ίση με 0,7%, 2,3% και 2,7% ανά τρίμηνο. Αντιθέτως, μεγάλη πτώση σημείωσαν ο κλάδος των κατασκευών (-11,1%, -7,6% και -18,2% το α΄, το β΄ και το γ΄ τρίμηνο του 2017 σε σχέση με αυτά του 2016) και ο κλάδος των χρηματοοικονομικών υπηρεσιών (μείωση κατά 5,2%, 6% και 8,9% για το ίδιο διάστημα).

Συνοπτικά, η εγχώρια παραγωγή βρίσκεται καθηλωμένη σε ένα στάσιμο επίπεδο –αρκετά χαμηλότερο από αυτό της προ κρίσης περιόδου–, γεγονός το οποίο δημιουργεί δυναμική απόκλισης από την ήπια αναπτυξιακή δυναμική στην Ευρωζώνη. Μοναδικό θετικό γεγονός είναι η αυξητική πορεία της παραγωγής στη μεταποίηση, η οποία όμως ενισχύεται με βραδείς ρυθμούς. Εκτιμάται ότι με βάση τον ρυθμό αύξησης του 2017, η προστιθέμενη αξία στη μεταποίηση θα φτάσει στο επίπεδο του 2008 σε πέντε έτη. Η ιδιαίτερα μεγάλη αύξηση των περιθωρίων κέρδους του κλάδου που σημειώθηκε κατά την περίοδο εφαρμογής των ΠΟΠ[24] δεν φαίνεται να συνοδεύεται από εξίσου σημαντική τόνωση της παραγωγικής δραστηριότητας. Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει την τάση συσσώρευσης πλούτου ως κύριο χαρακτηριστικό της ελληνικής επιχειρηματικής κουλτούρας, γεγονός που παρεμποδίζει την επέκταση και την ενίσχυση του παραγωγικού τομέα, π.χ. μέσω μιας ενισχυμένης επενδυτικής δραστηριότητας. Χαρακτηριστικό αυτής της συνθήκης είναι ότι η τόνωση της μεταποίησης αφορά κυρίως κλάδους χαμηλής προς μέση τεχνολογικής έντασης με ελαστικό εργασιακό κόστος.[25] Επομένως, η αύξηση αυτή δεν μπορεί να συνδεθεί με μια αναδιάρθρωση του παραγωγικού ιστού της οικονομίας.

2.4 Εξελίξεις στην ενεργό ζήτηση

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 2.3, το οποίο απεικονίζει το ΑΕΠ και τις βασικές του συνιστώσες σε πραγματικούς όρους, εκλείπει εκείνο το μέγεθος που θα στηρίξει την αναπτυξιακή δυναμική της οικονομίας. Η συνέχιση της ίδιας οικονομικής πολιτικής, η οποία συμπιέζει τις δημόσιες δαπάνες, τις δημόσιες επενδύσεις και τις

24. Βλ. Ιωακείμογλου (2018).

25. Βλ. Paitaridis (2018).

ροές εισοδήματος των νοικοκυριών, δημιουργεί χαμηλές και αβέβαιες προοπτικές για την πορεία της οικονομίας. Το συμπέρασμά μας αυτό ενισχύεται από το γεγονός ότι δεν προσδοκούμε κάποια ουσιαστική αλλαγή στην ασκούμενη οικονομική πολιτική. Ενδογενώς λοιπόν δεν υπάρχουν, μέχρι το γ΄ τρίμηνο του 2017, οι προϋποθέσεις μετάβασης της οικονομίας σε διατηρήσιμη και ανοδική πορεία. Αυτή φαίνεται ότι θα εξαρτάται από εξωγενείς και ιδιαίτερα αβέβαιους παράγοντες, όπως οι ξένες επενδύσεις και οι εξαγωγές.

Διάγραμμα 2.3: Πραγματικό ΑΕΠ και βασικές του συνιστώσες σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2008:1-2017:3, σταθερές τιμές 2010)

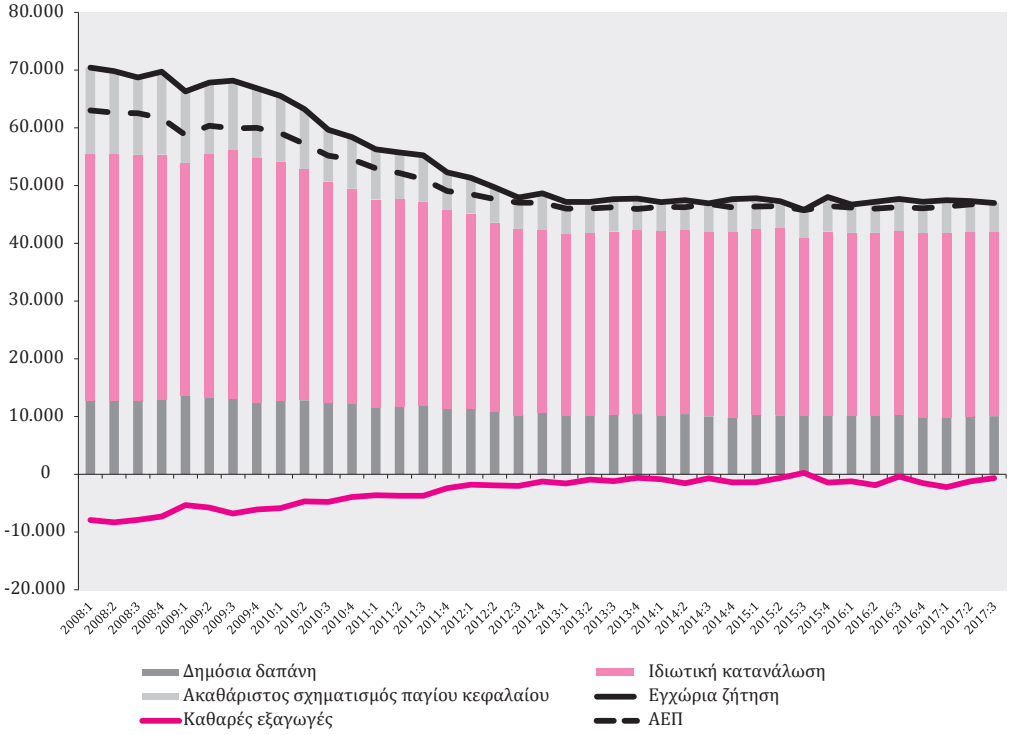

***Πηγή*:** Eurostat (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία. Στην εγχώρια ζήτηση δεν έχουν συνυπολογιστεί οι μεταβολές στα αποθεματικά.

Πιο συγκεκριμένα, στο Διάγραμμα 2.3 παρατηρούμε ότι η εγχώρια ζήτηση ανέκαθεν αποτελούσε τον κύριο προσδιοριστικό παράγοντα της οικονομικής δραστηριότητας, με τις καθαρές εξαγωγές –ή αλλιώς το εμπορικό ισοζύγιο– να δρουν αρνητικά ως προς την τελευταία. Η εφαρμογή των ΠΟΠ κατάφερε να διορθώσει το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο, κυρίως μέσω της συμπίεσης της εγχώριας ζήτησης. Το αθροιστικό αποτέλεσμα στο ΑΕΠ φαίνεται να είναι αρνητικό για τη

χώρα. Οι επενδύσεις οι οποίες υποτίθεται ότι θα αυξάνονταν μέσω της εφαρμογής των ΠΟΠ είναι αναιμικές, ενώ η ιδιωτική κατανάλωση εξακολουθεί να παραμένει ο κύριος προσδιοριστικός παράγοντας της οικονομικής δραστηριότητας.

Αναφορικά με το β΄ και το γ΄ τρίμηνο του 2017, οι εξελίξεις ήταν οριακές και δεν επέφεραν κάποια ουσιαστική μεταβολή στη συνολική εικόνα σε σχέση με το 2016. Η εγχώρια ζήτηση αυξήθηκε το β΄ τρίμηνο κατά 143 εκατ. ευρώ σε σχέση με το β΄ τρίμηνο του 2016, ενώ το γ΄ τρίμηνο μειώθηκε κατά 694 εκατ. ευρώ. Ίδιο πρόσημο είχαν και οι καθαρές εξαγωγές, οι οποίες αυξήθηκαν το β΄ τρίμηνο κατά 651 εκατ. ευρώ, ενώ το γ΄ τρίμηνο παρατηρήθηκε μείωση της τάξης των 273 εκατ. ευρώ, σε σχέση με το γ΄ τρίμηνο του 2016. Με αυτά τα δεδομένα, η αύξηση του ΑΕΠ το γ΄ τρίμηνο του 2017 προήλθε μέσω μιας μεγάλης θετικής μεταβολής των αποθεμάτων των επιχειρήσεων. Συγκεκριμένα, τα αποθεματικά αυξήθηκαν κατά 800 εκατ. ευρώ το α΄ τρίμηνο του 2017 σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2016, ενώ το β΄ τρίμηνο η μεταβολή τους ήταν μηδενική. Ωστόσο, το γ΄ τρίμηνο του 2017 τα αποθεματικά αυξήθηκαν κατά 1 δισ. ευρώ σε σχέση με το γ΄ τρίμηνο του 2016, αποτελώντας τη μόνη συνιστώσα της ενεργού ζήτησης με θετικό πρόσημο. Επομένως, η οριακή βελτίωση της οικονομικής δραστηριότητας είχε κυκλικό και όχι δομικό ή πάγιο χαρακτήρα. Παρά το γεγονός ότι η εξέλιξη στον τουρισμό ήταν θετική για άλλη μια χρονιά,[26] η δυναμική των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών δεν μπορεί να προσδώσει αναπτυξιακή ώθηση στην οικονομία. Παρά τις διακηρύξεις περί θετικών αναπτυξιακών μετασχηματισμών, το πρόβλημα της παραγωγικής αναδιάρθρωσης σε τομείς που παράγουν προϊόντα υψηλής προστιθέμενης αξίας παραμένει μεγάλο.

Σχετικά με τις μεταβλητές που απαρτίζουν την ενεργό ζήτηση, η δημόσια δαπάνη μειώθηκε και τα δύο τρίμηνα του 2017, έχοντας ως σημείο αναφοράς τα ίδια τρίμηνα του προηγούμενου έτους, κατά 217 εκατ. ευρώ και 231 εκατ. ευρώ αντίστοιχα. Αντιθέτως, η ιδιωτική κατανάλωση αυξήθηκε 303 εκατ. ευρώ το β΄ τρίμηνο του 2017, ενώ έμεινε στάσιμη το γ΄ τρίμηνο σε σχέση με το ίδιο τρίμηνο του 2016. Όπως θα δείξουμε στην επόμενη ενότητα, το επίπεδο της κατανάλωσης τα τελευταία έτη κινείται μεσοπρόθεσμα σε μη διατηρήσιμα επίπεδα, επομένως η στασιμότητα το γ΄ τρίμηνο του 2017 δεν θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη. Τέλος, ο όγκος των επενδύσεων κυμάνθηκε οριακά θετικά το β΄ τρίμηνο του 2017 σε σχέση με αυτό του 2016 (αύξηση μόλις κατά 55 εκατ. ευρώ), ενώ μειώθηκε κατά 473 εκατ. ευρώ το γ΄ τρίμηνο έναντι του αντίστοιχου τριμήνου του 2016. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η διαμόρφωση των συνολικών επενδύσεων το γ΄ τρίμηνο του 2017, ύψους 5,1 δισ. ευρώ ήταν χαμηλότερη από το αντίστοιχο τρίμηνο του 2008 κατά 8,3 δισ. ευρώ, ενώ ενισχύθηκε μόλις κατά 60,5 εκατ. ευρώ σε σχέση με το γ΄ τρίμηνο του 2014.

---

26. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ ο δείκτης κύκλου εργασιών στον τομέα των υπηρεσιών παροχής καταλύματος και εστίασης το γ΄ τρίμηνο του 2017 κυμάνθηκε στο υψηλότερο επίπεδό του από το 2010, σημειώνοντας αύξηση κατά 13,9% σε σχέση με το γ΄ τρίμηνο του 2016.

Η εικόνα που παρουσιάζουν οι βασικές συνιστώσες του ΑΕΠ δημιουργούν ερωτηματικά σχετικά με τη βιωσιμότητα της οικονομίας και τεκμηριώνουν την εκτίμησή μας αναφορικά με τη μη διατηρησιμότητα των ισοζυγίων. Όπως θα αναδειχθεί στις επόμενες ενότητες, οι οποίες εξετάζουν επιμέρους σημαντικές μεταβλητές, παρατηρείται ανεπάρκεια στο παραγωγικό δυναμικό της χώρας που θα προσδώσει αναπτυξιακή ώθηση στην οικονομία, οδηγώντας τη σε σύγκλιση με τα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης. Κατ' αυτό τον τρόπο, η ρητορική περί ουσιαστικής ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας περισσότερο αποπροσανατολίζει παρά αποτυπώνει την πραγματική κατάσταση της οικονομίας.

2.5 Η δυναμική της κατανάλωσης των νοικοκυριών

Το Διάγραμμα 2.4 καταγράφει την εξέλιξη του διαθέσιμου εισοδήματος και της κατανάλωσης των νοικοκυριών, εκφρασμένα σε πραγματικούς όρους. Το διαθέσιμο εισόδημα παρουσιάζει μεγάλη πτώση στο διάστημα 2009-2013, απότοκο της δημοσιονομικής και της εισοδηματικής λιτότητας, και εν συνεχεία εμφανίζει σημάδια σταθεροποίησης. Η κατανάλωση μειώνεται αρχικά, αλλά με μικρότερο ρυθμό, και σταθεροποιείται σε υψηλότερο επίπεδο από το διαθέσιμο εισόδημα. Η αρνητική διαφορά μεταξύ διαθέσιμου εισοδήματος και κατανάλωσης από το 2012 και έπειτα μεταφράζεται σε αρνητικές νέες αποταμιεύσεις για τα νοικοκυριά. Η συνθήκη αυτή, ενώ σταθεροποιεί την εγχώρια οικονομική δραστηριότητα, παράλληλα υπονομεύει τη βιωσιμότητά της, καθώς οδηγεί σε συρρίκνωση της αποταμίευσης και των καταθέσεων των νοικοκυριών.

Διάγραμμα 2.4: Πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα και κατανάλωση των νοικοκυριών σε δισ. ευρώ (Ελλάδα, 2008:4-2017:3, σταθερές τιμές 2010)

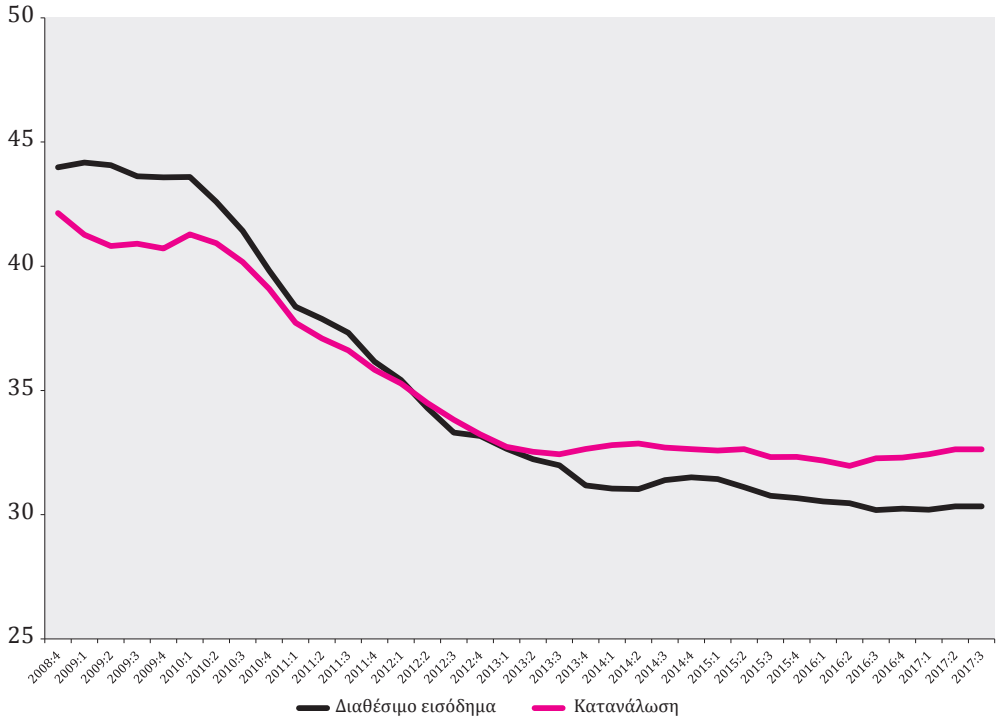

***Πηγή*:** Eurostat (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Μη εποχικά διορθωμένα στοιχεία. Μετακυλιόμενοι μέσοι όροι τεσσάρων περιόδων.

Ειδικότερα για το 2017, το πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα μειώθηκε το α΄ τρίμηνο του 2017 κατά 170 εκατ. ευρώ σε σχέση με το α΄ τρίμηνο του 2016, αυξήθηκε το β΄ τρίμηνο κατά 543 εκατ. ευρώ, ενώ το γ΄ τρίμηνο παρέμεινε στο ίδιο επίπεδο με το αντίστοιχο τρίμηνο του προηγούμενου έτους. Η δυναμική αύξησης της διαφοράς μεταξύ διαθέσιμου εισοδήματος και κατανάλωσης εντός του 2016[27] διατηρήθηκε και το α΄ εξάμηνο του 2017. Για παράδειγμα, το α΄ και το β΄ τρίμηνο του 2017 η διαφορά ήταν μεγαλύτερη από αυτή του α΄ και του β΄ τριμήνου του 2016 κατά 717 εκατ. ευρώ και 244 εκατ. ευρώ αντίστοιχα.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι ένα μέρος αυτής της διαφοράς οφείλεται στη φοροδιαφυγή, η οποία έρχεται να προστεθεί στους παράγοντες που διογκώνουν τη διαφορά κατανάλωσης και διαθέσιμου εισοδήματος. Ένας δεύτερος εξίσου σημαντικός παράγοντας, ο οποίος εξετάζεται ακολούθως, είναι η χρήση συσσω-

27. Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2017α).

ρευμένων πόρων για τη χρηματοδότηση της κατανάλωσης. Το Διάγραμμα 2.5 καταγράφει την εξέλιξη των νέων αποταμιεύσεων, των νέων δανείων και των καταθέσεων των νοικοκυριών σε ονομαστικούς όρους.

Διάγραμμα 2.5: Νέα δάνεια, νέες αποταμιεύσεις και καταθέσεις των νοικοκυριών σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2008:4-2017:3)

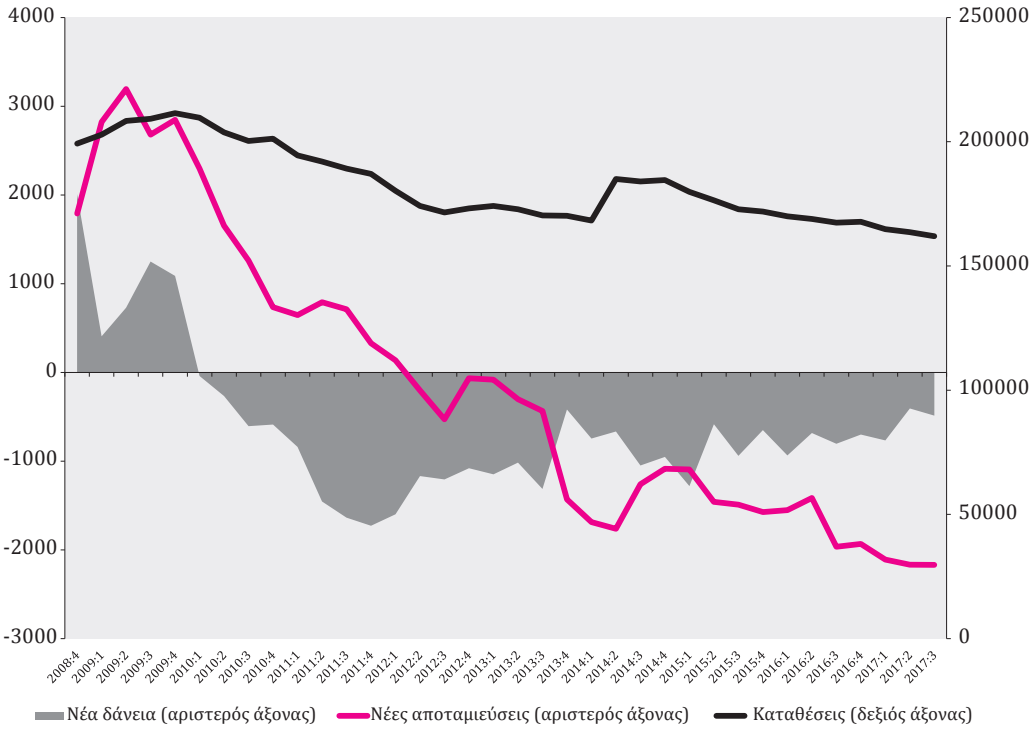

***Πηγή*:** Eurostat και Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Μη εποχικά διορθωμένα στοιχεία. Οι νέες αποταμιεύσεις απεικονίζονται ως μετακυλιόμενοι μέσοι όροι τεσσάρων περιόδων. Στις καταθέσεις περιλαμβάνονται και οι δηλωθείσες καταθέσεις των νοικοκυριών σε τράπεζες του εξωτερικού.

Όπως έχει ήδη γίνει αντιληπτό από την εξέταση του Διαγράμματος 2.4, οι νέες αποταμιεύσεις των νοικοκυριών είναι αρνητικές, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνεται μέσω της εξέτασης του Διαγράμματος 2.5. Το αρνητικό πρόσημο των νέων αποταμιεύσεων διατηρήθηκε το πρώτο εννιάμηνο του 2017. Το α΄ τρίμηνο οι νέες αποταμιεύσεις ήταν ίσες με -3,2 δισ. ευρώ, ενώ το β΄ και το γ΄ τρίμηνο ήταν ίσες με -1,8 δισ. ευρώ και -1,7 δισ. ευρώ αντίστοιχα. Επομένως, τα νοικοκυριά, για να χρηματοδοτήσουν την κατανάλωσή τους, θα πρέπει να στραφούν σε άλλες πηγές ρευστότητας, πέραν του διαθέσιμου εισοδήματός τους.

Στην προκειμένη περίπτωση, οι επιλογές είναι δύο και αφορούν είτε τη σύναψη νέων δανείων, που θα διευκόλυναν την κατανάλωση, είτε τη χρήση των καταθέσεών τους. Όπως φαίνεται στο διάγραμμα, τα νέα δάνεια των νοικοκυριών είναι αρνητικά από το 2010 όταν ξέσπασε η ελληνική κρίση. Αντιμέτωπα με μια σημαντική και συνεχόμενη μείωση των εισοδημάτων τους, λόγω της κρίσης και της εφαρμογής των ΠΟΠ, τα νοικοκυριά βρίσκονται σε μια διαδικασία μείωσης του χρέους τους, ή αλλιώς απομόχλευσης, με σκοπό να αναπροσαρμόσουν τις χρηματοοικονομικές τους υποχρεώσεις με άξονα το τρέχον επίπεδο του εισοδήματός τους. Η δυναμική μείωσης του χρέους τους διατηρήθηκε και το πρώτο εννιάμηνο του 2017, κατά το οποίο τα νέα δάνεια το α΄, το β΄ και το γ΄ τρίμηνο του 2017 ήταν ίσα με -766 εκατ. ευρώ, -406 εκατ. ευρώ και -486 εκατ. ευρώ αντίστοιχα.

Επομένως, η χρηματοδότηση της κατανάλωσης έγινε αποκλειστικά μέσω της χρήσης των καταθέσεών τους – τουλάχιστον για όσα νοικοκυριά διατηρούν καταθέσεις. Συγκεκριμένα, οι καταθέσεις ακολουθούν μια μακρά πτωτική πορεία, με εξαίρεση το β΄ τρίμηνο του 2014, περίοδος κατά την οποία υπήρξε ρευστοποίηση μεγάλου μέρους των μετοχών που είχε στη διάθεσή του ένα μερίδιο των νοικοκυριών.[28] Σημειώνεται ότι το α΄ τρίμηνο του 2017 οι καταθέσεις ήταν ίσες με 164,8 δισ. ευρώ, δηλαδή μειωμένες κατά 2,9 δισ. ευρώ σε σχέση με το δ΄ τρίμηνο του 2016, ενώ το β΄ και το γ΄ τρίμηνο του 2017 ήταν ίσες με 163,6 δισ. ευρώ και 162 δισ. ευρώ αντίστοιχα. Συνολικά, τα νοικοκυριά στο διάστημα δ΄ τρίμηνο 2009-γ΄ τρίμηνο 2017 απώλεσαν 49,5 δισ. ευρώ.

Η συνθήκη αυτή έχει επίσης σημαντικές συνέπειες για το χρηματοοικονομικό σύστημα της οικονομίας και συνδέεται με την ικανότητα των νοικοκυριών να αντεπεξέλθουν στις φορολογικές και στις δανειακές τους υποχρεώσεις. Τα παραπάνω γίνονται εμφανή από το Διάγραμμα 2.6, στο οποίο απεικονίζονται οι παλιές ληξιπρόθεσμες οφειλές των νοικοκυριών προς το Δημόσιο και τα μη εξυπηρετούμενα δάνειά τους εκφρασμένα ως ποσοστά του διαθέσιμου εισοδήματός τους.

Τα ληξιπρόθεσμα χρέη προς το Δημόσιο παρουσιάζουν μια αυξητική δυναμική που πιθανότατα βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με την υψηλότερη φορολόγηση. Το 2017 το επίπεδό τους αναμένεται να κυμανθεί γύρω στο 16% του διαθέσιμου εισοδήματός τους.[29] Ακόμα υψηλότερα αλλά με σταθεροποιητική τάση είναι τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια των νοικοκυριών τα οποία αναμένεται να διαμορφωθούν εντός του 2017 στο 42% του διαθέσιμου εισοδήματος.

Το πιο σημαντικό στοιχείο είναι ότι, με δεδομένες τις εισοδηματικές ροές των νοικοκυριών, οι οποίες συμπιέζονται από την εφαρμογή των ΠΟΠ, η πορεία της κατα-

28. Τα στοιχεία αυτά προκύπτουν από την εξέταση των χρηματοπιστωτικών λογαριασμών της Τράπεζας της Ελλάδος.

29. Σημειώνεται ότι οι παλιές και οι νέες ληξιπρόθεσμες οφειλές του ιδιωτικού τομέα συνολικά προς το Δημόσιο αγγίζουν πλέον τα 100 δισ. ευρώ. Εξ αυτών, περίπου το 65% αφορούν οφειλές νομικών προσώπων ιδιωτικού δικαίου, δηλαδή επιχειρήσεων.

νάλωσης είναι μη διατηρήσιμη. Η δέσμευση για υψηλά πρωτογενή πλεονάσματα αναμένεται να επιτείνει την αστάθεια αυτή. Για να υπάρξει διατηρήσιμη επέκταση της κατανάλωσης, θα πρέπει να αρθούν οι πιέσεις στο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών. Η ενίσχυση του εισοδήματος, κυρίως των μισθωτών, με τη δημιουργία ποιοτικών θέσεων απασχόλησης και η μείωση της εισοδηματικής ανισότητας αναμένεται να δημιουργήσουν σταθεροποιητικές δυναμικές στην οικονομία. Κατ' αυτό τον τρόπο, θα ομαλοποιηθούν και οι συνθήκες φερεγγυότητας και ρευστότητας του τραπεζικού τομέα μέσω της παύσης της μείωσης της καταθετικής του βάσης.

Διάγραμμα 2.6: Παλιά ληξιπρόθεσμα χρέη προς το Δημόσιο και μη εξυπηρετούμενα δάνεια των νοικοκυριών ως ποσοστά (%) του διαθέσιμου εισοδήματός τους (Ελλάδα, 2013-2017)

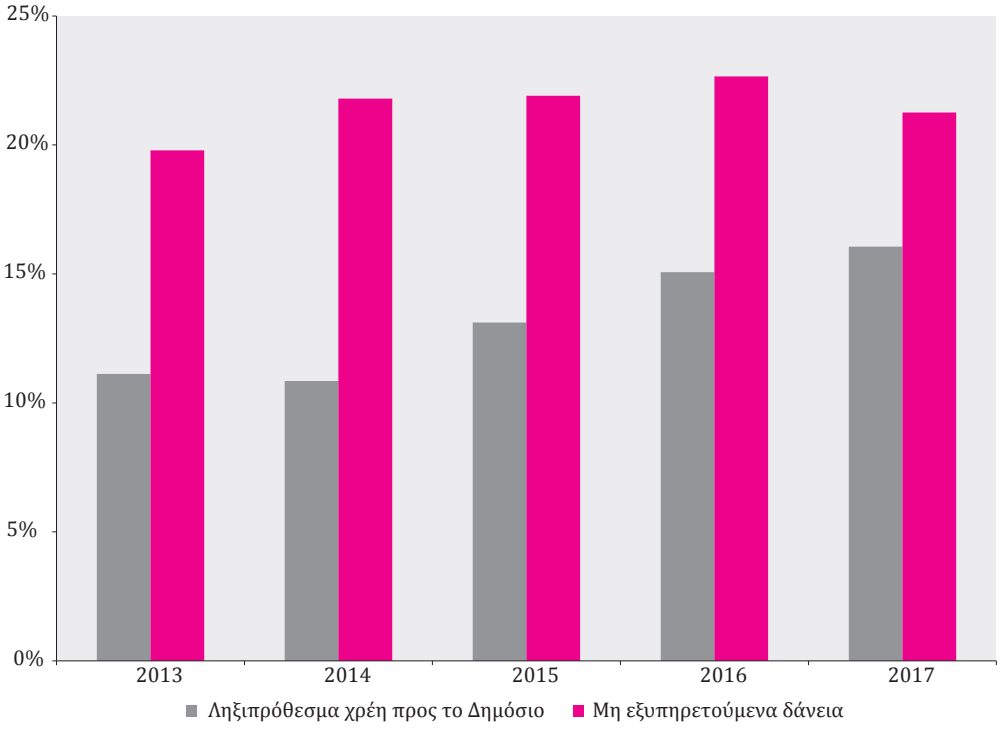

***Πηγή*:** ΑΑΔΕ, Eurostat, Τράπεζα της Ελλάδος και IMF Financial soundness indicators (εκτιμήσεις ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Ελλείψει στοιχείων η εξέλιξη των ληξιπρόθεσμων οφειλών στο τελευταίο τρίμηνο εκτιμήθηκε βάσει του αντίστοιχου ρυθμού μεταβολής του προηγούμενου έτους. Επιπλέον, έχει γίνει η υπόθεση ότι τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια των νοικοκυριών βρίσκονται σε αναλογία με το σύνολο των δανείων που έχουν ληφθεί από τον τραπεζικό τομέα ως προς το σύνολο των δανείων.

2.6 Η εξέλιξη των επενδύσεων

Το Διάγραμμα 2.7 παρουσιάζει την εξέλιξη του όγκου των επενδύσεων στο σύνολο και ανά θεσμικό τομέα. Οι επενδύσεις των νοικοκυριών σε κατοικίες και σε διαρκή καταναλωτικά αγαθά, που αποτελούσαν το κύριο τμήμα των επενδύσεων την προ κρίσης περίοδο, είναι σταθεροποιημένες σε ένα πολύ χαμηλό επίπεδο. Η εξέλιξη αυτή είναι αναμενόμενη, συνυπολογίζοντας τα ευρήματα της ανωτέρω ενότητας αναφορικά με την εξέλιξη του διαθέσιμου εισοδήματός τους και της χρηματοοικονομικής τους συνθήκης. Το α΄ τρίμηνο του 2017 το ύψος των επενδύσεων των νοικοκυριών ήταν ίσο με 1,3 δισ. ευρώ, το οποίο ήταν κατά 168 εκατ. ευρώ υψηλότερο από το επίπεδο του α΄ τριμήνου του 2016 αλλά κατά 5,8 δισ. ευρώ χαμηλότερο από το αντίστοιχο τρίμηνο του 2008. Το β΄ τρίμηνο του 2017 σημειώθηκε πτώση έναντι του β΄ τριμήνου του 2016 κατά 50 εκατ. ευρώ, ενώ η αντίστοιχη πτώση το γ΄ τρίμηνο ήταν της τάξης των 203 εκατ. ευρώ. Με δεδομένες τις παρούσες συνθήκες, η ανάκαμψη των επενδύσεων σε κατοικίες και διαρκή καταναλωτικά αγαθά κρίνεται εξαιρετικά αμφίβολη.

Διάγραμμα 2.7: Πραγματικός ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου ανά θεσμικό τομέα σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2008:1-2017:3, σταθερές τιμές 2010)

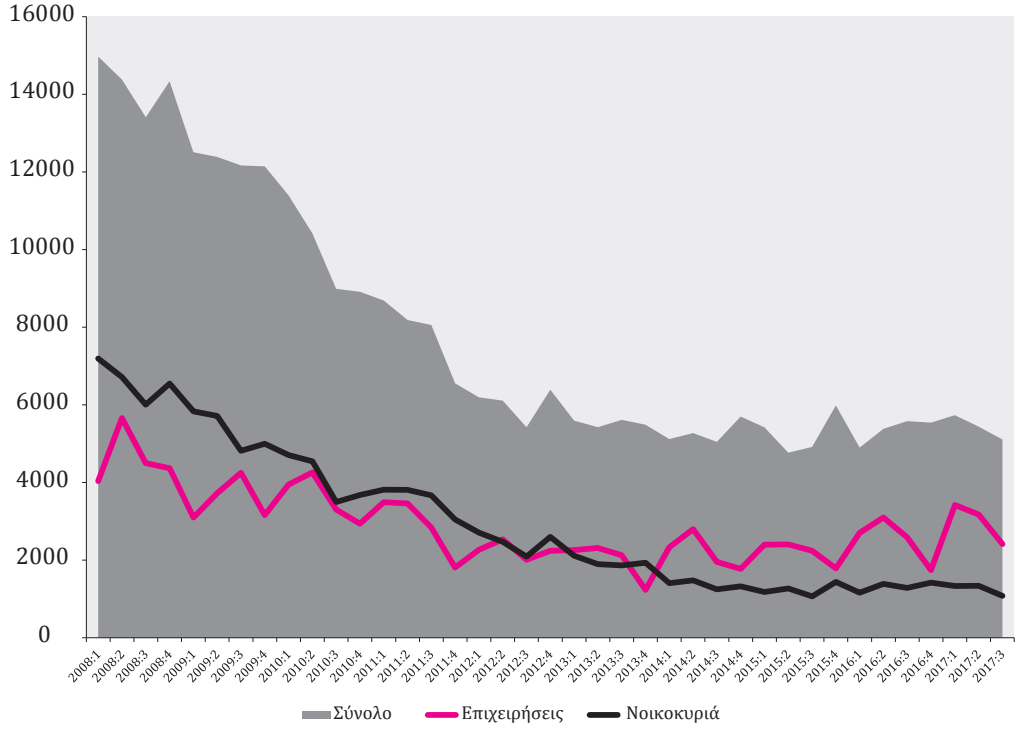

***Πηγή*:** Eurostat (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Μη εποχικά διορθωμένα στοιχεία. Στο διάγραμμα δεν παρουσιάζονται οι δημόσιες επενδύσεις και οι επενδύσεις των χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων.

Μεγαλύτερη σημασία για την αναπτυξιακή πορεία της οικονομίας έχουν οι επενδύσεις των επιχειρήσεων. Από την εξέταση του διαγράμματος παρατηρείται ότι: α) οι επιχειρήσεις ήταν επιφυλακτικές όσον αφορά την επενδυτική τους δραστηριότητα, ήδη πριν από το έναυσμα της κρίσης, και β) η σχετική σταθεροποίησή τους σε χαμηλό επίπεδο τις καθιστά μη ικανές να προσδώσουν αναπτυξιακή ώθηση στην οικονομία.

Το α΄ τρίμηνο του 2017 οι επενδύσεις των επιχειρήσεων ήταν ίσες με 3,4 δισ. ευρώ, δηλαδή υψηλότερες από το α΄ τρίμηνο του 2016 κατά 716 εκατ. ευρώ. Το β΄ τρίμηνο του 2017 οι επενδύσεις των επιχειρήσεων ήταν ίσες με 3,1 δισ. ευρώ, υψηλότερες του β΄ τριμήνου του 2016 κατά 78 εκατ. ευρώ, ενώ το γ΄ τρίμηνο ήταν ίσες με 2,4 δισ. ευρώ, σημειώνοντας πτώση κατά 169 εκατ. ευρώ σε σχέση με το γ΄ τρίμηνο του 2016. Παρατηρείται λοιπόν ότι όχι μόνο ο όγκος των παραγωγικών επενδύσεων της οικονομίας είναι χαμηλός, αλλά επιπλέον ότι οι μεταβολές του είναι οριακές. Επομένως, δύσκολα μπορεί να γίνει λόγος για επιτυχία της εφαρμογής των ΠΟΠ στην Ελλάδα, των οποίων βασικός στόχος ήταν να ενισχύσουν την επενδυτική δραστηριότητα.

Διάγραμμα 2.8: Πραγματικές ακαθάριστες και καθαρές επενδύσεις και αποσβέσεις των μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων (Ελλάδα, 2008:4-2017:3, σταθερές τιμές 2010)

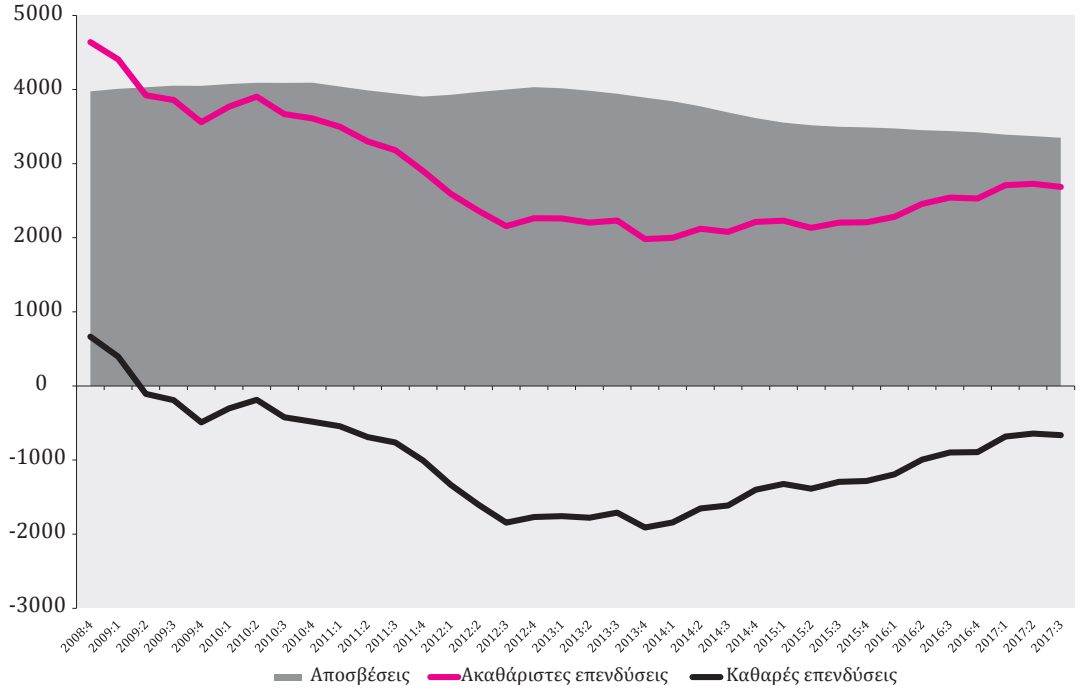

***Πηγή*:** Eurostat (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Μη εποχικά διορθωμένα στοιχεία. Μετακυλιόμενοι μέσοι όροι τεσσάρων περιόδων.

Ακόμα χειρότερα, η εφαρμογή των ΠΟΠ έχει οδηγήσει σε σημαντική αποεπένδυση, με τις καθαρές επενδύσεις να είναι αρνητικές μετά το 2009 (βλ. Διάγραμμα 2.8). Οι αποσβέσεις των επιχειρήσεων κινούνται σε μονίμως υψηλότερο επίπεδο από τις ακαθάριστες επενδύσεις, με αποτέλεσμα οι καθαρές επενδύσεις να είναι αρνητικές οδηγώντας με τη σειρά τους σε αποσάθρωση του παραγωγικού κεφαλαίου. Το 2017 υπήρξε μικρή μείωση του φαινομένου αλλά όχι σε βαθμό ικανοποιητικό ώστε να αποτραπεί η περαιτέρω υποβάθμιση του παραγωγικού δυναμικού. Οι καθαρές επενδύσεις ήταν μηδενικές το α΄ τρίμηνο και ίσες με -167 εκατ. ευρώ και -910 εκατ. ευρώ το β΄ και το γ΄ τρίμηνο αντιστοίχως. Συνολικά το μέγεθος της πραγματικής αποεπένδυσης την περίοδο α΄ τρίμηνο 2009-γ΄ τρίμηνο 2017 ήταν της τάξης των 37,9 δισ. ευρώ αναδεικνύοντας με εμφατικό τρόπο το καταστροφικό αποτέλεσμα της ασκούμενης πολιτικής στον παραγωγικό τομέα, αλλά και το έλλειμμα ποιότητας των επιχειρηματικών δομών της χώρας.

Αναφορικά με το είδος των επενδύσεων, το Διάγραμμα 2.9 παρουσιάζει τις ακαθάριστες επενδύσεις ανά κύριο στοιχείο παγίου κεφαλαίου των μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων ως ποσοστό του ΑΕΠ. Οι επενδύσεις σε κατοικίες έχουν ουσιαστικά εκλείψει, ενώ οι επενδύσεις σε μηχανολογικό εξοπλισμό –έπειτα από μια μεγάλη πτώση την περίοδο 2008-2012– παρουσιάζουν βραδεία αυξητική πορεία, η οποία ενδεχομένως σχετίζεται με την αντικατάσταση του αποσαθρωμένου παραγωγικού δυναμικού. Οι επενδύσεις στις υποδομές και στα προϊόντα πνευματικής ιδιοκτησίας είναι σχετικά σταθερές σε όλη την υπό εξέταση περίοδο.

Διάγραμμα 2.9: Ακαθάριστες επενδύσεις ανά κύρια κατηγορία επενδυτικών στοιχείων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2008:4-2017:3)

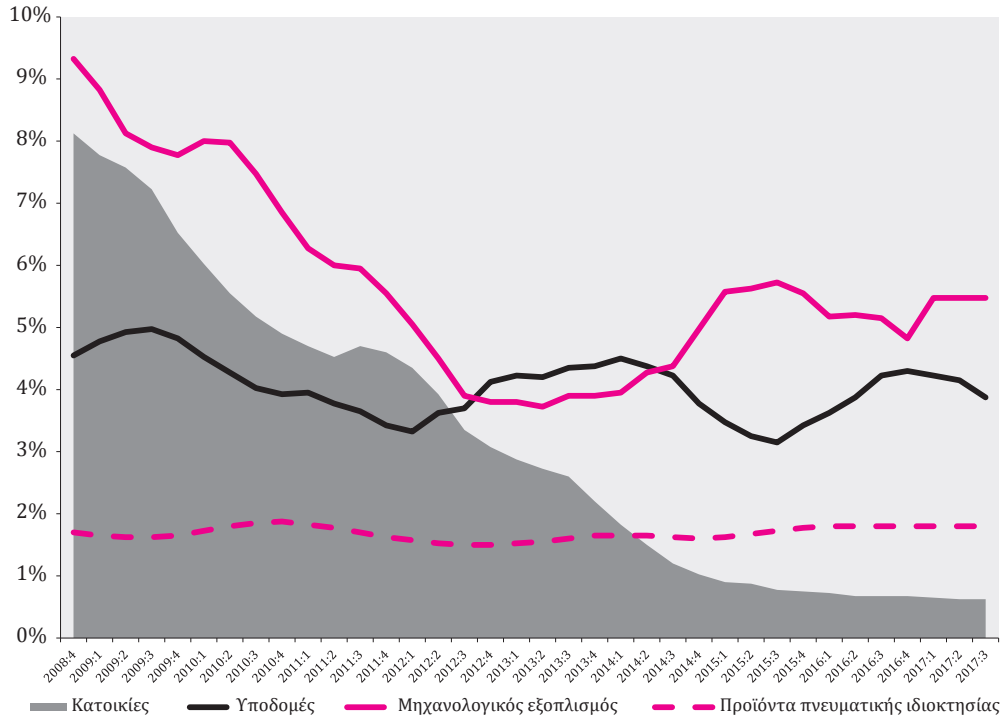

***Πηγή*:** Eurostat

Σημείωση: Μετακυλιόμενοι μέσοι όροι τεσσάρων περιόδων.

Το α΄ τρίμηνο του 2017 οι επενδύσεις σε μηχανολογικό εξοπλισμό ήταν ελαφρώς αυξημένες σε σχέση με το α΄ τρίμηνο του 2016 (7,5% του ΑΕΠ έναντι 4,9%). Το β΄ και το γ΄ τρίμηνο του 2017 οι επενδύσεις παρέμειναν σταθερές σε σχέση με τα αντίστοιχα τρίμηνα του 2016 (4,9% και 5% του ΑΕΠ αντίστοιχα).

Οι επενδύσεις σε υποδομές τα τρία πρώτα τρίμηνα του 2017 ακολουθούν μια οριακά πτωτική πορεία (3,8%, 3,7% και 3,6% του ΑΕΠ το α΄, το β΄ και το γ΄ τρίμηνο αντίστοιχα). Οι επενδύσεις σε προϊόντα πνευματικής ιδιοκτησίας είναι σταθερές σε όλα τα τρίμηνα, ίσες με 1,8% του ΑΕΠ. Κρίσιμης σημασίας είναι οι δαπάνες σε Έρευνα και Ανάπτυξη, που συνιστούν την κύρια υποκατηγορία του συγκεκριμένου επενδυτικού στοιχείου. Το Διάγραμμα 2.10 παρουσιάζει τις δαπάνες σε Έρευνα και Ανάπτυξη ανά βασικό θεσμικό τομέα στον μέσο όρο της Ευρωζώνης, στην Ιρλανδία, στην Ελλάδα, στην Ισπανία, στην Ιταλία και στην Πορτογαλία για το 2016.

Διάγραμμα 2.10: Δαπάνη σε Έρευνα και Ανάπτυξη ανά θεσμικό τομέα ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (2016)

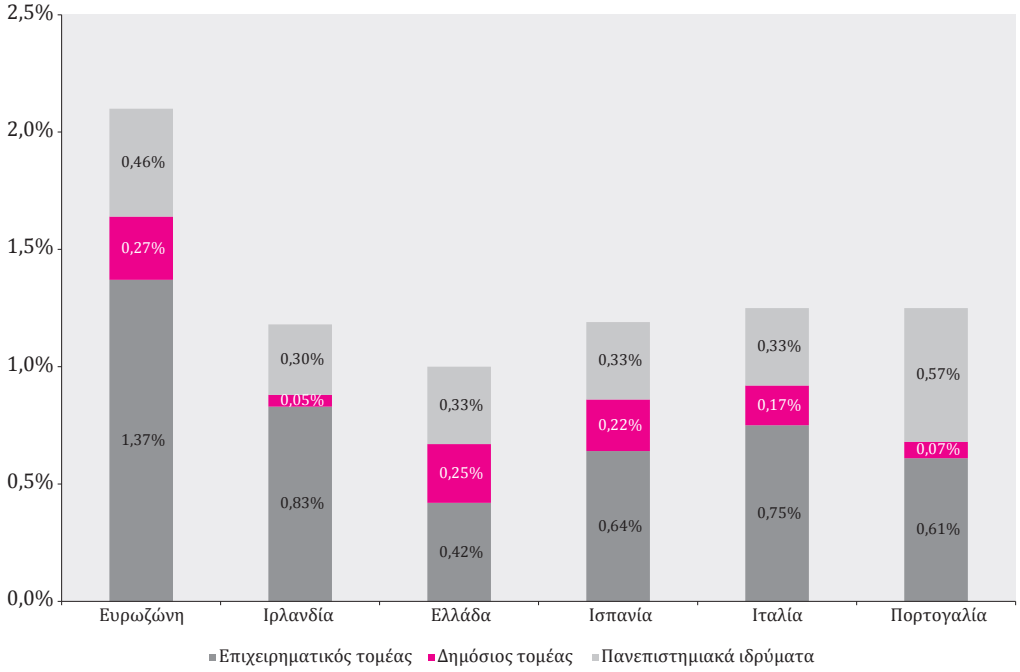

***Πηγή*:** Eurostat

Η συμβολή των ελληνικών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων σε αυτό το είδος δαπάνης είναι όμοια με τις άλλες χώρες της νότιας περιφέρειας της Ευρωζώνης, αν και υπολείπεται σημαντικά από τον μέσο όρο. Παράλληλα, παρατηρείται μεγάλη συμβολή του δημόσιου τομέα συγκριτικά με τις άλλες χώρες-μέλη της νότιας περιφέρειας, η οποία όμως βρίσκεται κοντά στον μέσο όρο της Ευρωζώνης. Ωστόσο, η συμβολή των επιχειρήσεων είναι πενιχρή, με το ύψος της δαπάνης να αντιστοιχεί μόλις στο 0,42% του ΑΕΠ, όταν στον μέσο όρο της Ευρωζώνης το αντίστοιχο ποσοστό είναι ίσο με 1,37%. Το στοιχείο αυτό εξηγεί το πολύ χαμηλό συνολικό ποσοστό της δαπάνης σε Έρευνα και Ανάπτυξη και τον σαφή προσανατολισμό του εγχώριου παραγωγικού τομέα σε προϊόντα χαμηλού τεχνολογικού περιεχομένου.[30]

Παρατηρείται λοιπόν ότι οι ακαθάριστες επενδύσεις στην οικονομία κυμαίνονται σε χαμηλό επίπεδο, το οποίο δεν επαρκεί για να τις καταστήσει αναπτυξιακό μοχλό της οικονομίας, ενώ το παραγωγικό κεφαλαιακό απόθεμα αποσαθρώνεται συνεχώς. Παράλληλα, η διάρθρωση των επενδύσεων δεν αντιστοιχεί σε μια μεταβολή της παραγωγικής δομής προς προϊόντα υψηλής προστιθέμενης αξίας. Επομένως, η εφαρμογή των ΠΟΠ λειτούργησε αρνητικά σε όρους επενδυτικής δραστηριότη-

30. Βλ. επίσης Παϊταρίδης (2015).

τας, ενώ οι εκτιμήσεις αναφορικά με τη μελλοντική πορεία των επενδύσεων θα πρέπει να είναι συγκρατημένες.

Ένα τελευταίο στοιχείο που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης αφορά τη χρηματοδότηση των επενδύσεων. Στον δημόσιο διάλογο η αιτία της χαμηλής επενδυτικής δραστηριότητας εντοπίζεται στους όρους χρηματοδότησής της, και συγκεκριμένα στην υψηλή φορολόγηση των επιχειρήσεων, που μειώνει τα αδιανέμητα κέρδη των επιχειρήσεων, και στην ανεπάρκεια του τραπεζικού τομέα να παράσχει νέες πιστώσεις.

Το Διάγραμμα 2.11 απεικονίζει την πορεία των ακαθάριστων επενδύσεων, των αδιανέμητων κερδών και των νέων δανείων των επιχειρήσεων σε ονομαστικούς όρους. Από την εξέταση του διαγράμματος γίνεται προφανές ότι τα αδιανέμητα κέρδη υπερκαλύπτουν τις επενδύσεις. Επιπλέον, από το 2011 τα νέα δάνεια είναι αρνητικά, εν μέρει λόγω της αδυναμίας αλλά και της απροθυμίας των τραπεζών να παράσχουν νέα δάνεια και εν μέρει λόγω της απομόχλευσης στην οποία βρίσκονται οι επιχειρήσεις. Το α΄ εξάμηνο του 2017 τα νέα δάνεια ήταν οριακά θετικά (300 εκατ. ευρώ με δυναμική μείωσης), ενώ τα αδιανέμητα κέρδη ήταν 8,17 δισ. ευρώ (υψηλότερα του α΄ εξαμήνου του 2016 κατά 110 εκατ. ευρώ). Ειδικότερα, το α΄ τρίμηνο του 2017 τα αδιανέμητα κέρδη ήταν κατά 1,95 δισ. ευρώ υψηλότερα των ακαθάριστων επενδύσεων, ενώ το β΄ τρίμηνο η διαφορά ήταν της τάξης των 685 εκατ. ευρώ.

Διάγραμμα 2.11: Ακαθάριστες επενδύσεις, αδιανέμητα κέρδη και νέα δάνεια των μη χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2008:4-2017:3)

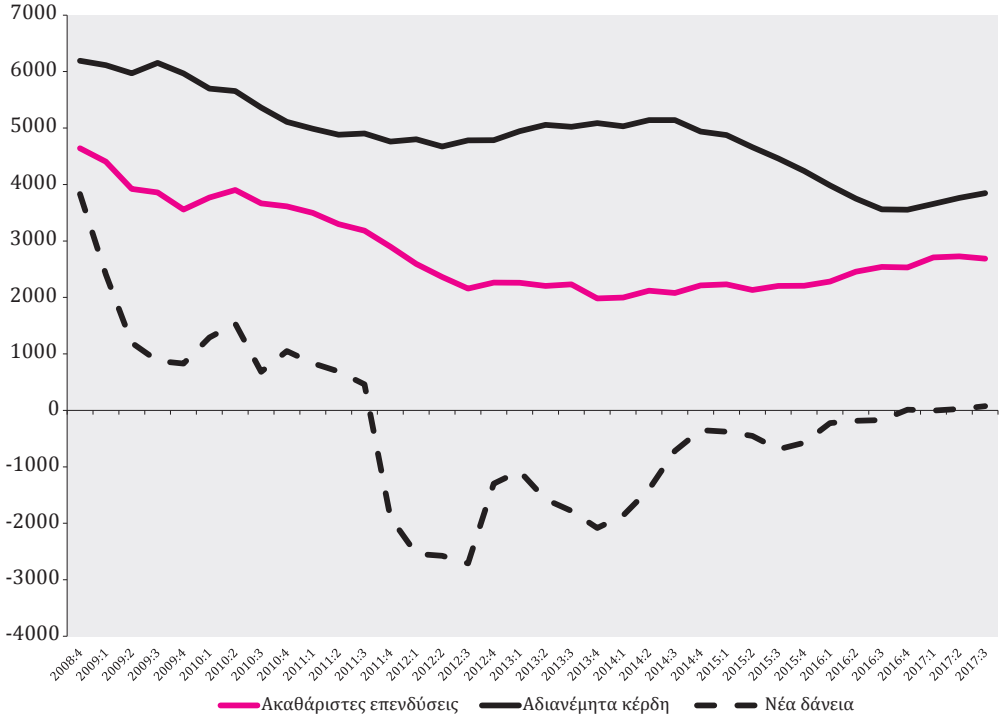

***Πηγή*:** Eurostat και Τράπεζα της Ελλάδος

Σημείωση: Μη εποχικά διορθωμένα στοιχεία. Μετακυλιόμενοι μέσοι όροι τεσσάρων περιόδων. Από τα νέα δάνεια έχει αφαιρεθεί το β΄ τρίμηνο του 2010, περίοδος κατά την οποία αλλάζει το λογιστικό πρότυπο της Τράπεζας της Ελλάδος, με αποτέλεσμα τα νέα δάνεια να φαίνονται πλασματικώς αυξημένα.

Συνεπώς, οι επιχειρήσεις θα μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν με ιδίους πόρους επιπλέον επενδύσεις, αλλά δεν το επέλεξαν. Οι αρνητικές προσδοκίες κερδοφορίας, απότοκο του αποπληθωριστικού περιβάλλοντος που δημιουργεί η εφαρμογή των ΠΟΠ, ερμηνεύουν μερικώς το μέγεθος της αποεπένδυσης. Όμως, η διαφορά επενδύσεων και αδιανέμητων κερδών αποκαλύπτει σημαντικές πλευρές της κυρίαρχης επιχειρηματικής κουλτούρας, αλλά και της δομής των επιχειρήσεων στην Ελλάδα. Επομένως, στον δημόσιο διάλογο θα πρέπει να αποσυνδεθεί η συνθήκη χρηματοδότησης των επιχειρήσεων με την επενδυτική τους δραστηριότητα, καθώς η πρώτη αφορά κυρίως την ομαλή λειτουργία των επιχειρήσεων σε χρηματοοικονομικούς όρους.

2.7 Οι εξαγωγικές επιδόσεις της οικονομίας

Όπως αναδείχθηκε στην παραπάνω ενότητα, η εφαρμογή των ΠΟΠ δεν κατάφερε να επιφέρει τόνωση της επενδυτικής δραστηριότητας, στην οποία αποσκοπούσε.

Όμοια είναι και τα συμπεράσματα αναφορικά με τον άλλο κύριο στόχο των ΠΟΠ, την ενίσχυση των εξαγωγικών επιδόσεων της οικονομίας. Στο Διάγραμμα 2.12 καταγράφεται η εξέλιξη των βασικών συνιστωσών του εμπορικού ισοζυγίου, δηλαδή των εξαγωγών και των εισαγωγών αγαθών και υπηρεσιών σε πραγματικούς όρους.

Διάγραμμα 2.12: Όγκος εξαγωγών και εισαγωγών αγαθών και υπηρεσιών σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2008:1-2017:3, σταθερές τιμές 2010)

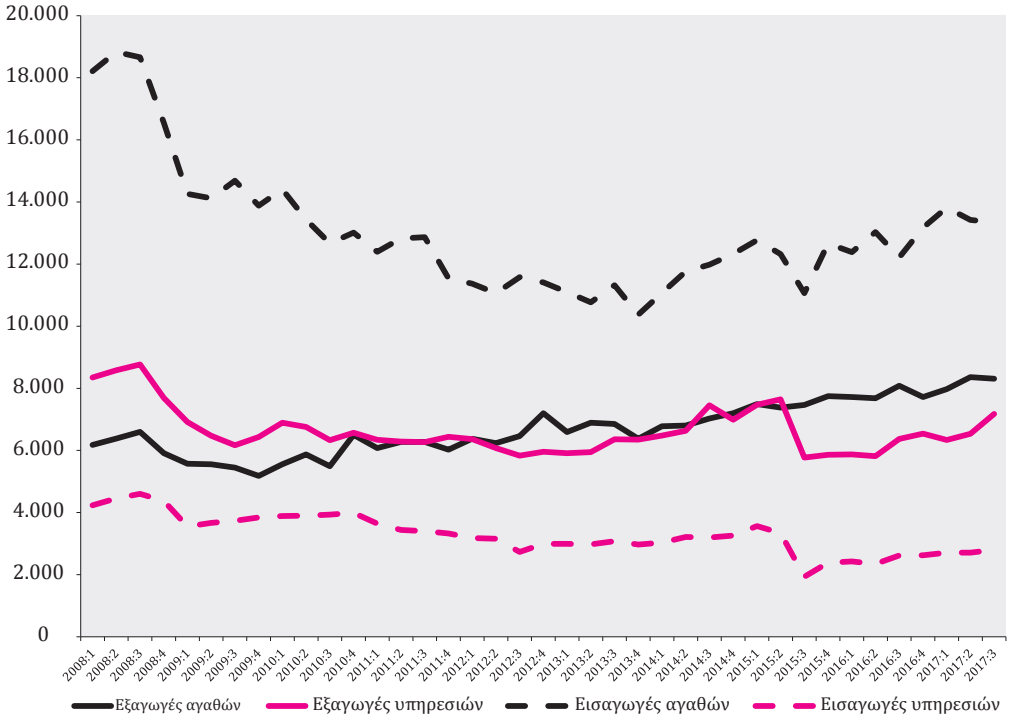

***Πηγή*:** Eurostat

Θετικό στοιχείο αποτελεί η εξέλιξη των εξαγωγών αγαθών, οι οποίες έχουν ανακάμψει σε σχέση με τα προ κρίσης επίπεδα. Το γ΄ τρίμηνο του 2017 οι εξαγωγές αγαθών ήταν υψηλότερες του γ΄ τριμήνου του 2008 κατά 1,7 δισ. ευρώ. Δεν μπορεί όμως να ειπωθεί το ίδιο για τις εξαγωγές υπηρεσιών, οι οποίες υστερούν στο ίδιο διάστημα κατά 1,6 δισ. ευρώ. Στον αντίποδα, οι εισαγωγές αγαθών είναι κατά 5,3 δισ. ευρώ χαμηλότερες μεταξύ του γ΄ τριμήνου του 2008 και του γ΄ τριμήνου του 2017, ενώ επίσης χαμηλότερες είναι οι εισαγωγές υπηρεσιών (διαφορά 1,8 δισ. ευρώ για το ίδιο διάστημα). Τα στοιχεία αυτά αναδεικνύουν το μέγεθος της προσαρμογής του εμπορικού ισοζυγίου, η οποία έλαβε χώρα κατά κύριο λόγο μέσω

της μείωσης των εισαγωγών, συνέπεια της μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος και όχι της παραγωγικής αναδιάρθρωσης της οικονομίας. Χαρακτηριστικό του γεγονότος αυτού είναι ότι οι εισαγωγές αγαθών παρουσιάζουν αυξητική δυναμική τα τελευταία τρία έτη, η οποία ακολουθεί την πορεία των εξαγωγών, φανερώνοντας τη μεγάλη εξάρτηση της εγχώριας παραγωγής από τις εισαγωγές.

Το β΄ και το γ΄ τρίμηνο του 2017 οι εξαγωγές αγαθών ήταν υψηλότερες από τα ίδια τρίμηνα του 2016 κατά 682 εκατ. ευρώ και 228 εκατ. ευρώ αντίστοιχα, ενώ στο ίδιο διάστημα αναφοράς οι εξαγωγές υπηρεσιών αυξήθηκαν κατά 723 εκατ. ευρώ και 806 εκατ. ευρώ αντίστοιχα. Όπως και στην περίπτωση των επενδύσεων, οι μεταβολές του όγκου των εξαγωγών δεν επαρκούν για να βγάλουν την οικονομία από το τέλμα στο οποίο βρίσκεται. Η αδυναμία αυτή αποκτά μεγαλύτερη σημασία συνυπολογίζοντας ότι μεταξύ του β΄ τριμήνου του 2016 και του β΄ τριμήνου του 2017 οι εισαγωγές αγαθών αυξήθηκαν κατά 392 εκατ. ευρώ και των εισαγωγών υπηρεσιών κατά 362 εκατ. ευρώ, ενώ οι διαφορές μεταξύ των γ΄ τριμήνων ήταν 1,1 δισ. ευρώ και 181 εκατ. ευρώ αντίστοιχα. Συνεπώς, με βάση αυτές τις εξαγωγικές επιδόσεις, δύσκολα μπορεί να γίνει λόγος για μετάβαση της εγχώριας οικονομίας προς ένα εξωστρεφές μοντέλο οικονομικής μεγέθυνσης.

Αναφορικά με τη σύνθεση των εξαγωγών, το Διάγραμμα 2.13 σκιαγραφεί την εξέλιξη των μεριδίων προϊόντων μεταποίησης και προϊόντων υψηλού τεχνολογικού περιεχομένου στο σύνολο των εξαγωγών, παράλληλα με το μερίδιο των ελληνικών εξαγωγών προς το σύνολο του παγκόσμιου εμπορίου. Το μερίδιο των εξαγόμενων μεταποιητικών προϊόντων ακολουθεί μια ανοδική πορεία, βρισκόμενο το 2016 στο υψηλότερο επίπεδό του στην υπό εξέταση περίοδο. Ενδεχομένως, η εξέλιξη αυτή να συνδέεται με την αργή αύξηση της παραγωγής στον κλάδο της μεταποίησης (βλ. Διάγραμμα 2.2). Όμως, η αναβάθμιση αυτή δεν φαίνεται να αφορά προϊόντα υψηλού τεχνολογικού περιεχομένου, τα οποία απαρτίζουν μόλις το 4% του συνόλου των εξαγωγών. Επομένως, η σαθρή παραγωγική δομή της εγχώριας οικονομίας, που αναδείχθηκε στις παραπάνω ενότητες, προσδιορίζει και τις εξαγωγικές επιδόσεις της οικονομίας. Παράλληλα, η πτωτική τάση του μεριδίου ελληνικών εξαγωγών στο παγκόσμιο εμπόριο έρχεται να προστεθεί στη σειρά παραγόντων που θέτουν την εγχώρια οικονομία σε τροχιά απόκλισης από τα άλλα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης.

Διάγραμμα 2.13: Μερίδιο προϊόντων υψηλού τεχνολογικού περιεχομένου και προϊόντων μεταποίησης στο σύνολο των εξαγωγών και μερίδιο ελληνικών εξαγωγών στο παγκόσμιο εμπόριο (Ελλάδα, 2005-2016)

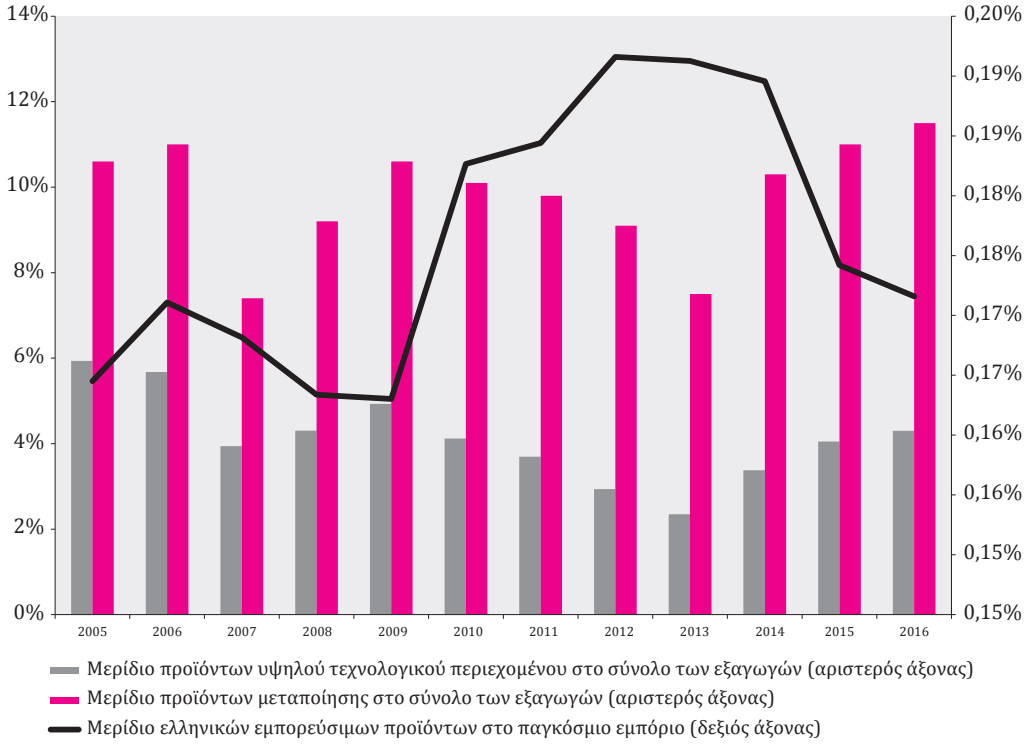

***Πηγή*:** WTO (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Συνοπτικά, οι εξαγωγές ακολουθούν αυξητική πορεία, η οποία όμως σημειώνεται με αργούς ρυθμούς. Παράλληλα, το εμπορικό ισοζύγιο μεταβάλλεται γύρω από το μηδέν. Κατ' επέκταση, η εξαγωγική δραστηριότητα δεν συμβάλλει καθοριστικά στη δημιουργία εθνικού εισοδήματος. Η κύρια αίτια πίσω από αυτή την αδυναμία του εξαγωγικού τομέα εντοπίζεται στην αδύναμη παραγωγική διάρθρωση της εγχώριας οικονομίας. Η μεγάλη εξάρτηση της παραγωγής από εισαγωγές και η απουσία επενδύσεων προσανατολισμένων σε παραγωγή προϊόντων υψηλής προστιθέμενης αξίας αποτελούν κρίσιμες παραμέτρους όσον αφορά τον εξαγωγικό χαρακτήρα της οικονομίας. Ωστόσο, στη χάραξη και στην εφαρμογή των ΠΟΠ υπάρχει πλήρης απαξίωση των παρεμβατικών πολιτικών που θα καθιστούσαν την επίτευξη οικονομικής μεγέθυνσης μέσω των εξαγωγών ένα ρεαλιστικό σενάριο για την ελληνική οικονομία. Το βάρος της προσαρμογής μετατέθηκε από τον επιχειρηματικό τομέα στον κόσμο της εργασίας, όταν η ουσία του προβλήματος εντοπίζεται στον πρώτο.

Κεφάλαιο 3

Η κατάσταση στην αγορά εργασίας

Η κατάσταση στην αγορά εργασίας

3.1 Εισαγωγή

Ως γενικό χαρακτηριστικό της αγοράς εργασίας κατά το 2017 μπορούμε να διακρίνουμε τη συνέχιση της σταθεροποίησής της. Ωστόσο, μια ουσιαστική ανάκαμψη παραμένει επισφαλής όσο δεν στηρίζεται σε μια διατηρήσιμη βελτίωση των μακροοικονομικών συνθηκών, κυρίως της εγχώριας κατανάλωσης και των επενδύσεων. Τα σωρευτικά αποτελέσματα δέκα χρόνων κρίσης, τόσο σε οικονομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, η συνεχιζόμενη πολιτική δημοσιονομικής λιτότητας και η αποδόμηση του πλαισίου των εργασιακών σχέσεων συγκροτούν ένα βαθιά προβληματικό περιβάλλον για τον κόσμο της εργασίας.

Τα κύρια στοιχεία τα οποία διαμορφώνουν την εικόνα της αγοράς εργασίας κατά το 2017 μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω σημεία: Πρώτον, στη συνεχιζόμενη θετική εξέλιξη στο ισοζύγιο μισθωτής απασχόλησης, το οποίο καταγράφει αύξηση κατά 143 χιλιάδες έναντι 136 χιλιάδων το 2016 και 100 χιλιάδων το 2015. Δεύτερον, στη συνεχιζόμενη, και πιθανόν επιταχυνόμενη, πτώση του αριθμού των ανέργων κατά 120 χιλιάδες σε 970 χιλιάδες. Τρίτον, στην ενισχυόμενη τάση υποκατάστασης νέων συμβάσεων πλήρους απασχόλησης με συμβάσεις μερικής απασχόλησης και εκ περιτροπής εργασίας. Τέταρτον, στη σταθεροποίηση του μέσου μισθού σε ένα χαμηλό επίπεδο (873 ευρώ). Πέμπτον, στη συνέχιση της συμπίεσης των δικαιωμάτων των εργαζομένων. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν με καθαρό τρόπο ότι, παρά τη σχετική σταθεροποίηση στην αγορά εργασίας, οι δραματικές επιπτώσεις που συσσωρεύτηκαν κατά το προηγούμενο διάστημα χρειάζονται πολλές παρεμβάσεις και πολλά χρόνια προκειμένου να αναστραφούν.

3.2 Η εξέλιξη της ανεργίας

Παρά το γεγονός ότι κατά το 2017 συνεχίστηκε η αποκλιμάκωση του ποσοστού ανεργίας, η κατάσταση στην αγορά εργασίας παραμένει ιδιαίτερα αβέβαιη, τόσο ως προς το απόλυτο ύψος της ανεργίας όσο και ως προς το μέγεθος του προβλήματος σε ιδιαίτερες ομάδες του πληθυσμού. Το δεύτερο αυτό ζήτημα κατά τη γνώμη μας αποτελεί σημαντικότατο στοιχείο για την εξέλιξη της αγοράς εργασίας, καθώς τυχόν παγίωση και εμπέδωση της υπάρχουσας κατάστασης των διευρυμένων ανισομετριών στον τρόπο που βιώνουν τον κίνδυνο της ανεργίας ιδιαίτερες ομάδες του πληθυσμού μπορεί να οδηγήσει την αγορά εργασίας σε μόνιμη τμηματοποίηση. Ιδιαίτερη σημασία για την αποφυγή μιας τέτοιας εξέλιξης έχει η προσοχή που πρέπει να δοθεί σε συγκεκριμένες κατηγορίες εργαζομένων, όπως οι νέοι και οι γυναίκες, καθώς και σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιφέρειες.

Πιο συγκεκριμένα, με βάση τα τελευταία στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, οι άνεργοι κατά το γ΄ τρίμηνο του 2017 ανήλθαν σε 970 χιλιάδες άτομα (20,2% του εργατικού δυναμικού) έναντι 1.092.589 ανέργων (22,6% του εργατικού δυναμικού) το αντίστοιχο τρίμηνο του προηγούμενου έτους. Εξετάζοντας τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της ανεργίας, παρατηρούμε σημαντικές διαφοροποιήσεις κατά φύλο, ηλικία, γεωγραφική περιφέρεια και επίπεδο εκπαίδευσης. Ειδικότερα, το ποσοστό ανεργίας στους άνδρες ανήλθε στο 16,5% έναντι 24,9% στις γυναίκες. Αντίστοιχα, υψηλότερη εμφανίζεται η ανεργία στις νεότερες ηλικίες, με τους νέους 15 έως 19 ετών να παρουσιάζουν ποσοστό ανεργίας 52,2% και τους νέους 20 έως 24 ετών ποσοστό ανεργίας 38,5%. Σημαντικά υψηλότερη του μέσου όρου είναι και η ανεργία στις ηλικίες 25 έως 29 ετών με ποσοστό 29%, ενώ αντίστοιχα χαμηλότερη του μέσου όρου εμφανίζεται στις ηλικίες πέραν των 30 ετών. Επίσης, σημαντικά υψηλότερη του μέσου όρου εμφανίζεται η ανεργία στις Περιφέρειες Δυτικής Μακεδονίας, Ηπείρου και Δυτικής Ελλάδας, ενώ σημαντικά χαμηλότερη στις Περιφέρειες Ιονίων Νήσων, Πελοποννήσου, Νοτίου Αιγαίου και Κρήτης. Κρίσιμη παράμετρο για την κατανόηση της επίπτωσης του φαινομένου της ανεργίας στον πληθυσμό αποτελεί το γεγονός ότι οι απόφοιτοι της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, δηλαδή άτομα με υψηλό επίπεδο ειδίκευσης, εμφανίζουν ποσοστό ανεργίας 16,1%, φανερώνοντας έτσι ότι κύριο στοιχείο που επηρεάζει την κατάσταση στην αγορά εργασίας είναι η έλλειψη επαρκούς ζήτησης, καθώς και πιθανές στρεβλώσεις στην παραγωγική δομή της χώρας, και όχι οι δεξιότητες των εργαζομένων. Σημειώνουμε ότι το ποσοστό των μακροχρόνια (άνω του ενός έτους) ανέργων στο σύνολο των ανέργων ανέρχεται σταθερά από το 2013 και μετά σε ποσοστό άνω του 70%, υποδηλώνοντας έτσι την ιδιαίτερη δυσκολία που αντιμετωπίζουν οι άνεργοι να επανέλθουν στην εργασία και, συνεπώς, την ανάγκη για δομικές παρεμβάσεις προκειμένου να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο της ανεργίας. Σε αντίθετη περίπτωση, τόσο οι δεξιότητες των νυν μακροχρόνια ανέργων θα απαξιωθούν πλήρως, και επομένως για την επανένταξή τους στην αγορά εργασίας θα απαιτηθεί σημαντική δαπάνη για την επανακατάρτισή τους, όσο και οι συνθήκες διαβίωσης γενικά και ο κίνδυνος φτώχειας ειδικά θα ανέρχονται σε επίπεδα πολύ υψηλότερα των κοινωνικά ανεκτών.

Ως ιδιαίτερα ενδιαφέρον και θετικό παρουσιάζεται το γεγονός ότι στο δεύτερο μισό του 2017 ο ρυθμός αποκλιμάκωσης του ποσοστού ανεργίας εμφανίζεται σημαντικά αυξημένος. Ειδικότερα, την περίοδο 2014-2016 ο μέσος ρυθμός υποχώρησης της ανεργίας ήταν περίπου 5% από έτος σε έτος, γεγονός που οδηγεί σε πρόβλεψη μείωσης της ανεργίας κάτω από 10% στις αρχές της δεκαετίας του 2030. Αντίθετα, κατά το β΄ εξάμηνο του 2017 ο ρυθμός αποκλιμάκωσης της ανεργίας εμφανίζεται αυξημένος σε 10%, γεγονός που διαμορφώνει ένα θετικότερο σενάριο υποχώρησης της ανεργίας κάτω από 10% στα μέσα της δεκαετίας του 2020. Παρ' όλα αυτά, παραμένει προς απόδειξη το αν οι σχετικά καλύτερες επιδόσεις στον ρυθμό μείωσης της ανεργίας αφορούν μια διατηρήσιμη εξέλιξη της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα ή σχετίζονται με παροδικά κυκλικά φαινόμενα και

προγράμματα απασχόλησης του ΟΑΕΔ. Η εξέταση της εξέλιξης των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου που προηγήθηκε (βλ. Κεφάλαιο 2) υποδεικνύει ότι πιθανότατα η σχετική βελτίωση του ρυθμού αποκλιμάκωσης της ανεργίας σχετίζεται με κυκλικές, και άρα παροδικές, και όχι με δομικές αλλαγές. Το Διάγραμμα 3.1 που ακολουθεί[31] αποτυπώνει την εξέλιξη δύο σεναρίων – σενάριο Α (ρυθμός μείωσης ανεργίας 5%) και σενάριο Β (ρυθμός μείωσης ανεργίας 10%).

Διάγραμμα 3.1: Ποσοστό ανεργίας και προβλέψεις (Ελλάδα)

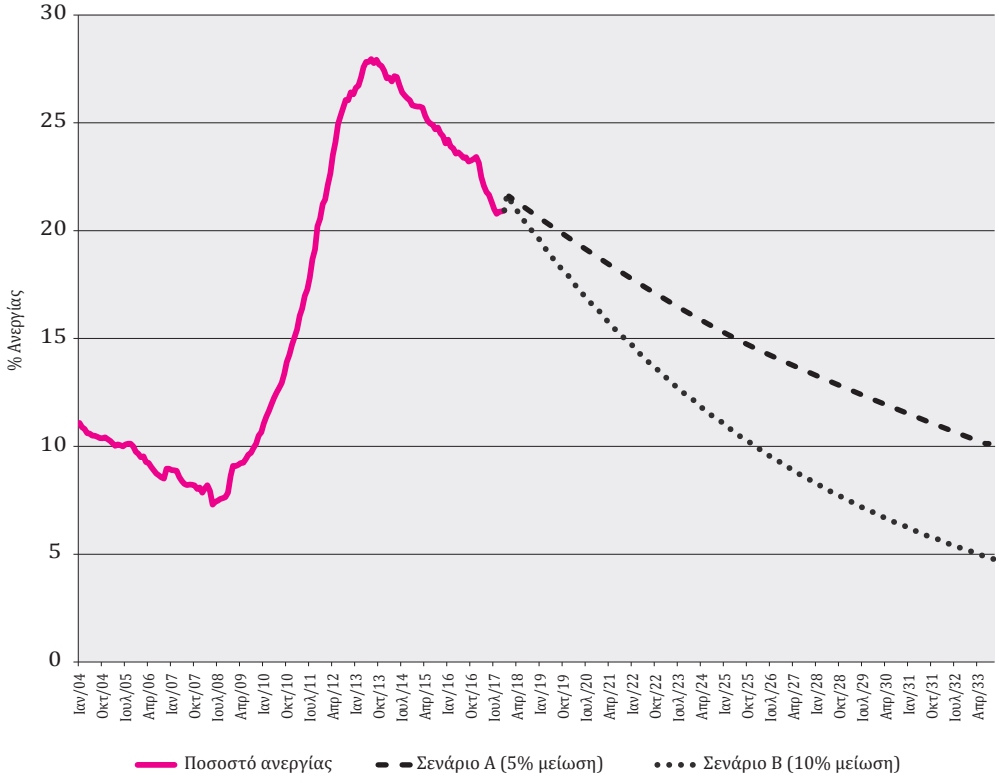

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (1/2004-11/2017) (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Επιπλέον, ειδικά στις σημερινές συνθήκες βαθιάς κρίσης στην αγορά εργασίας, σημειώνουμε τη σημασία χρήσης, εκτός των συμβατικών, και μιας σειράς εναλλακτικών δεικτών για τον υπολογισμό της ανεργίας, οι οποίοι θα λαμβάνουν υπόψη την αποθάρρυνση των ανέργων, την ύπαρξη λοιπού εν δυνάμει πρόσθετου

31. Σημειώνουμε ότι και τα δύο αυτά σενάρια αποτελούν γραμμικές προβολές με ετήσια εξομάλυνση που δεν λαμβάνουν υπόψη πιθανές δυσμενείς ή θετικές εξελίξεις στο μακροοικονομικό περιβάλλον τόσο εγχώρια όσο και διεθνώς. Συνεπώς, μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο ως γενικές προβλέψεις για την κατεύθυνση της εξέλιξης της ανεργίας υπό την προϋπόθεση μιας μακροοικονομικά σταθερής κατάστασης.

εργατικού δυναμικού και τη μη ηθελημένη υποαπασχόληση των εργαζομένων. Τα φαινόμενα αυτά, παρ' ότι καταγράφονται από τις επίσημες στατιστικές, δεν προσμετρούνται κατά τον υπολογισμό του επίσημου δείκτη της ανεργίας, με αποτέλεσμα να υποτιμάται ο τρόπος με τον οποίο τμήματα του πληθυσμού βιώνουν την υποβάθμιση του βιοτικού τους επιπέδου. Οι δείκτες αυτοί αναδεικνύουν τις σημαντικότερες διαρθρωτικές αλλαγές στην αγορά εργασίας τόσο από την πλευρά της συντήρησης και του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων όσο και από την πλευρά σημαντικών ομάδων του εργατικού δυναμικού που διογκώθηκαν και εξακολουθούν να διογκώνονται στη διάρκεια της κρίσης και βρίσκονται στην ασαφή ζώνη μεταξύ απασχόλησης και ανεργίας. Τονίζουμε ότι αντίστοιχα μέτρα καταγράφονται και αξιοποιούνται για να αναδείξουν πλευρές του φαινομένου της ανεργίας τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην ΕΕ.

Ειδικότερα, ως «αποθαρρημένοι άνεργοι» λογίζονται οι άνεργοι που δεν αναζητούν απασχόληση, αλλά θα ήθελαν να έχουν εργασία και είναι διατεθειμένοι να την αναλάβουν μέσα στις δύο επόμενες εβδομάδες. Ως «λοιπό εν δυνάμει πρόσθετο εργατικό δυναμικό» καταγράφονται τα άτομα που αναζητούσαν εργασία κατά τον τελευταίο μήνα, αλλά δεν ήταν διαθέσιμα να αναλάβουν εργασία μέσα στις επόμενες δύο εβδομάδες. Τέλος, ως «ακούσια υποαπασχολούμενοι» καταγράφονται τα άτομα τα οποία την εβδομάδα αναφοράς εργάστηκαν με μερική απασχόληση, επιθυμούσαν να εργαστούν περισσότερες ώρες και ήταν διαθέσιμοι να εργαστούν περισσότερο αν τους δινόταν η ευκαιρία. Με άλλα λόγια, οι τρεις αυτές κατηγορίες, οι αποθαρρημένοι άνεργοι, το λοιπό εν δυνάμει πρόσθετο εργατικό δυναμικό και οι ακούσια υποαπασχολούμενοι, αποτελούν τμήμα εργαζομένων οι οποίοι επιθυμούν να εργαστούν με πλήρη απασχόληση για τον υπάρχοντα μισθό, αλλά δεν μπορούν, και συνεπώς βιώνουν την κατάστασή τους ως καθεστώς (μερικής ή ολικής) ανεργίας, ανεξάρτητα από το εάν καταγράφονται ως άνεργοι από τις επίσημες στατιστικές.

Πίνακας 3.1: Αποθαρρημένοι άνεργοι (Ελλάδα, γ΄ τρίμηνο 2017)

Αριθμός αποθαρρημένων ανέργων το γ΄ τρίμηνο του 2017	Αριθμός αποθαρρημένων ανέργων το γ΄ τρίμηνο του 2008	Μεταβολή ποσοστού ανεργίας που προκύπτει από αποθαρρημένους ανέργους
114,5 χιλιάδες άτομα	44,6 χιλιάδες άτομα	+2,32%

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Πίνακας 3.2: Ακούσια μερική απασχόληση (Ελλάδα, γ΄ τρίμηνο 2017)

Αριθμός λοιπού πρόσθετου εργατικού δυναμικού το γ΄ τρίμηνο του 2017	Αριθμός λοιπού πρόσθετου εργατικού δυναμικού το γ΄ τρίμηνο του 2008	Μεταβολή ποσοστού ανεργίας που προκύπτει από δυνάμει πρόσθετο εργατικό δυναμικό
23,39 χιλιάδες άτομα	12,41 χιλιάδες άτομα	+0,47%

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Πίνακας 3.3: Υποαπασχόληση (Ελλάδα, γ΄ τρίμηνο 2017)

Αριθμός υποαπασχολούμενων με μερική απασχόληση το γ΄ τρίμηνο του 2017	Αριθμός υποαπασχολούμενων με μερική απασχόληση το γ΄ τρίμηνο του 2008	Μεταβολή ποσοστού ανεργίας που προκύπτει από υποαπασχολούμενους
247,67 χιλιάδες άτομα	96,2 χιλιάδες άτομα	+5,03%

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Έχει σημασία επιπλέον να τονίσουμε ότι οι εναλλακτικοί δείκτες ανεργίας που παρουσιάζουμε αναδεικνύουν την απόσταση της παρούσας κατάστασης στην αγορά εργασίας από το αίτημα των συνδικάτων για σταθερή και πλήρη εργασία για όλους με ίσα δικαιώματα.

Στο Διάγραμμα 3.2 που ακολουθεί παρατηρούμε την εξέλιξη των εναλλακτικών δεικτών για την ανεργία στην Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, αφενός διακρίνουμε τη βελτίωση της κατάστασης στην αγορά εργασίας κατά το β΄ και το γ΄ τρίμηνο του 2017, την οποία περιγράψαμε παραπάνω. Σημειώνουμε ότι ο αριθμός των ακούσια υποαπασχολούμενων το γ΄ τρίμηνο του 2017 ανήλθε σε 247 χιλιάδες (266 χιλιάδες το αντίστοιχο τρίμηνο του 2016), των αποθαρρημένων ανέργων σε 114 χιλιάδες (112 χιλιάδες το αντίστοιχο τρίμηνο του 2016) και του λοιπού πρόσθετου εργατικού δυναμικού σε 23 χιλιάδες (25 χιλιάδες το αντίστοιχο τρίμηνο του 2016). Με άλλα λόγια, παρατηρούμε ότι το σύνολο των ατόμων τα οποία βιώνουν την κατάστασή τους σαν να βρίσκονταν σε καθεστώς ανεργίας παρ' ότι δεν καταγράφονται ως τέτοια ανήλθε κατά το γ΄ τρίμηνο του 2017 σε 385 χιλιάδες, ποσό κατά 3,5% χαμηλότερο από αυτό στο αντίστοιχο τρίμηνο του 2016. Κατά συνέπεια, το γ΄ τρίμηνο του 2017 το «πραγματικό» σύνολο των ανέργων ανήλθε σε 1.355.620 άτομα, ποσό που αντιστοιχεί σε συνολικό ποσοστό ανεργίας 27,52% ή κατά 7% αυξημένο σε σχέση με το επίσημο ποσοστό ανεργίας. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι το συνολικό ποσοστό ανεργίας υποχώρησε κατά το 2017 για πρώτη φορά μετά το 2012 κάτω από το όριο του 30%, γεγονός που επιβεβαιώνει τη βελτιωμένη αφενός εικόνα στην αγορά εργασίας σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν, αλλά και αφετέρου τη συνεχιζόμενη ιδιαίτερα δραματική κατάσταση.

Προτρέχοντας μιας πιο ολοκληρωμένης ανάλυσης του ζητήματος των μισθών και του κόστους εργασίας που θα ακολουθήσει στη συνέχεια, έχει σημασία να σημειώσουμε ότι με βάση τον μέσο μισθό πλήρους απασχόλησης που επικρατεί στην ιδιωτική οικονομία (775 ευρώ, ΕΛΣΤΑΤ) το εισόδημα το οποίο με άμεσο[32] τρόπο χάνεται από την ανεργία ανέρχεται σε 12 δισ. ευρώ ή 7% του ΑΕΠ.

32. Δηλαδή χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη το πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα της κατανάλωσης.

Διάγραμμα 3.2: Εναλλακτικοί δείκτες ανεργίας
(Ελλάδα, α΄ τρίμηνο 2008-γ΄ τρίμηνο 2017)

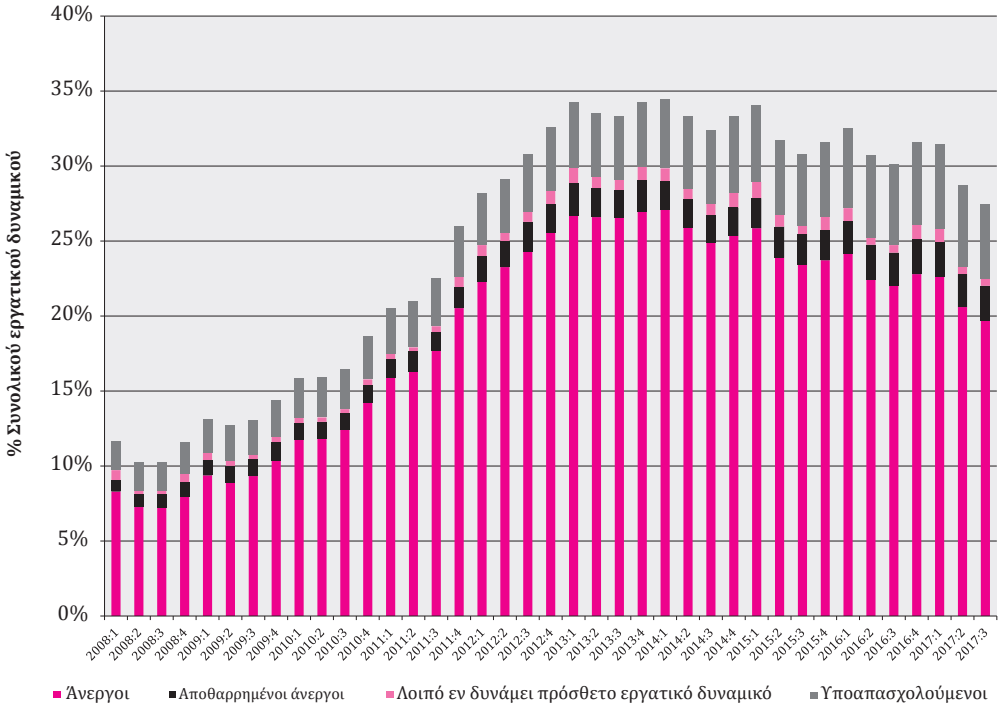

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Τέλος, ιδιαίτερη σημασία έχει η εξέταση της σχέσης ανάμεσα στους επιδοτούμενους και στους εγγεγραμμένους ανέργους. Παρατηρούμε ότι το ποσοστό κάλυψης των ανέργων με επίδομα ανεργίας υποχωρεί από 31% το 2010 σε 13% το 2017. Με άλλα λόγια, το μεγαλύτερο μέρος των ανέργων βρίσκεται εκτός κάλυψης από τις υπάρχουσες μορφές εξασφάλισης. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τα αυξημένα προβλήματα ανεργίας που αντιμετωπίζουν συγκεκριμένες περιοχές της χώρας οδηγεί στο να διαμορφώνονται εκρηκτικά κοινωνικά προβλήματα, τα οποία μόνο εν μέρει λύνονται με μέτρα όπως το «Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης».

Διάγραμμα 3.3: Εγγεγραμμένοι και επιδοτούμενοι άνεργοι
(Ελλάδα, Ιανουάριος 2010-Δεκέμβριος 2017)

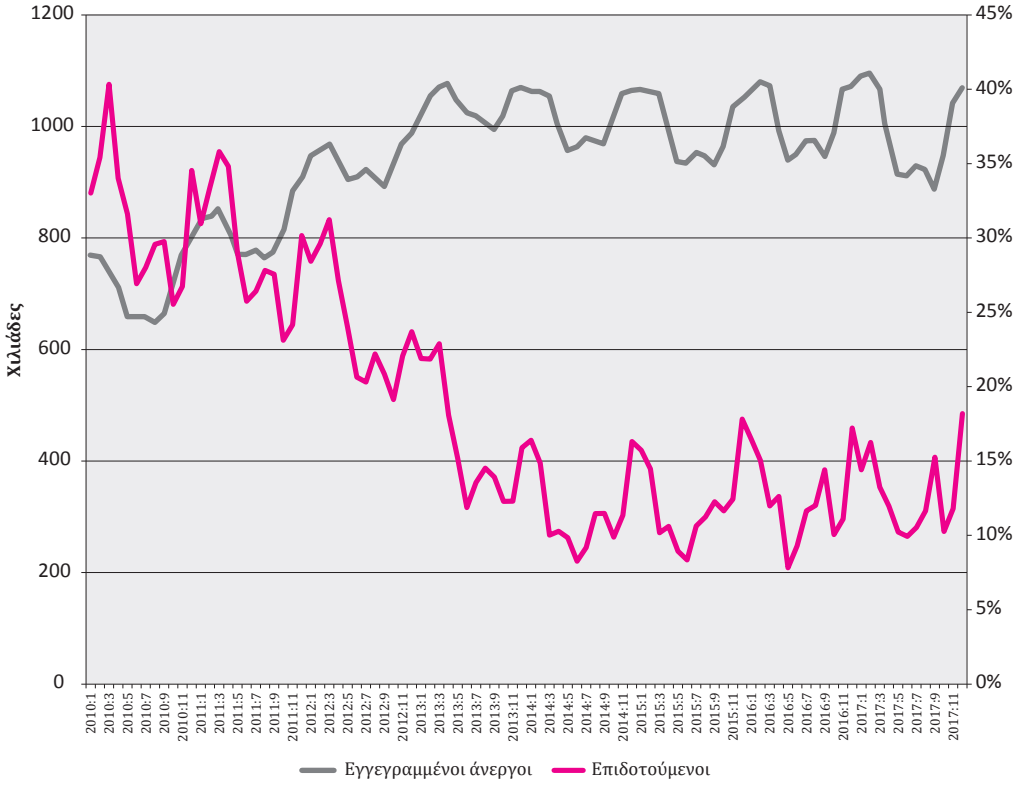

***Πηγή*:** ΟΑΕΔ, Συγκεντρωτικοί πίνακες εγγεγραμμένης ανεργίας ανά έτος

3.3 Η εξέλιξη της απασχόλησης

Εξετάζοντας τις μεταβολές στην απασχόληση, επιβεβαιώνουμε τις αρχικές μας εκτιμήσεις για τη διαμόρφωση μιας κατάστασης σχετικής σταθεροποίησης στην αγορά εργασίας, η οποία όμως παραμένει σε βαθιά κρίση. Πιο συγκεκριμένα, το ποσοστό των απασχολουμένων στο σύνολο του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας κατά το γ΄ τρίμηνο του 2017 ανήλθε σε 54,6%. Το ποσοστό αυτό είναι αυξημένο σε σχέση με το χαμηλότερο σημείο που καταγράφηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης (48,4% το δ΄ τρίμηνο του 2013), αλλά σημαντικά χαμηλότερο από τα προ κρίσης επίπεδα (61,8% το γ΄ τρίμηνο του 2008).

Ειδικότερα, το ποσοστό απασχόλησης στις γυναίκες βρίσκεται σήμερα στο 45,2%, υποδεικνύοντας ότι λιγότερες από τις μισές γυναίκες εργάσιμης ηλικίας εργάζονται, ποσοστό που στο βαθύτερο σημείο της κρίσης έφτασε μόλις στο 39,8%. Αντίστοιχα αρνητικά είναι τα αποτελέσματα για τις ηλικιακές κατηγορίες των νέων 15 έως 24 ετών και 25 έως 29 ετών, με την πρώτη κατηγορία να υποχωρεί από 23,8% πριν την κρίση σε μόλις 15% σήμερα και τη δεύτερη από 72,9% σε 58,1% αντίστοιχα.

Διάγραμμα 3.4: Βαθμός απασχόλησης
(Ελλάδα, α΄ τρίμηνο 2008-γ΄ τρίμηνο 2017)

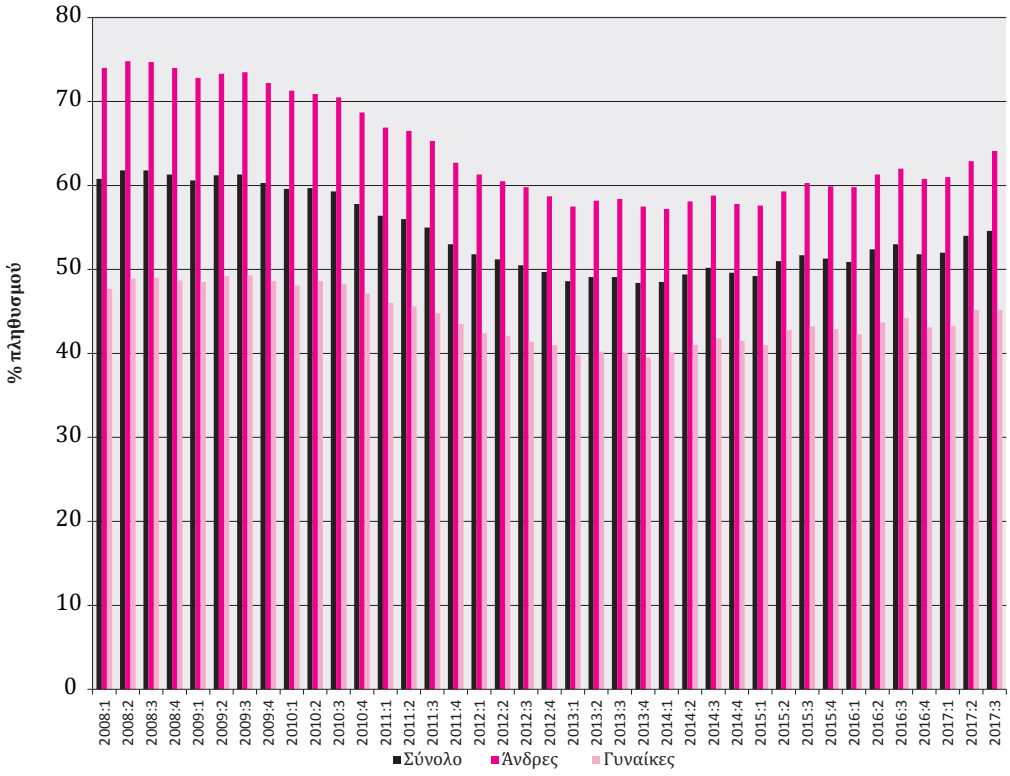

***Πηγή*:** Eurostat, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Προχωρώντας στην εξέταση της ηλικιακής κατανομής των εργαζομένων βλέπουμε ότι η πλειονότητά τους (46,66%) είναι άτομα ηλικίας 30 έως 44 ετών, ενώ ακολουθεί (32,18%) η ηλικιακή ομάδα 45 έως 64 ετών. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν την πολύ χαμηλή συμμετοχή των νέων στην αγορά εργασίας, καθώς οι νέοι ως 19 ετών αποτελούν μόνο το 0,28% των εργαζομένων, ενώ οι ηλικίες 19 έως 24 ετών και 25 έως 29 ετών αποτελούν μόνο το 7,66% και το 12,72% αντίστοιχα.

Ένα δεύτερο ζήτημα που θεωρούμε σημαντικό να αναδείξουμε αφορά τις μεταβολές στη δομή της απασχόλησης κατά κλάδο και κατά επάγγελμα. Κατά την περίοδο 2008-2017 μια σειρά κλάδοι που παραδοσιακά απασχολούσαν μεγάλο τμήμα του εργατικού δυναμικού έχουν υποχωρήσει σε απόλυτη και σχετική σημασία, ενώ άλλοι κλάδοι εμφανίζονται ανερχόμενοι. Οι μεγαλύτερες απώλειες εμφανίζονται στον κλάδο των κατασκευών, του οποίου η συμμετοχή στο σύνολο της απασχόλησης περιορίζεται από 8,6% σε 4,1%, δηλαδή στο μισό. Αντίστοιχα, σοβαρή υποχώρηση αντιμετωπίζει και ο κλάδος της μεταποίησης, με τη συμμετοχή του

στο σύνολο της απασχόλησης να υποχωρεί από 11,8% σε 9,5%. Στον αντίποδα βρίσκουμε τις εξελίξεις στον κλάδο παροχής εστίασης και καταλύματος (κύριες τουριστικές υπηρεσίες), όπου εμφανίζεται αύξηση της συμμετοχής στο σύνολο της απασχόλησης από 7,5% σε 10,4%, αλλά και στον κλάδο της υγείας με αύξηση από 5% σε 6,2%.

Διάγραμμα 3.5: Απασχολούμενοι κατά κλάδο
(Ελλάδα, α΄ τρίμηνο 2008 και γ΄ τρίμηνο 2017)

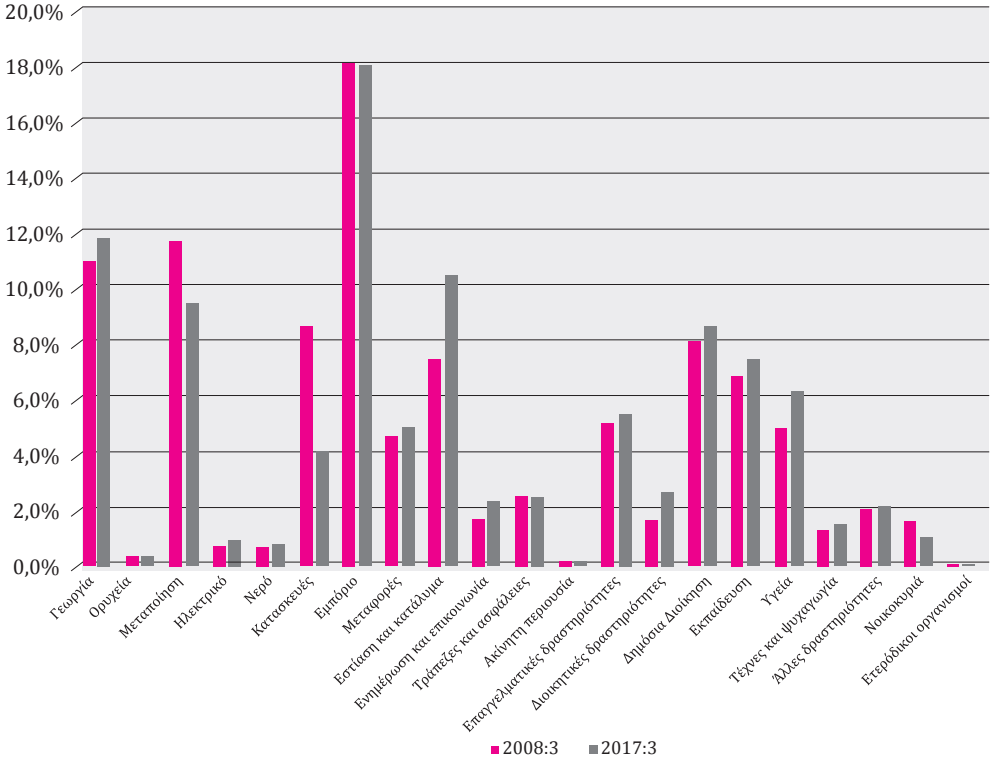

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Οι τάσεις αυτές γίνονται εμφανείς και κατά την εξέταση των στοιχείων της απασχόλησης κατά επάγγελμα. Ειδικότερα, παρατηρούμε ότι σημαντικές μειώσεις εμφανίζονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες επαγγελμάτων, στα διευθυντικά στελέχη και στους ειδικευμένους τεχνίτες, με τους πρώτους να υποχωρούν από 10,4% του συνόλου των απασχολουμένων το γ΄ τρίμηνο του 2008 σε 2,5% το γ΄ τρίμηνο του 2017 και τους δεύτερους να περιορίζονται από 14,1% σε 9,4% την αντίστοιχη περίοδο. Η σημαντική μείωση στα διευθυντικά στελέχη υποκρύπτει δύο τάσεις: αφενός τον περιορισμό και τον εξορθολογισμό των διοικητικών δραστηριοτήτων και αφετέρου, και πιθανότατα κύρια, το γεγονός ότι μια σειρά από αυτοαπασχολούμενοι με μικρό

αριθμό προσωπικού (κυρίως οι ιδιοκτήτες μικρών εμπορικών καταστημάτων) καταγράφονταν σε αυτή την κατηγορία. Από την άλλη, η μείωση στους εξειδικευμένους τεχνίτες μπορεί να σχετιστεί άμεσα με τη συρρίκνωση της απασχόλησης στον κλάδο των κατασκευών, καθώς σε αυτό τον κλάδο απασχολούνταν η πλειονότητα των εξειδικευμένων τεχνιτών στην ελληνική οικονομία κατά το παρελθόν. Με άλλα λόγια, παρατηρούμε ότι οι ομάδες επαγγελμάτων που πλήττονται περισσότερο από την κρίση είναι των αυτοαπασχολούμενων με μικρό αριθμό προσωπικού και των εξειδικευμένων τεχνιτών, δηλαδή παραδοσιακές κατηγορίες επαγγελμάτων. Αντίθετα, τα επαγγέλματα που σχετίζονται με υπηρεσίες εμφανίζουν σημαντική αύξηση από 14,6% του συνόλου σε 23,9%. Αντίστοιχα, σημαντική αύξηση εμφανίζουν και τα επαγγέλματα που σχετίζονται με επιστημονικές δραστηριότητες, καθώς η συμμετοχή τους στο σύνολο αυξάνεται από 14,8% σε 18,9%.

Διάγραμμα 3.6: Απασχολούμενοι κατά επάγγελμα
(Ελλάδα, γ΄ τρίμηνο 2008 και γ΄ τρίμηνο 2017)

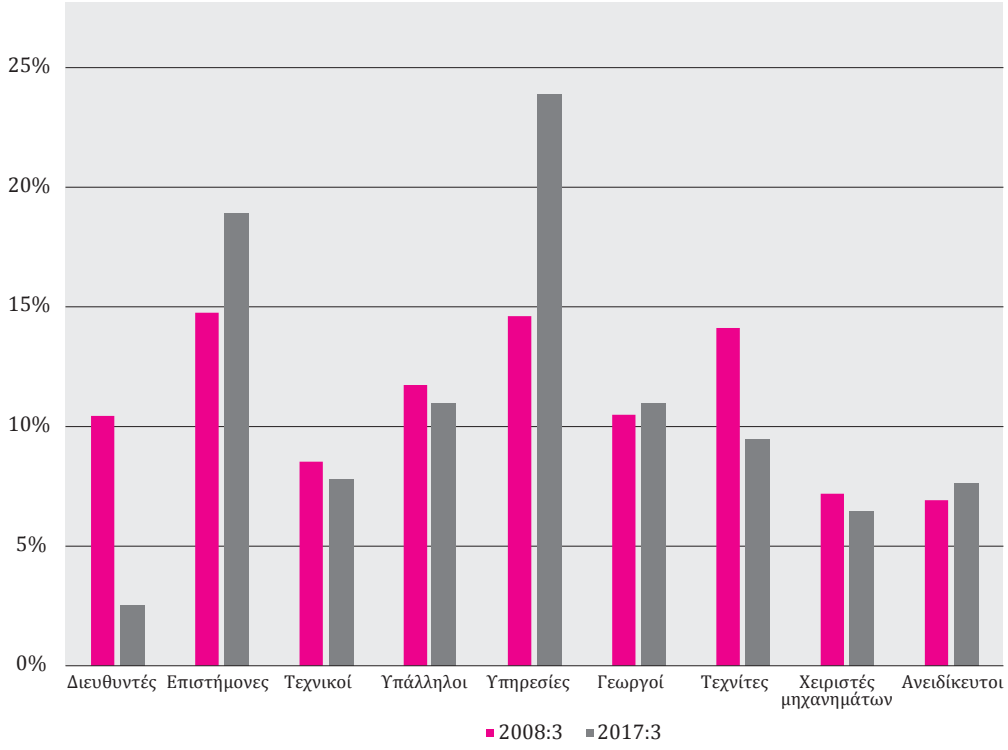

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Οι εξελίξεις αυτές μας επιτρέπουν να διακρίνουμε μια εμβάθυνση της τάσης τριτογενοποίησης της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα με υποχώρηση παραδοσιακών κλάδων

του δευτερογενούς τομέα (κατασκευές και μεταποίηση) αλλά και της αυτοαπασχόλησης και ενίσχυση της σχετικής σημασίας κλάδων των υπηρεσιών. Αυτή η εξέλιξη δυσκολεύει, κατά τη γνώμη μας, τις προοπτικές ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας μεσοπρόθεσμα, καθώς ο κλάδος της μεταποίησης παράγει τη μεγάλη πλειονότητα των διεθνώς εμπορεύσιμων αγαθών, η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των οποίων αποτέλεσε βασικό στόχο και επίδικο των ΠΟΠ. Επιπλέον, η ενίσχυση του κλάδου της μεταποίησης έχει ουσιαστικό αντίκτυπο στο ισοζύγιο πληρωμών και συνεπώς συμβάλλει στην εξισορρόπηση προηγούμενων ανισορροπιών στη διεθνή θέση της χώρας. Αντίθετα, η περαιτέρω ενίσχυση του κλάδου του τουρισμού, ενώ από μόνη της συνιστά θετική εξέλιξη, στον βαθμό που απολυτοποιείται βαθαίνει προηγούμενες ανισορροπίες, καθώς καθιστά την οικονομία ολοένα και πιο ευάλωτη σε εξωγενείς μεταβλητές, όπως το διαθέσιμο προς κατανάλωση εισόδημα πολιτών ξένων χωρών.

Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν την αναγκαιότητα στοχευμένων παρεμβάσεων στην αγορά εργασίας, που θα επαναφέρουν στο εργατικό δυναμικό γυναίκες και νέους οι οποίοι αποχώρησαν κατά τη διάρκεια της κρίσης. Σε αντίθετη περίπτωση, οι προσπάθειες ανάκαμψης της οικονομίας θα εμποδίζονται από τη συρρίκνωση των πηγών των διαθέσιμων δεξιοτήτων των εργαζομένων, η οποία προκύπτει ως άμεσο αποτέλεσμα της εξόδου σημαντικού αριθμού νέων και γυναικών από το εργατικό δυναμικό κατά τα χρόνια της κρίσης.

Τέλος, ως γενική παρατήρηση αξίζει να αναφέρουμε ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης περίπου το μισό από το εν δυνάμει εργατικό δυναμικό δεν απασχολείται, γεγονός που συμπιέζει την εγχώρια κατανάλωση και επιβαρύνει δυσανάλογα το δημοσιονομικό σύστημα. Σημειώνουμε ότι ο βαθμός απασχόλησης του εργατικού δυναμικού και πριν από το 2008 ήταν χαμηλότερος του μέσου όρου της Ευρωζώνης (66,2%), δείχνοντας έτσι τόσο τις εγγενείς δομικές αδυναμίες της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα όσο και τις δυνατότητες.

3.4 Αδήλωτη εργασία

Ένα φαινόμενο το οποίο, ενώ προϋπήρχε της οικονομικής κρίσης, χρήζει σήμερα ιδιαίτερης προσοχής είναι το φαινόμενο της αδήλωτης εργασίας. Το φαινόμενο αυτό, πέρα από την απώλεια δημόσιων εσόδων, οδηγεί αφενός σε στρεβλώσεις του ανταγωνιστικού πλαισίου και αφετέρου πλήττει ιδιαίτερα τα πιο ευάλωτα στρώματα των εργαζομένων, τους ανέργους, τους νέους και τους οικονομικούς μετανάστες. Οι κατηγορίες αυτές των εργαζομένων, που έχουν πληγεί βάναυσα από τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και έχουν δει το βιοτικό τους επίπεδο να καταβαραθρώνεται, έχουν μικρή δύναμη να διαπραγματευτούν τις συνθήκες εργασίας τους, με αποτέλεσμα τμήμα τους να οδηγείται στην απασχόληση με τη μορφή της αδήλωτης εργασίας.

Κύρια πηγή της αδήλωτης εργασίας αποτελεί η απασχόληση εργαζομένων στην παραοικονομία σε νόμιμες ή και παράνομες δραστηριότητες. Σύμφωνα με την

Έκθεση της Κομισιόν για την αδήλωτη εργασία στην Ελλάδα,[33] η παραοικονομία, η οποία εκτιμάται στο 25% του ΑΕΠ, αποτελεί την κύρια πηγή της αδήλωτης εργασίας, η πλειονότητα της οποίας συγκεντρώνεται στους κλάδους της αγροτικής οικονομίας, των κατασκευών, του εμπορίου και του τουρισμού. Σημειώνουμε ότι ύστερα από ελέγχους που διενεργήθηκαν από κοινού από το Σώμα Επιθεωρητών Εργασίας (ΣΕΠΕ) και τον Ενιαίο Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΦΚΑ) για το 2016 σε 5.577 επιχειρήσεις από τις 34.241 που ελέγχθηκαν (16,3%) καταγράφηκαν αδήλωτοι εργαζόμενοι.

Πιο συγκεκριμένα, στον κλάδο της αγροτικής οικονομίας η εποχικότητα των εργασιών επιτρέπει την απασχόληση εποχικών εργαζομένων, κυρίως οικονομικών μεταναστών και Ρομά, οι οποίοι στην πλειονότητά τους εργάζονται στον συγκεκριμένο κλάδο σε καθεστώς αδήλωτης εργασίας χωρίς καμία εξασφάλιση και δίχως δικαιώματα. Στον κλάδο των κατασκευών επίσης γίνεται μαζική χρήση αδήλωτης εργασίας, κυρίως οικονομικών μεταναστών, ειδικά στην περίπτωση επισκευών και βελτιώσεων σε υπάρχουσες κατοικίες σε αντιπαράθεση με την ανέγερση νέων οικοδομών. Στον κλάδο του εμπορίου οι εκτιμήσεις για την έκταση του φαινομένου της παραοικονομίας εκτείνονται από 20% έως 40% αυξάνοντας έτσι αντίστοιχα τον άτυπα και αδήλωτα αριθμό εργαζομένων. Τέλος, στον κλάδο της εστίασης και καταλύματος το ποσοστό της αδήλωτης εργασίας είναι δύσκολο να υπολογιστεί λόγω του ιδιαίτερα μεγάλου αριθμού επιχειρήσεων νάνων, πολλές από τις οποίες δραστηριοποιούνται με εποχικό χαρακτήρα.

Σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο, το 67,3% της αδήλωτης εργασίας αφορά μισθωτή εργασία (13,3% εντελώς αδήλωτη και 54% υποδηλωμένη), το 10,2% αδήλωτη αυτοαπασχόληση και το 22,5% αδήλωτη εργασία που γίνεται ως κοινωνική υποχρέωση, χάρη κτλ.

3.5 Εξελίξεις στους κατώτατους μισθούς στην Ελλάδα και στην ΕΕ[34]

Το Διάγραμμα 3.7 αποτυπώνει το επίπεδο των κατώτατων μηνιαίων μισθών των εργαζομένων με πλήρη απασχόληση στις χώρες της ΕΕ το α΄ εξάμηνο του 2018. Πρόκειται για τους μεικτούς κατώτατους μηνιαίους μισθούς (δηλαδή πριν από την αφαίρεση του φόρου εισοδήματος και των κοινωνικών εισφορών που καταβάλλουν οι εργαζόμενοι).

33. *Βλ. «Factsheet on Undeclared Work – Greece».*

34. *Θεσμοθετημένος εθνικός κατώτατος μισθός υπάρχει σήμερα σε 22 από τις 28 χώρες-μέλη της ΕΕ ύστερα από την εισαγωγή του και στη Γερμανία το 2015. Στις υπόλοιπες 6 χώρες της ΕΕ (Αυστρία, Δανία, Σουηδία, Φινλανδία, Ιταλία και Κύπρο) δεν υπάρχει μεν κατώτατος μισθός σε εθνικό επίπεδο, υπάρχουν όμως κατώτατοι μισθοί τους οποίους διαπραγματεύονται οι κοινωνικοί εταίροι σε κλαδικό επίπεδο.*

Διάγραμμα 3.7: Κατώτατοι μηνιαίοι μισθοί σε ευρώ στις χώρες της ΕΕ (α΄ εξάμηνο 2018)

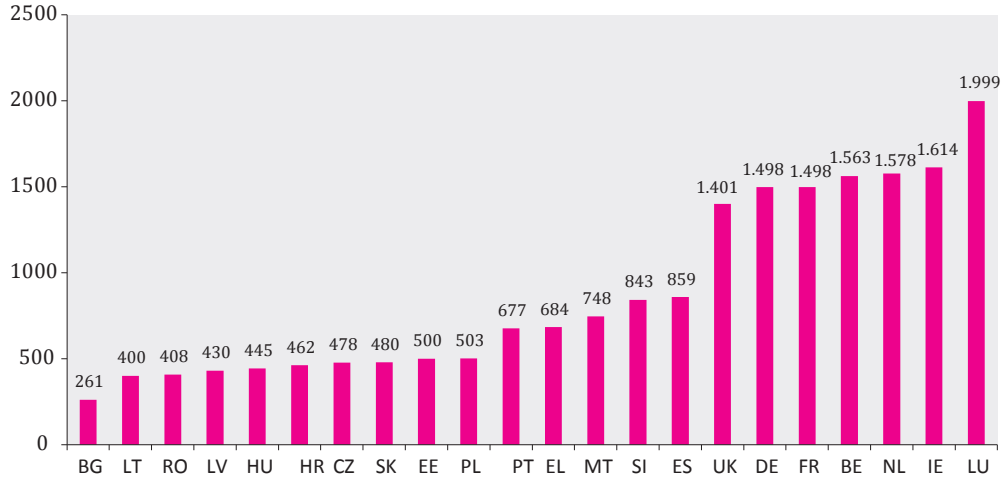

***Πηγή*:** Eurostat

Από τη σύγκριση[35] των κατώτατων μηνιαίων μισθών σε ευρώ προκύπτει ότι οι αποκλίσεις είναι πολύ μεγάλες ανάμεσα, για παράδειγμα, στις χώρες-μέλη του λεγόμενου ευρωπαϊκού νότου (Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα) και σε χώρες-μέλη του σκληρού πυρήνα της ΕΕ, αλλά και ανάμεσα στις νέες χώρες-μέλη της ΕΕ (με εξαίρεση τη Μάλτα και τη Σλοβενία) και στο σύνολο των υπόλοιπων χωρών-μελών. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Διαγράμματος 3.7, ο κατώτατος μηνιαίος μισθός σε απόλυτα μεγέθη κυμαίνεται:

- μεταξύ 1.401 και 1.999 ευρώ σε μια *πρώτη ομάδα χωρών*, που αποτελείται από το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Γερμανία, τη Γαλλία, το Βέλγιο, την Ολλανδία, την Ιρλανδία και το Λουξεμβούργο,
- μεταξύ 677 και 859 ευρώ σε μια *δεύτερη ομάδα χωρών*, που αποτελείται από την Πορτογαλία, την Ελλάδα[36], τη Μάλτα, τη Σλοβενία και την Ισπανία,
- μεταξύ 261 και 503 ευρώ στην *τρίτη ομάδα χωρών* (υπόλοιπα νέα κράτη-μέλη της ΕΕ, χώρες της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης).

35. *Η στατιστική ανάλυση που ακολουθεί έχει διορθώσει τα στοιχεία με τρόπο ώστε να λάβει υπόψη τις περιπτώσεις στις οποίες ο μηνιαίος μισθός καταβάλλεται πάνω από 12 φορές ετησίως, όπως συμβαίνει στην Ισπανία, στην Πορτογαλία και στην Ελλάδα, όπου ο μισθός καταβάλλεται 14 φορές ετησίως.*

36. *Η κατάταξη της Ελλάδας γίνεται από τη Eurostat με βάση την ονομαστική μείωση (22%) του κατώτατου μισθού που επιβλήθηκε με την Πράξη 6 του Υπουργικού Συμβουλίου τον Φεβρουάριο του 2012, δηλαδή 684 ευρώ σε 12μηνη βάση (586 ευρώ x 14/12).*

Ειδικότερα για την Ελλάδα παρατηρούμε (βλ. Διάγραμμα 3.8) ότι ο κατώτατος μεικτός μηνιαίος μισθός σε ευρώ το 2018, που ανέρχεται σε 684 ευρώ σε 12μηνη βάση (από 863 ευρώ το 2010 και 877 ευρώ με την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας [ΕΓΣΣΕ] πριν από το δεύτερο Μνημόνιο), είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο μισθό πολλών νέων κρατών-μελών της ΕΕ, αλλά χαμηλότερος του αντίστοιχου μισθού στην Ισπανία (859 ευρώ), στη Σλοβενία (843 ευρώ) και στη Μάλτα (748 ευρώ), ενώ έχει σχεδόν μηδενιστεί η απόσταση από τον κατώτατο μισθό της Πορτογαλίας (677 ευρώ). Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Ισπανία ο κατώτατος μισθός αυξήθηκε κατά 8% το 2017 και κατά 4% το 2018, ενώ στην Πορτογαλία παρατηρούνται από το 2015 σημαντικές διαδοχικές αυξήσεις της τάξης του 4% και 5% ετησίως (4,1% το 2015, 4,9% το 2016, 5,1% το 2017 και 4,1% το 2018). Τέλος, παρατηρούμε ότι διευρύνεται όλο και περισσότερο η απόσταση που χωρίζει τον κατώτατο μισθό στην Ελλάδα από τους κατώτατους μισθούς στις πιο αναπτυγμένες χώρες-μέλη της ΕΕ, στις οποίες υπάρχει θεσμοθετημένος εθνικός κατώτατος μισθός που υπερβαίνει τα 1.400 ευρώ.[37]

Διάγραμμα 3.8: Κατώτατοι μισθοί σε ευρώ στις χώρες της ΕΕ (σύγκριση α΄ εξάμηνο 2010 και α΄ εξάμηνο 2018)

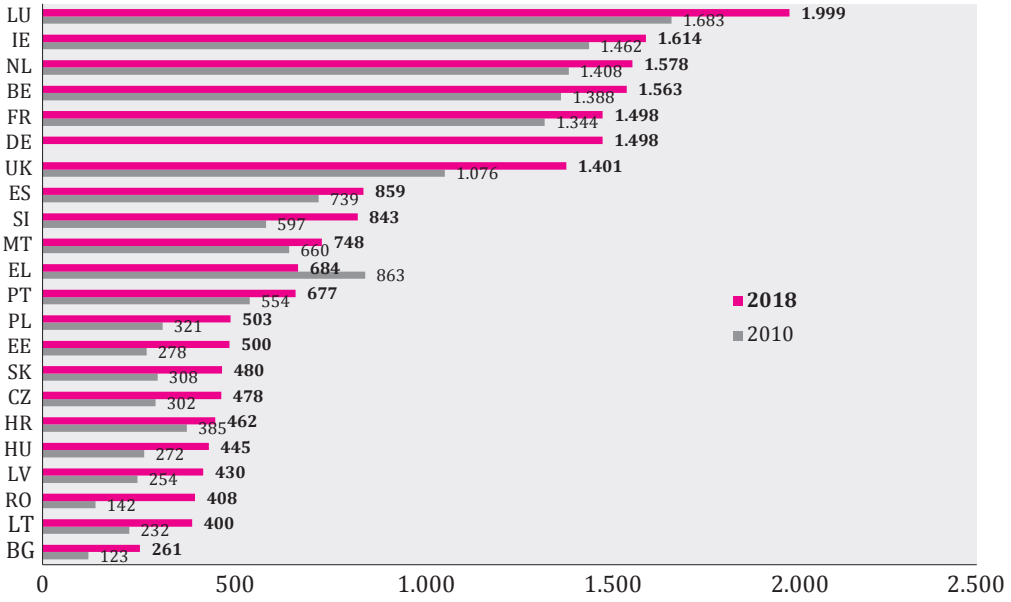

***Πηγή*:** Eurostat

Στο Διάγραμμα 3.9 παρουσιάζεται η σύγκριση των κατώτατων μισθών σε μονάδες αγοραστικής δύναμης λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορές των τιμών ανάμεσα

37. *Στην Ιρλανδία, όπου ο κατώτατος μισθός έμεινε παγωμένος από την αρχή της χρηματοπιστωτικής κρίσης και κατά την περίοδο εφαρμογής του Μνημονίου, αυξάνεται εκ νέου κατά 5,8% το 2016, 1,1% το 2017 και 3,2% το 2018.*

στις χώρες βάσει ενός συγκρίσιμου και αντιπροσωπευτικού καλαθιού αγαθών και υπηρεσιών. Με τον τρόπο αυτό εξαλείφονται οι επιπτώσεις από τις διαφορές του επιπέδου των τιμών στις δαπάνες της τελικής κατανάλωσης των νοικοκυριών. Επομένως, οι κατώτατοι μισθοί που εκφράζονται σε εθνικό νόμισμα μετατρέπονται σε μια κοινή νομισματική μονάδα, ώστε να είναι συγκρίσιμη η αγοραστική τους δύναμη. Παρατηρούμε ότι η κατάταξη των χωρών παραμένει σε γενικές γραμμές αμετάβλητη. Ωστόσο, οι αποκλίσεις των κατώτατων μηνιαίων μισθών είναι μικρότερες όταν εκφράζονται σε μονάδες αγοραστικής δύναμης απ' ό,τι σε ευρώ. Η εξάλειψη των διαφορών στις τιμές έχει ως αποτέλεσμα να αυξάνεται ο κατώτατος μισθός κυρίως στα νέα κράτη-μέλη, όπως επίσης –σε μικρότερο βαθμό– και στην Πορτογαλία, στην Ισπανία και στην Ελλάδα. Αντίθετα, στις πιο αναπτυγμένες χώρες σημειώνεται σχετική μείωση του επιπέδου του κατώτατου μισθού.

Διάγραμμα 3.9: Κατώτατοι μηνιαίοι μισθοί σε μονάδες αγοραστικής δύναμης (PPS) στις χώρες της ΕΕ (σύγκριση α΄ εξάμηνο 2010 και α΄ εξάμηνο 2018)

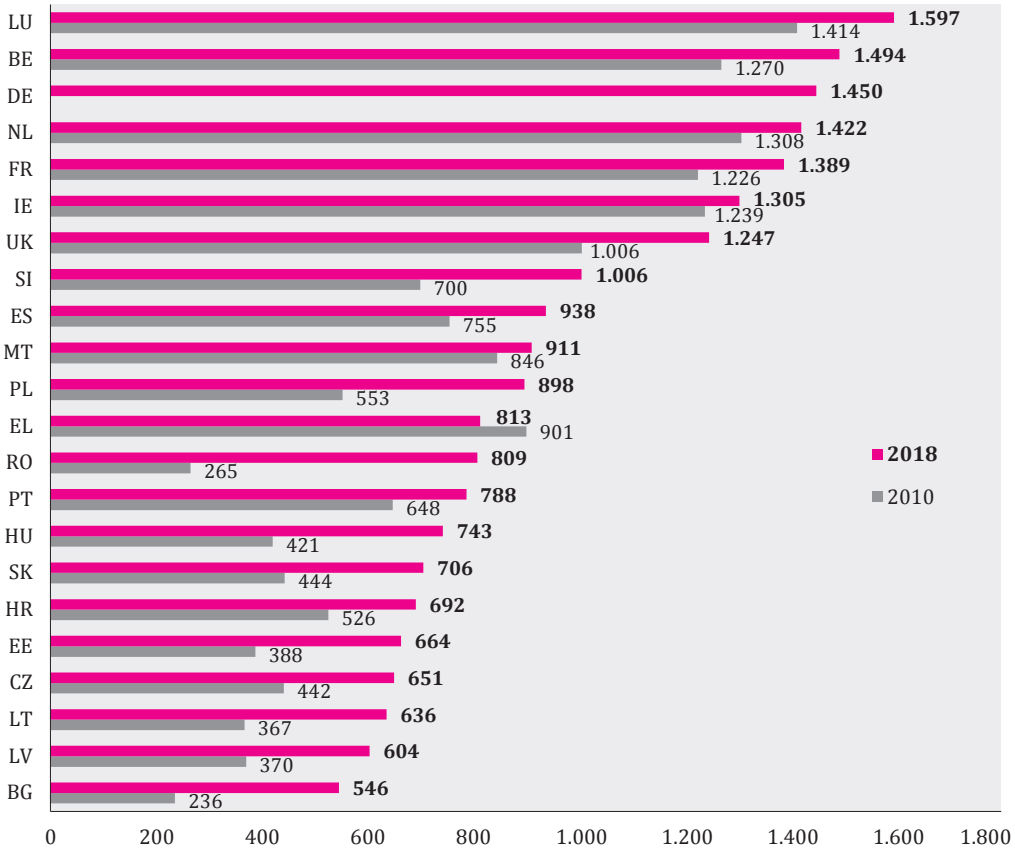

***Πηγή*:** Eurostat

Ο κατώτατος μισθός σε μονάδες αγοραστικής δύναμης στην Ελλάδα κατρακυλά στην κατάταξη των χωρών που έχουν θεσμοθετημένο κατώτατο μισθό σε εθνικό επίπεδο από την έβδομη θέση το 2010 στη δωδέκατη θέση το 2018. Είναι χαμηλότερος από τον αντίστοιχο μισθό της Ισπανίας, της Μάλτας, της Σλοβενίας, αλλά πλέον και της Πολωνίας, ενώ συρρικνώνεται σημαντικά η απόσταση που υπήρχε πάντοτε με την Πορτογαλία. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η μείωση της διαφοράς του κατώτατου μισθού σε μονάδες αγοραστικής δύναμης στην Ελλάδα από τον αντίστοιχο στη Ρουμανία, στην Ουγγαρία και στη Σλοβακία.

Όπως φαίνεται στα Διαγράμματα 3.8 και 3.9, από τη σύγκριση 2010 και 2018, ο κατώτατος μισθός, υπολογιζόμενος είτε σε ευρώ είτε σε μονάδες αγοραστικής δύναμης, έχει αυξηθεί, με εξαίρεση την Ελλάδα, σε όλες τις χώρες της ΕΕ συμπεριλαμβανομένων και των χωρών που εφάρμοσαν προγράμματα προσαρμογής υπό την εποπτεία της Τρόικας και πάγωσαν για κάποιο χρονικό διάστημα τους κατώτατους μισθούς, χωρίς ωστόσο να προβούν σε ονομαστικές μειώσεις. Η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα της ΕΕ, όπου από το 2010 μέχρι σήμερα παρατηρείται δραστική μείωση του κατώτατου μισθού τόσο σε ονομαστικούς όρους (σε ευρώ) όσο και σε μονάδες αγοραστικής δύναμης, ενώ από το 2012, όταν έγινε η δραστική μείωση του κατώτατου μισθού κατά 22% (και 32% για τους νέους κάτω των 25 ετών), δεν έχει γίνει απολύτως καμία αναπροσαρμογή και ο κατώτατος μισθός παραμένει έκτοτε καθηλωμένος στα ίδια επίπεδα.

Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την ίδια περίοδο η αύξηση των συντελεστών του ΦΠΑ, η αύξηση των ειδικών φόρων κατανάλωσης (καύσιμα, ποτά και τσιγάρα) και η καθιέρωση του Ενιαίου Φόρου Ακίνητης Περιουσίας (ΕΝΦΙΑ) έχουν οδηγήσει σε επιπλέον δυσανάλογη μείωση της αγοραστικής δύναμης των χαμηλόμισθων και γενικότερα των φτωχότερων νοικοκυριών. Επίσης, οι μεγάλες αυξήσεις των τιμών στα τρόφιμα και στα καύσιμα επηρεάζουν δυσανάλογα τους χαμηλόμισθους λόγω της διάρθρωσης της κατανάλωσής τους. Τέλος, η αύξηση του γενικού Δείκτη Τιμών Καταναλωτή (ΔΤΚ) –και ο θετικός πλέον ρυθμός αύξησης του πληθωρισμού– τροφοδοτεί περαιτέρω διάβρωση του κατώτατου μισθού σε πραγματικούς όρους.

Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, οι εργαζόμενοι που αμείβονται με τα κατώτατα όρια έχουν υποστεί σε διάφορες χώρες της ΕΕ απώλειες σε όρους πραγματικών αποδοχών εξαιτίας της επιβράδυνσης των ονομαστικών αυξήσεων και της υστέρησής τους συγκριτικά με την άνοδο των τιμών ή/και του παγώματος των κατώτατων μισθών. Ωστόσο, μετά τη συρρίκνωση ή τη συγκράτηση των πραγματικών κατώτατων αποδοχών κατά την περίοδο της κρίσης, διαφαίνεται μια νέα δυναμική σε διάφορες χώρες της ΕΕ που χαρακτηρίζεται από σημαντικές αυξήσεις του κατώτατου πραγματικού μισθού.

Από την επεξεργασία των στοιχείων της Eurostat[38] (Διάγραμμα 3.10) διαπιστώνουμε ότι μεγάλες ποσοστιαίες αυξήσεις του κατώτατου πραγματικού μισθού σημειώνονται την τελευταία τριετία 2015-2017 στη Ρουμανία (16,2%, 12,3% και 16,2%), στη Βουλγαρία (10%, 15% και 8,4%) και στις Βαλτικές Χώρες (Εσθονία 9,7%, 9,4% και 5,4%, Λιθουανία 8,7%, 16% και 0,3%, Λετονία 12,3% και 2,7%). Επίσης, σημαντικές πραγματικές αυξήσεις, αν και σε μικρότερη κλίμακα, παρατηρούνται στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης (Τσεχία 7,9%, 7% και 8,5%, Σλοβακία 8,2%, 7,1% και 6%, Πολωνία 4,9%,5,9% και 6,4%, Ουγγαρία 3,3%,5,3% και 12,3%). Οι ποσοστιαίες αυξήσεις των κατώτατων πραγματικών αποδοχών είναι ιδιαίτερα υψηλές στις χώρες της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης, όπου οι μισθοί παραμένουν χαμηλοί σε απόλυτους όρους.

Διάγραμμα 3.10: Ποσοστιαία (%) μεταβολή κατώτατων πραγματικών μισθών στις χώρες της ΕΕ την τελευταία τριετία (2015-2017)

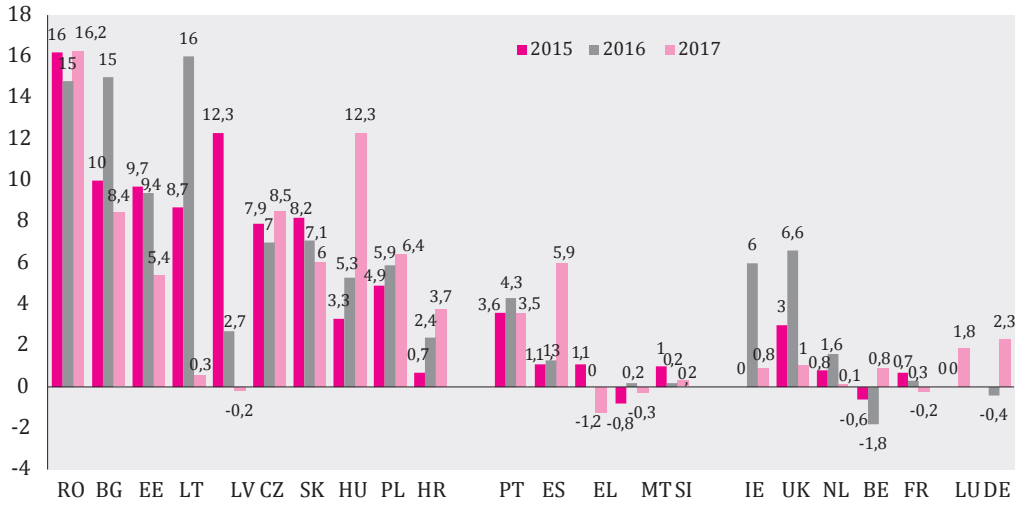

***Πηγή*:** Eurostat (επεξεργασία στοιχείων ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Επιπλέον, σε χώρες οι οποίες εφάρμοσαν προγράμματα λιτότητας υπό την επιτήρηση των θεσμών, έπειτα από μια περίοδο παγώματος ή χαμηλών ονομαστικών αυξήσεων, παρατηρούμε την τελευταία τριετία αυξήσεις στον κατώτατο πραγματικό μισθό: Πορτογαλία (3,6% το 2015, 4,3% το 2016 και 3,5% το 2017) και

38. Αξιοποιώντας τα στατιστικά στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat, αποπληθωρίσαμε τον κατώτατο μισθό κάθε χώρας με τον εκάστοτε εναρμονισμένο εθνικό ΔΤΚ σε ετήσια βάση. Για τον ΔΤΚ του έτους 2017 χρησιμοποιήσαμε την πρόβλεψη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

Ιρλανδία (6% το 2016 και 0,8% το 2017). Στην Ελλάδα και στην Ισπανία οι μικρές αυξήσεις σε πραγματικούς όρους το 2015 και το 2016 αντανακλούν κυρίως τον αρνητικό πληθωρισμό, ενώ το 2017 ο κατώτατος πραγματικός μισθός αυξάνεται στην Ισπανία κατά 5,9% και μειώνεται στην Ελλάδα κατά 1,2%.

Στο Ηνωμένο Βασίλειο, ύστερα από σειρά ετών κατά τα οποία ο πραγματικός κατώτατος μισθός έμεινε στάσιμος ή μειώθηκε, την τελευταία τριετία σημειώνονται αυξήσεις (3%, 6,6% και 1% αντίστοιχα), που ενισχύουν την αγοραστική δύναμη των χαμηλόμισθων. Στο αποτέλεσμα αυτό συνέβαλε ενδεχομένως και η καμπάνια για αύξηση του κατώτατου μισθού (living-wage campaing)[39] με στόχο την πρόληψη της φτώχειας στην εργασία και τη διασφάλιση αξιοπρεπούς διαβίωσης των εργαζομένων. Τέλος, οι μικρές μειώσεις μισθών το 2015 και το 2016 στη Μάλτα, στο Βέλγιο και στη Γερμανία απηχούν το πάγωμα των ονομαστικών μισθών ή χαμηλότερες ονομαστικές αυξήσεις σε σχέση με τον πληθωρισμό. Το 2017 ο κατώτατος πραγματικός μισθός αυξήθηκε κατά 2,3% στη Γερμανία και κατά 1,8% στο Λουξεμβούργο.

Ειδικότερα για τη δεύτερη ομάδα χωρών της ΕΕ, που έχουν κατώτατους μισθούς παρεμφερείς με τον κατώτατο μισθό στην Ελλάδα (καθώς επίσης και για την Ιρλανδία, που εντάχθηκε σε Μνημόνιο), αξιοποιώντας τα εξαμηνιαία στατιστικά στοιχεία της βάσης δεδομένων της Eurostat και αποπληθωρίζοντας τον κατώτατο μισθό κάθε χώρας με τον εκάστοτε εναρμονισμένο εθνικό ΔΤΚ σε ετήσια βάση, υπολογίσαμε τη σωρευτική εξέλιξη του κατώτατου πραγματικού μισθού για την περίοδο 2010-2017.

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 3.11, ο κατώτατος πραγματικός μισθός αυξήθηκε σωρευτικά την περίοδο 2010-2017 ως εξής: 23,6% στη Σλοβενία, 11,4% στην Πορτογαλία, 4,4% στην Ιρλανδία, 3% στην Ισπανία και 1,9% στη Μάλτα, ενώ μειώθηκε κατά 24,7% στην Ελλάδα (ή κατά 34,4% για τους νέους κάτω των 25 ετών).

39. Βλ. Living Wage Foundation 2015, "What is the living wage?", http://www.livingwage.org.uk/what-living-wage.

Διάγραμμα 3.11: Σωρευτική μεταβολή κατώτατων πραγματικών μισθών σε επιλεγμένες χώρες (2010-2017)

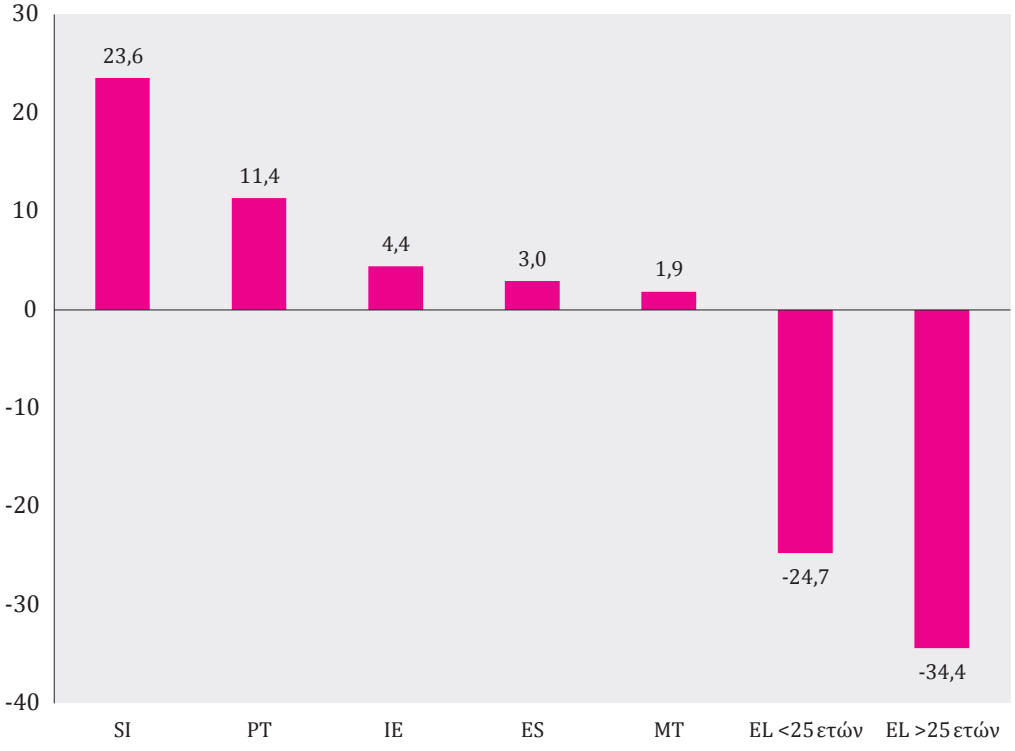

***Πηγή*:** Eurostat (επεξεργασία στοιχείων ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Ο κατώτατος μισθός, μέσω της δραστικής συρρίκνωσής του, τόσο σε πραγματικούς όσο και σε ονομαστικούς όρους, σε συνδυασμό με την πλήρη αποδόμηση και κατάρρευση του συστήματος συλλογικής διαπραγμάτευσης και των ΣΣΕ, μετατράπηκε στην Ελλάδα από εργαλείο προστασίας των χαμηλόμισθων σε επιταχυντή της γενικευμένης μείωσης των μισθών στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας, όπως επιδίωκε η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης. Ωστόσο, η έμφαση στο μισθολογικό κόστος και στην απορρύθμιση της αγοράς εργασίας δεν είχε τα προσδοκώμενα από κάποιους αποτελέσματα. Η εσωτερική υποτίμηση μέσω της μείωσης των μισθών, που επιχειρήθηκε στην Ελλάδα, δεν οδήγησε σε βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας αλλά, μέσω της δραστικής συρρίκνωσης του εισοδήματος και των αρνητικών επιπτώσεων στην πλευρά της ζήτησης, τροφοδότησε τον φαύλο κύκλο ύφεσης και αποεπένδυσης.

3.6 Αμοιβές στον ιδιωτικό και στον ευρύτερο δημόσιο τομέα στην Ελλάδα

Από την επεξεργασία των στοιχείων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (β΄ τρίμηνο 2017) και ειδικότερα από τα ερωτηματολόγια σχετικά με το ύψος των μηνιαίων αμοιβών που απολαμβάνουν οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα (Διάγραμμα 3.12) προκύπτει ότι οι ερωτώμενοι δηλώνουν τις εξής καθαρές μηνιαίες αποδοχές:

- κάτω των 800 ευρώ σε ποσοστό 50,2% (14,5% μέχρι 499 ευρώ, 22,9% μεταξύ 500-699 ευρώ και 12,8% μεταξύ 700-799 ευρώ),
- μεταξύ 800-999 ευρώ σε ποσοστό 16% (9,6% μεταξύ 800-899 ευρώ και 6,4% μεταξύ 900-999 ευρώ),
- άνω των 1.000 ευρώ σε ποσοστό 17,3% (10,3% μεταξύ 1.000-1.299 ευρώ και 7% άνω των 1.300 ευρώ),
- ενώ το 16,5% δεν γνωρίζει / δεν απαντά.

Διάγραμμα 3.12: Ποσοστιαία (%) κατανομή εργαζομένων του ιδιωτικού τομέα ανά εύρος καθαρών μηνιαίων αποδοχών (2017)

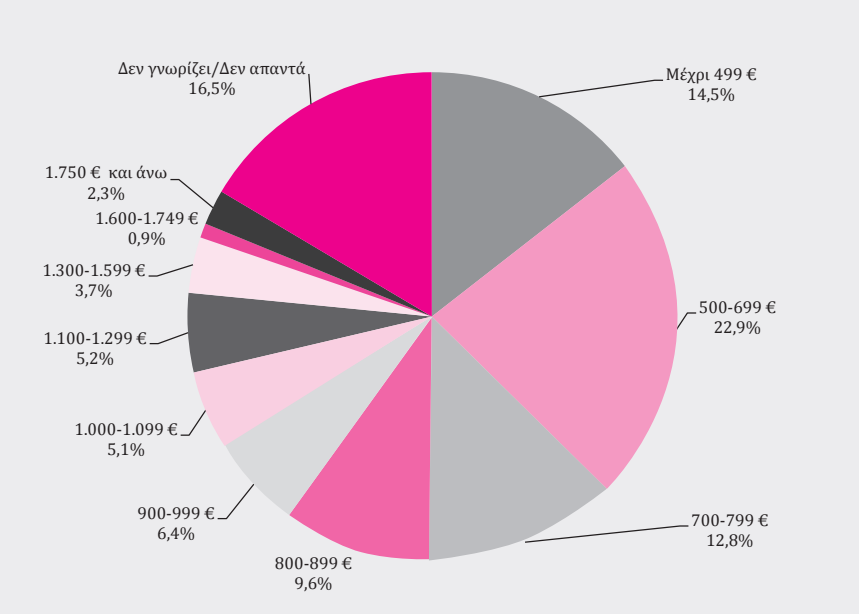

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (β΄ τρίμηνο 2017) (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Από τη σύγκριση των ευρημάτων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού των ετών 2009 και 2017, όπως αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 3.13, παρατηρούμε ότι στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας:

- Έχει αυξηθεί σημαντικά το ποσοστό των χαμηλόμισθων εργαζομένων με καθαρές μηνιαίες αποδοχές κάτω των 700 ευρώ, το οποίο ανέρχεται πλέον σε 37,4% το 2017 (από 13,1% το 2009), ενώ μειώνεται κατά 4 περίπου ποσοστιαίες μονάδες το ποσοστό για αποδοχές μεταξύ 700-899 ευρώ (23,5% το 2017 από 27,3% το 2009).
- Παράλληλα, έχει μειωθεί δραστικά, κατά το ήμισυ περίπου, το ποσοστό των εργαζομένων με καθαρές μηνιαίες αποδοχές μεταξύ 900-1.300 ευρώ, το οποίο ανέρχεται σε 16,8% το 2017 (από 35,7% το 2009).

Διάγραμμα 3.13: Ποσοστιαία (%) κατανομή εργαζομένων ιδιωτικού τομέα ανά εύρος καθαρών μηνιαίων αποδοχών (σύγκριση 2009 και 2017)

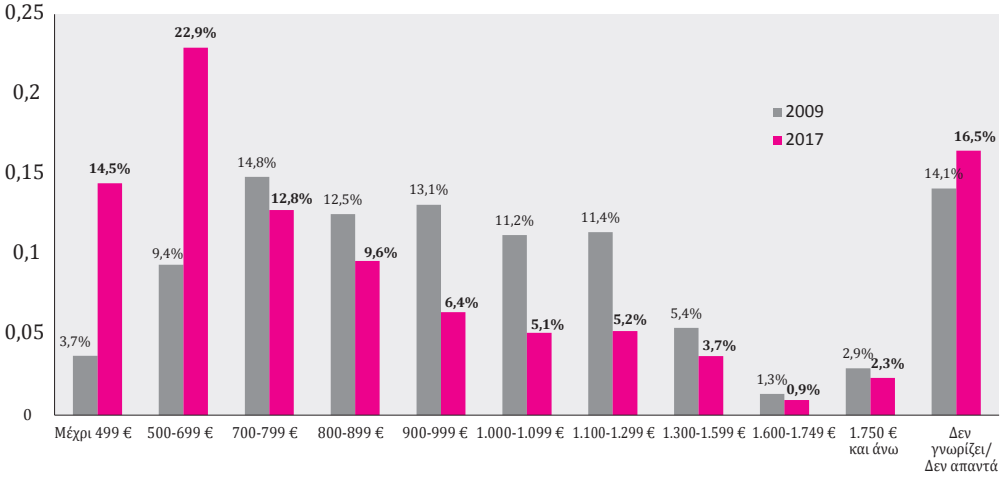

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (β΄ τρίμηνο 2009 και β΄ τρίμηνο 2017) (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Το Διάγραμμα 3.14 δείχνει την ποσοστιαία κατανομή των εργαζομένων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα ανά εύρος αποδοχών. Από τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (β΄ τρίμηνο 2017) προκύπτει ότι οι ερωτώμενοι δηλώνουν τις εξής καθαρές μηνιαίες αποδοχές:

- κάτω των 800 ευρώ σε ποσοστό 10,4% (3,1% έως 499 ευρώ, 3,3% μεταξύ 500-699 ευρώ και 3,9% μεταξύ 700-799 ευρώ),
- μεταξύ 800-999 ευρώ σε ποσοστό 19,4% (7,4% μεταξύ 800-899 ευρώ και 12% μεταξύ 900-999 ευρώ),
- άνω των 1.000 ευρώ σε ποσοστό 55,1% (38,7% μεταξύ 1.000-1.299 ευρώ και 16,4% άνω των 1.300 ευρώ),
- ενώ το 15,1% δεν γνωρίζει / δεν απαντά.

Διάγραμμα 3.14: Ποσοστιαία (%) κατανομή εργαζομένων του ευρύτερου δημόσιου τομέα ανά εύρος καθαρών μηνιαίων αποδοχών (2017)

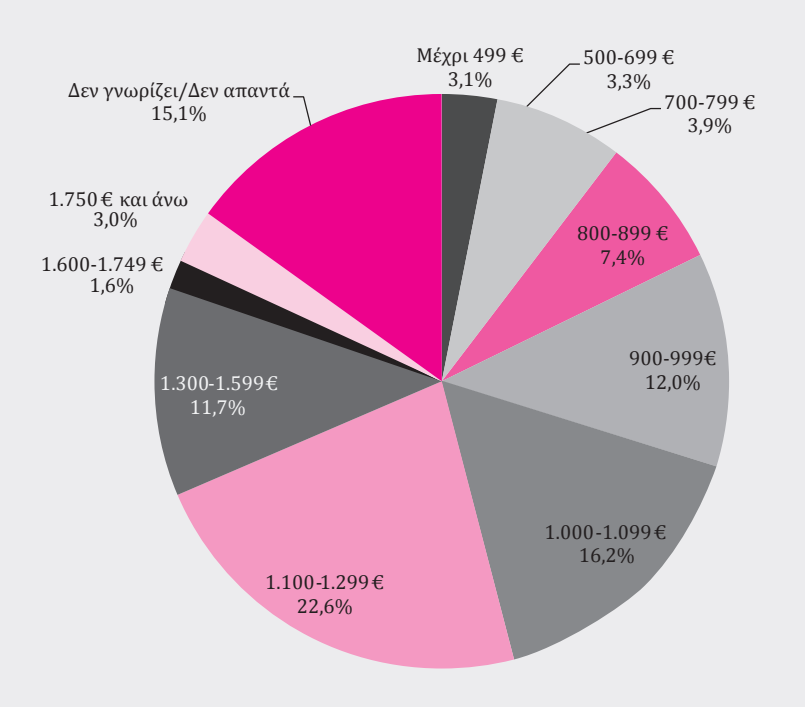

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (β΄ τρίμηνο 2017) (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Από τη σύγκριση των ευρημάτων της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού ανάμεσα στα έτη 2009 και 2017, όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 3.15, προκύπτει ότι στον ευρύτερο δημόσιο τομέα:

- Έχει αυξηθεί σημαντικά το ποσοστό των εργαζομένων με καθαρές μηνιαίες αποδοχές κάτω των 1.000 ευρώ, το οποίο ανέρχεται πλέον σε 29,8% το 2017 (από 18,9% το 2009), και έχει αυξηθεί λίγο το ποσοστό για αποδοχές μεταξύ 1.000-1.100 ευρώ (16,2% το 2017 από 13% το 2009).
- Αντίθετα, έχει μειωθεί σημαντικά το ποσοστό των εργαζομένων που δηλώνει καθαρές μηνιαίες αποδοχές μεταξύ 1.100-1.599 ευρώ, το οποίο ανέρχεται σε 34,3% το 2107 (από 46,5% το 2009), όπως και το ποσοστό των εργαζομένων με αποδοχές άνω των 1.600 ευρώ (4,7% το 2017 από 10,9% το 2009).

Διάγραμμα 3.15: Ποσοστιαία (%) κατανομή εργαζομένων ευρύτερου δημόσιου τομέα ανά εύρος καθαρών μηνιαίων αποδοχών (σύγκριση 2009 και 2017)

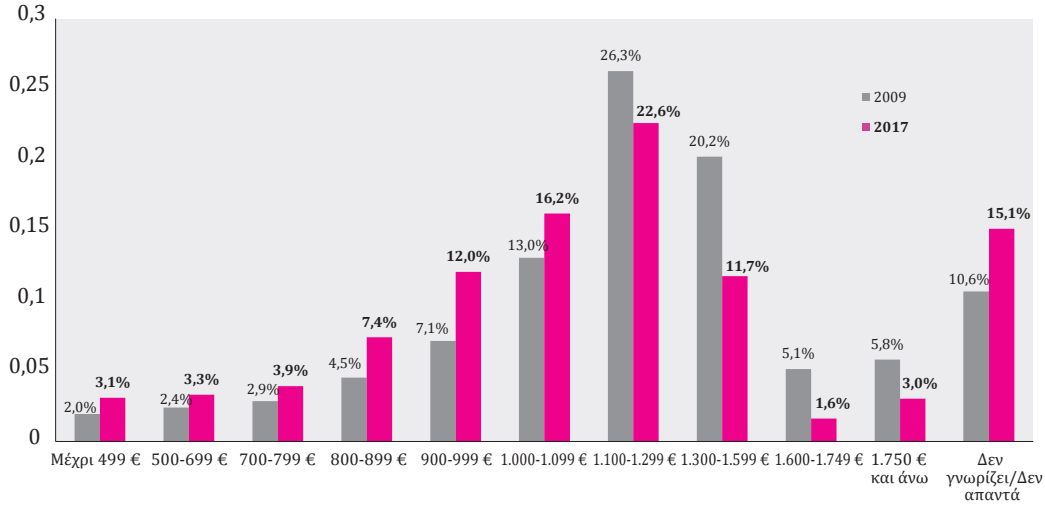

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (β΄ τρίμηνο 2009 και β΄ τρίμηνο 2017) (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Η δογματική εμμονή στη μισθολογική υποτίμηση, που συνεχίζεται ακόμη και σήμερα, τίθεται πλέον ως θέμα, εκτός από τη σκοπιά της κοινωνικής δικαιοσύνης, και από τη σκοπιά της οικονομικής (αν)αποτελεσματικότητας. Απαιτείται άμεσα η υιοθέτηση μιας μισθολογικής πολιτικής, η οποία θα σταματήσει να θεωρεί μονομερώς τους μισθούς ως κόστος εργασίας αλλά θα τους θεωρεί βασικό στοιχείο και εργαλείο μιας εναλλακτικής οικονομικής πολιτικής για την ανάκαμψη της οικονομίας και τη διαμόρφωση ενός άλλου παραγωγικού υποδείγματος που δεν θα επενδύει στην ανταγωνιστικότητα χαμηλού κόστους αγνοώντας τους διαρθρωτικούς παράγοντες της ανταγωνιστικότητας και τις επιπτώσεις στον κοινωνικό ιστό.

3.7 Ευέλικτες μορφές απασχόλησης και ανεργία την περίοδο 2011-2017

Η ραγδαία αύξηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης και της ανεργίας θα μπορούσε να θεωρηθεί η πιο σημαντική εξέλιξη όσον αφορά τη δομή της απασχόλησης και της αγοράς εργασίας στη διάρκεια της κρίσης και της υλοποίησης των ΠΟΠ. Οι σημαντικές επιπτώσεις της αύξησης αυτής έχουν επισημανθεί σε πληθώρα μελετών και συνδέονται αναμφίβολα με την επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης ενός σημαντικού τμήματος του πληθυσμού της χώρας. Σε αμιγώς οικονομικό επίπεδο, πέραν των άλλων, υποδηλώνουν τη μείωση της συμμετοχής του παράγοντα εργασία στην παραγωγική διαδικασία, διαμορφώνοντας ταυτόχρονα μια μεγάλη δεξαμενή ανενεργού και αναξιοποίητου ανθρώπινου δυναμικού και μια άλλη μερικώς ενεργού και αξιοποιήσιμου, καθώς στη συντριπτική τους πλει-

ονότητα, οι απασχολούμενοι με ευέλικτες μορφές απασχόλησης απασχολούνται λιγότερο χρόνο από αυτόν που επιθυμούν. Τόσο όμως οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης όσο και η ανεργία δεν διαχέονται με ομοιόμορφο τρόπο στις διάφορες κατηγορίες του ανθρώπινου δυναμικού. Όπως συμβαίνει με τα περισσότερα οικονομικά φαινόμενα, διαφοροποιούνται ποικιλοτρόπως.

Οι υπηρεσίες ως προνομιακός χώρος ανάπτυξης των ευέλικτων μορφών απασχόλησης έχουν αναδειχθεί στη σχετική βιβλιογραφία.[40] Κατά παρόμοιο τρόπο έχει επισημανθεί ότι οι απαιτήσεις της μεταποίησης και του δευτερογενούς τομέα σε ευέλικτες μορφές απασχόλησης είναι χαμηλότερες, τόσο για λόγους που συνδέονται με τη φύση των δραστηριοτήτων αυτών όσο όμως και με την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας. Οι καταστάσεις αυτές αναμένεται να αποτυπώνονται και στις σχέσεις των επαγγελμάτων με τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης. Επαγγέλματα που συνδέονται περισσότερο με τις υπηρεσίες αναμένεται να εμφανίζουν μεγαλύτερες συγκεντρώσεις όσον αφορά τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης, ενώ στον αντίποδα τεχνικά επαγγέλματα που συνδέονται στενότερα με τον δευτερογενή τομέα αναμένεται να εμφανίζουν χαμηλότερες συγκεντρώσεις.

Οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνονται και από τα δεδομένα του Διαγράμματος 3.16. Και στα δύο έτη ανάλυσης οι υψηλές συγκεντρώσεις μερικής και προσωρινής απασχόλησης εντοπίζονται σε επαγγέλματα των υπηρεσιών.

40. Βλ. Ευστράτογλου (2015, 2017).

Διάγραμμα 3.16: Μερική και προσωρινή απασχόληση κατά επάγγελμα 2011 και 2017 (απόλυτα μεγέθη)

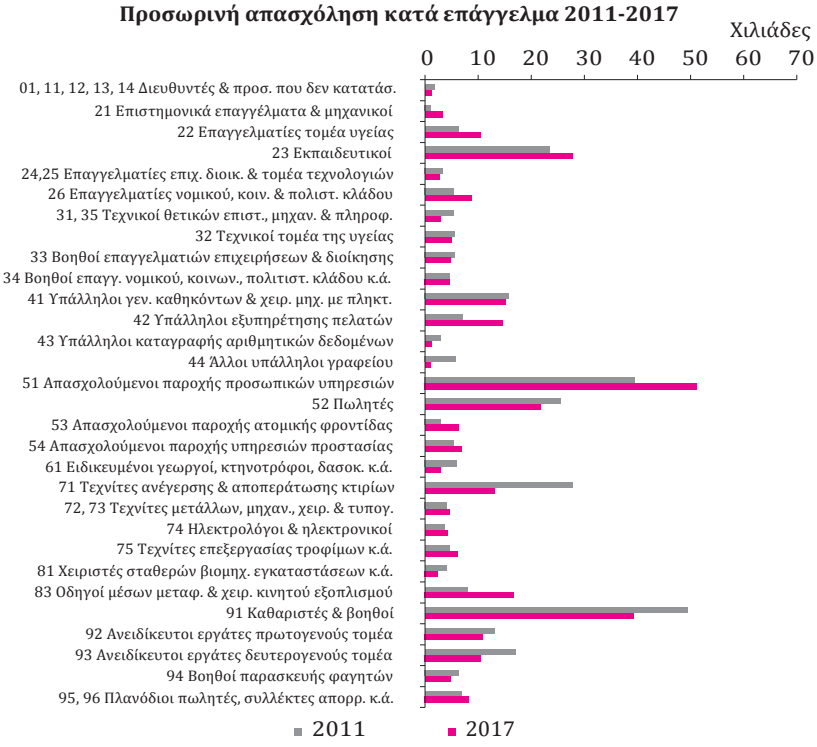

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

Ιδιαίτερα υψηλές συγκεντρώσεις εμφανίζουν οι απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών, οι πωλητές και οι καθαριστές και βοηθοί. Διαφορετική είναι η περίπτωση των απασχολουμένων στον πρωτογενή τομέα, όπου η σημαντική παρουσία μερικά απασχολουμένων οφείλεται στη φύση του επαγγέλματος. Στον αντίποδα, διάφορες κατηγορίες διευθυντών, επιστημονικά και τεχνικά επαγγέλματα εμφανίζουν εξαιρετικά περιορισμένες συγκεντρώσεις στη μερική και στην προσωρινή απασχόληση. Εξαίρεση αποτελούν οι εκπαιδευτικοί δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, καθώς και οι τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων. Ως προς τις μεταβολές τους, η γενικότερη τάση επέκτασης της μερικής απασχόλησης καλύπτει όλο το φάσμα των επαγγελμάτων, με εξαίρεση τους απασχολουμένους στον πρωτογενή τομέα, και επεκτείνεται τόσο στα επιστημονικά όσο και στα τεχνικά επαγγέλματα. Η μείωση της προσωρινής απασχόλησης που εμφανίζουν μια σειρά από επαγγέλματα δεν υποδηλώνει μείωση της ευελιξίας, καθώς οφείλεται σε αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις και ειδικότερα στη δυνατότητα που παρέχεται στους εργοδότες να απολύουν χωρίς αποζημίωση τους απασχολουμένους κατά το πρώτο έτος της πρόσληψής τους.[41]

Οι υψηλές συγκεντρώσεις των ευέλικτων μορφών απασχόλησης και η επέκτασή τους σε ένα μεγαλύτερο φάσμα επαγγελμάτων επιβεβαιώνονται και από τα δεδομένα του Πίνακα 3.4. Στον πίνακα παρουσιάζονται τα δέκα επαγγέλματα με τον υψηλότερο αριθμό, το υψηλότερο ποσοστό και τον υψηλότερο ρυθμό μεταβολής μερικής και προσωρινής απασχόλησης την περίοδο 2011-2017.

Πίνακας 3.4: Απόλυτα και ποσοστιαία μεγέθη μερικής και προσωρινής απασχόλησης στα επαγγέλματα και ρυθμοί μεταβολής τους στο διάστημα 2011-2017

Επαγγέλματα με τον υψηλότερο αριθμό 2017		Επαγγέλματα με το υψηλότερο ποσοστό 2017		Επαγγέλματα με τον υψηλότερο ρυθμό μεταβολής 2011-2017	
Μερική	**Προσωρινή**	**Μερική**	**Προσωρινή**	**Μερική***	**Προσωρινή***
52/(62.963)	51/(51.186)	95/(55,4)	92/(40,5)	83/(214,0%)	83/(109,7%)
51/(54.194)	91/(39.356)	91/(18,2)	91/(31,3)	34/(101,0%)	53/(105,9%)
61/(41.099)	23/(27.825)	92/(16,6)	94/(31,2)	51/(95,8%)	42/(105,1%)
91/(37.048)	52/(21.752)	61/(12,0)	95/(31,2)	33/(88,6%)	22/(65,9%)
23/(33.616)	83/(16.805)	94/(11,2)	93/(24,0)	41/(80,2%)	26/(59,0%)
41/(15.080)	41/(15.159)	51/(11,0)	96/(24,0)	52/(71,6%)	75/(33,2%)
71/(12.873)	42/(14.682)	34/(10,4)	51/(15,7)	26/(50,0%)	51/(29,5%)
83/(11.516)	71/(13.088)	71/(9,7)	53/(15,2)	23/(46,9%)	54/(29,4%)
42/9.883)	92/(10.904)	23/(8,4)	71/(14,6)	42/(40,0%)	96/(25,8%)
26/9.491)	93/(10.560)	42/(8,2)	34/(14,4)	75/(33,6%)	72/(17,0%)
374.301**	314.711**	9,3**	8,3**	39,0%**	-1,5%**

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

** Στις σχετικές στήλες δεν περιλαμβάνονται τα επαγγέλματα που το 2011 εμφάνισαν εξαιρετικά χαμηλό αριθμό μερικά απασχολούμενων*

*** Συνολικά μεγέθη οικονομίας*

41. Βλ. Ευστράτογλου (2015, 2017) και Γαβρόγλου (2014).

Σε μεγάλο βαθμό, τα επαγγέλματα που εμφάνισαν υψηλό αριθμό απασχολουμένων με μερική και προσωρινή απασχόληση εμφάνισαν ταυτόχρονα και αντίστοιχα υψηλά ποσοστά. Στην πλειονότητά τους πρόκειται για επαγγέλματα των υπηρεσιών. Ωστόσο, τρία μόνο από αυτά εμφάνισαν ταυτόχρονα και υψηλούς ρυθμούς αύξησης. Η πλειονότητα των επαγγελμάτων με υψηλούς ρυθμούς αύξησης είναι νέα (δεν εμφάνισαν στο παρελθόν υψηλές συγκεντρώσεις), υποδηλώνοντας την επέκταση των ευελιξιών και σε άλλες κατηγορίες επαγγελμάτων.

Όσον αφορά την ανεργία, το 2011 ανερχόταν σε 968.500 άτομα και ποσοστό 17,9%.[42] Τόσο σε περιόδους πριν από την κρίση όσο και στην αναλυόμενη περίοδο η κατανομή της ανάμεσα στα επαγγέλματα, σε απόλυτα μεγέθη και ποσοστά, είναι σημαντικά διαφοροποιημένη. Το 2011 τους υψηλότερους αριθμούς ανέργων εμφάνιζαν οι πωλητές, οι τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων, οι απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών και οι υπάλληλοι γενικών καθηκόντων, ενώ τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας οι χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων και οι συναρμολογητές, οι ανειδίκευτοι εργάτες του δευτερογενούς τομέα, οι πλανόδιοι πωλητές και οι συλλέκτες απορριμμάτων, καθώς και οι τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων (Διάγραμμα 3.17).

Διάγραμμα 3.17: Άνεργοι και ποσοστά ανεργίας κατά επάγγελμα το 2011

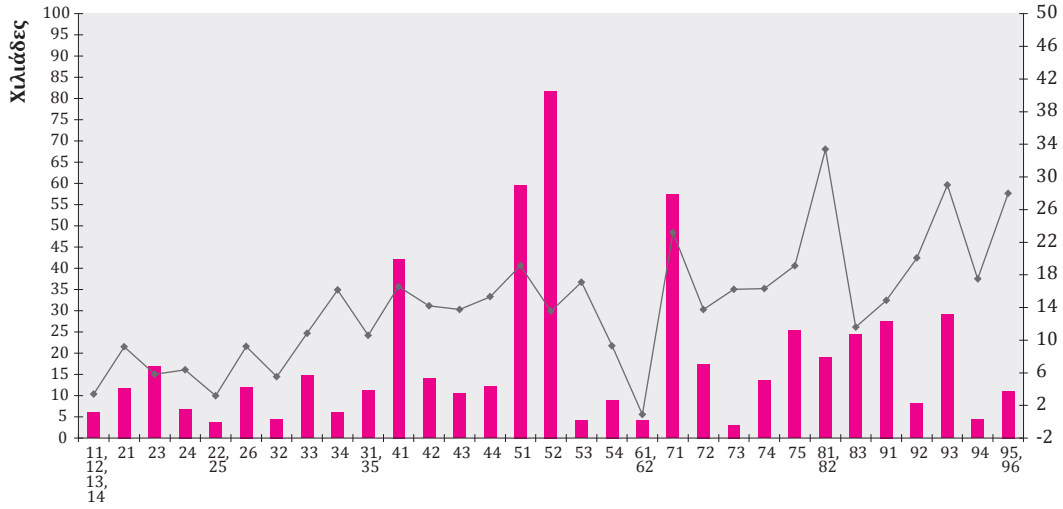

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

42. Ως γνωστόν, η ανεργία έλαβε την υψηλότερη τιμή της το 2013, με τον αριθμό των ανέργων να ανέρχεται σε 1.327.800 άτομα και το ποσοστό της στο 27,8%, εμφανίζοντας ελαφρά αποκλιμάκωση από τότε και μετά.

Σε γενικές γραμμές υψηλότερους αριθμούς ανέργων εμφάνιζαν τα επαγγέλματα που σχετίζονταν με υπηρεσίες και υψηλότερα ποσοστά ανεργίας τα τεχνικά επαγγέλματα, με τα επιστημονικά να διατηρούν χαμηλούς αριθμούς ανέργων και σχετικά χαμηλά ποσοστά ανεργίας.

Το 2017 ο αριθμός των ανέργων ανήλθε σε 1.016.600 άτομα και το ποσοστό ανεργίας στο 21,1%, με την ανεργία να αυξάνεται σε έναν αριθμό επαγγελμάτων και να μειώνεται σε έναν άλλο (Διάγραμμα 3.18). Ειδικότερα, υψηλούς ρυθμούς αύξησης της ανεργίας εμφάνισαν οι απασχολούμενοι στην παροχή ατομικής φροντίδας (116,2%), οι επαγγελματίες επιχειρήσεων και διοίκησης, οι επαγγελματίες του τομέα υγείας, οι βοηθοί παρασκευής φαγητών και οι υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών. Στον αντίποδα, υψηλούς ρυθμούς μείωσης εμφάνισαν οι συναρμολογητές (μονταδόροι), οι άλλοι υπάλληλοι γραφείου, οι τεχνικοί θετικών επιστημών και μηχανικής και οι χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι η μείωση που εμφάνισαν οι τεχνικοί θετικών επιστημών και μηχανικής, οι τεχνίτες μετάλλων και μηχανημάτων και οι χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων και οι μονταδόροι δεν συνιστά αναγκαστικά θετική εξέλιξη, καθώς δεν οφείλεται στη δυναμική των επαγγελμάτων και στην αύξηση της απασχόλησης, αφού η τελευταία μειώνεται, αλλά στον σημαντικό περιορισμό του εργατικού τους δυναμικού, γεγονός που υποδηλώνει την έξοδο από τα επαγγέλματα αυτά είτε μέσω συνταξιοδότησης είτε μέσω αλλαγής επαγγέλματος.[43]

Διάγραμμα 3.18: Άνεργοι και ποσοστά ανεργίας κατά επάγγελμα το 2017

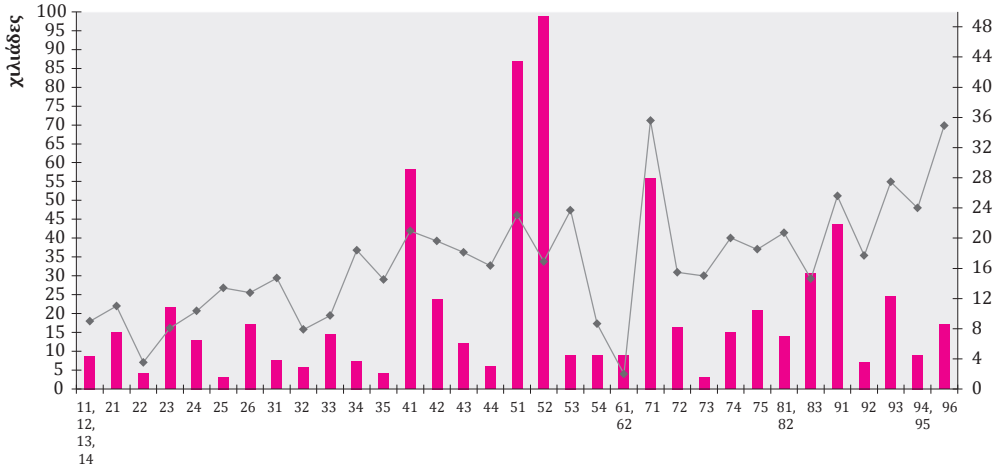

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

43. Οι αντίθετης κατεύθυνσης εξελίξεις που παρατηρούνται στην ανεργία των επαγγελματιών του τομέα τεχνολογίας, πληροφόρησης και επικοινωνίας, καθώς και των τεχνικών του τομέα τεχνολογίας, πληροφόρησης και επικοινωνίας θα πρέπει να γίνουν αποδεκτές με ιδιαίτερες επιφυλάξεις λόγω των περιορισμένων μεγεθών τους. Πέραν τούτου ενδέχεται να σηματοδοτούν είτε εσωτερικές ανακατατάξεις στα επαγγέλματα του κλάδου είτε να οφείλονται σε ζητήματα καταγραφής και ταξινόμησης των σχετικών δεδομένων.

Παρά τις διαφοροποιήσεις αυτές, η κατανομή της ανεργίας στα επαγγέλματα το 2017 δεν μεταβλήθηκε σημαντικά, καθώς τους υψηλότερους αριθμούς ανέργων εξακολουθούν να εμφανίζουν οι απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών, οι πωλητές, οι τεχνίτες αποπεράτωσης κτιρίων και οι υπάλληλοι γενικών καθηκόντων, ενώ τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας παρατηρούνται στους συλλέκτες απορριμμάτων και ανειδίκευτους εργάτες, στους τεχνίτες αποπεράτωσης κτιρίων, στους ανειδίκευτους εργάτες του δευτερογενούς τομέα και στους καθαριστές και βοηθούς. Ωστόσο, η ανεργία επεκτάθηκε με ταχείς σε πολλές περιπτώσεις ρυθμούς και στα επιστημονικά επαγγέλματα.

Στο σημείο αυτό θεωρούμε σκόπιμο να αναφέρουμε ότι τις τελευταίες δεκαετίες στους διεθνείς οργανισμούς και σε ένα μεγάλο τμήμα των σχεδιαστών οικονομικής πολιτικής επικρατεί η ιδεοληπτική άποψη ότι το κύριο αίτιο της υψηλής και παρατεταμένης ανεργίας είναι η δυσκαμψία των αγορών εργασίας ή, με άλλα λόγια, η απουσία ευελιξιών. Η ορθότητα της άποψης αυτής επιχειρείται να ελεγχθεί μέσα από την ανάδειξη των σχέσεων των ευέλικτων μορφών απασχόλησης και της ανεργίας.[44] Η διερεύνηση των σχέσεων αυτών επιχειρείται τόσο σε ένα στατικό επίπεδο, μέσα από τον έλεγχο της συνύπαρξης υψηλών ποσοστών ευέλικτων μορφών απασχόλησης και ανεργίας στα επαγγέλματα, για τα έτη 2011 και 2017, όσο και σε ένα δυναμικό, μέσα από τον έλεγχο των ρυθμών μεταβολής τους, προκειμένου να διαπιστωθεί το κατά πόσο η επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης συνέβαλε στη συγκράτηση της ανεργίας μέσα στα επαγγέλματα ή όχι.

Στο σύνολο της οικονομίας το 2011 το ποσοστό ανεργίας ανερχόταν σε 16,5%, με τα ποσοστά μερικής και προσωρινής απασχόλησης στο 6,5% και 7,7% αντίστοιχα. Το 2017 η ανεργία ανήλθε στο 21,1%, η μερική απασχόληση στο 9,9% και η προσωρινή στο 8,3%. Στο επίπεδο των επαγγελμάτων (βλ. Διάγραμμα 3.19) η συνύπαρξη υψηλής ανεργίας και υψηλών ποσοστών ευέλικτων μορφών απασχόλησης γίνεται φανερή για έναν μεγάλο αριθμό επαγγελμάτων και στα δύο έτη ανάλυσης. Αυτό είναι περισσότερο έντονο στα επαγγέλματα των υπηρεσιών, καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, τα τεχνικά επαγγέλματα για μια σειρά λόγους εμφανίζουν χαμηλότερες συγκεντρώσεις στις ευέλικτες μορφές απασχόλησης. Ταυτοχρόνως, επαγγέλματα με ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά ανεργίας εμφανίζουν και χαμηλά ποσοστά μερικής και προσωρινής απασχόλησης. Εξαιρέσεις ασφαλώς υπάρχουν, αλλά δεν μπορούν να αναιρέσουν τις γενικές αυτές διαπιστώσεις. Μια πρώτη θετική συσχέτιση ανάμεσα στα υψηλά ποσοστά μερικής και προσωρινής απασχόλησης με την ανεργία γίνεται φανερή.

---

44. Η έμμεση διερεύνηση του ρόλου των ευελιξιών, όπως εκφράζονται μέσω της παρουσίας της μερικής και της προσωρινής απασχόλησης στα επαγγέλματα, σε σχέση με την ανεργία δεν έχει τον χαρακτήρα ανάδειξης μιας αιτιώδους σχέσης ανάμεσά τους, αλλά μιας έμμεσης συσχέτισης και ανάδειξης μιας σειράς ενδείξεων, που τόσο το πλήθος των δεδομένων όσο και οι τεχνικές της ανάλυσης καθιστούν ιδιαίτερα ισχυρές.

Διάγραμμα 3.19: Ποσοστά μερικής απασχόλησης, προσωρινής απασχόλησης και ανεργίας κατά επάγγελμα (2011 και 2017)

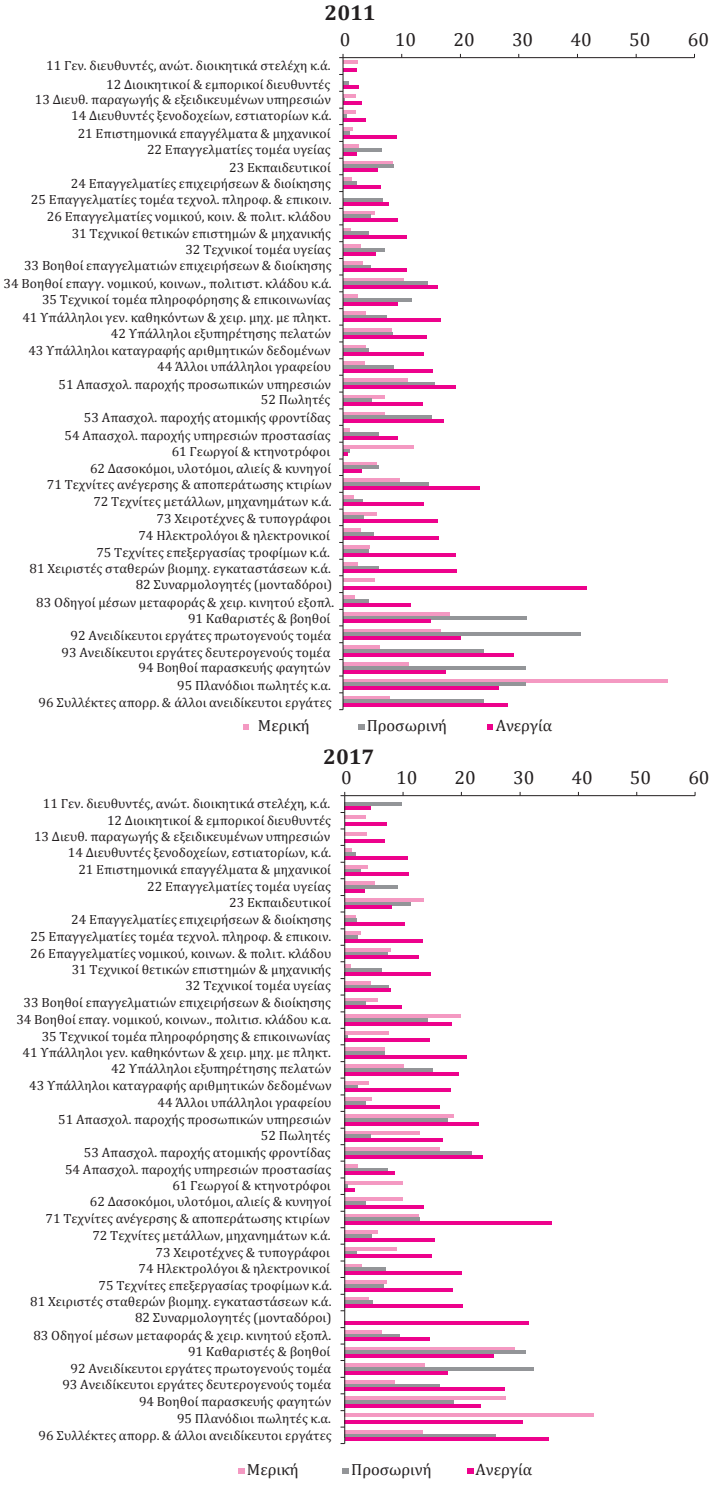

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

Οι διαπιστώσεις αυτές επιβεβαιώνονται περαιτέρω μέσα από τη διερεύνηση των ρυθμών μεταβολής των μεγεθών αυτών. Στο διάστημα 2011-2017 η ανεργία αυξήθηκε κατά 24,6%, η μερική απασχόληση κατά 39%, ενώ η προσωρινή απασχόληση μειώθηκε κατά 1,5%, χωρίς ωστόσο αυτό να υποδηλώνει περιορισμό των ευελιξιών, καθώς οφείλεται σε αλλαγές των εργασιακών σχέσεων που ευνόησαν περαιτέρω τις ευελιξίες.[45] Στο επίπεδο των επαγγελμάτων ένας μεγάλος αριθμός εμφάνισε ταυτοχρόνως υψηλούς ρυθμούς αύξησης της ανεργίας και της μερικής απασχόλησης (Διάγραμμα 3.20).

Διάγραμμα 3.20: Ρυθμοί μεταβολής μερικής απασχόλησης, προσωρινής απασχόλησης και ανεργίας (2011-2017)

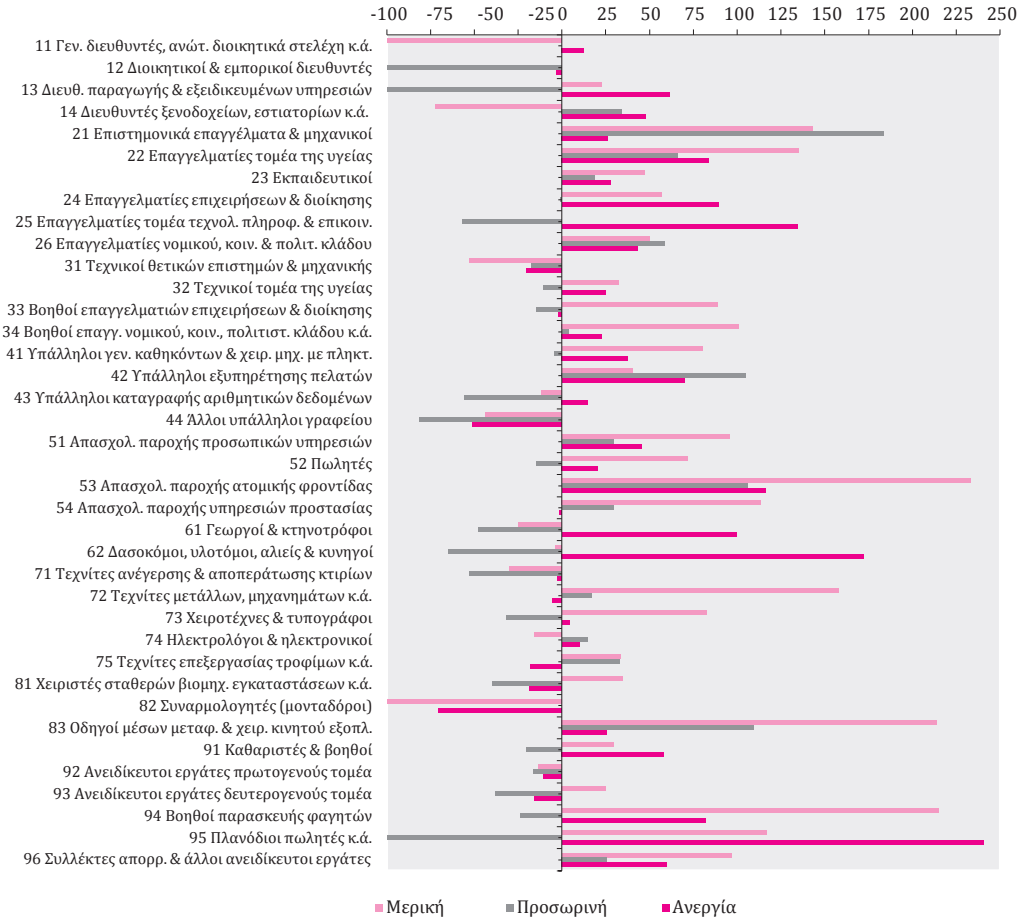

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

Σημείωση: Για λόγους απεικόνισης δεν εμφανίζονται στο διάγραμμα οι τεχνικοί του τομέα πληροφόρησης και επικοινωνίας, καθώς εμφάνισαν εξαιρετικά υψηλούς ρυθμούς αύξησης της μερικής απασχόλησης (327%) και της ανεργίας (135,8%).

45. *Η προσωρινή απασχόληση έχει υποκατασταθεί από απασχόληση που μπορεί να διακοπεί ανά πάσα στιγμή χωρίς αποζημίωση στη διάρκεια του έτους πρόσληψης.*

Η πλειονότητα των επαγγελμάτων που εμφάνισαν υψηλούς ρυθμούς αύξησης της μερικής απασχόλησης εμφάνισαν ταυτοχρόνως και υψηλούς ρυθμούς αύξησης της ανεργίας. Το ίδιο ισχύει και για τα επαγγέλματα με αύξηση της προσωρινής απασχόλησης, που στην πλειονότητά τους εμφάνισαν ταυτοχρόνως μεγάλη αύξηση της ανεργίας. Η θετική συσχέτιση των μεγεθών αυτών ενισχύεται περαιτέρω. Επιπρόσθετα, επισημαίνεται ότι η μείωση της προσωρινής απασχόλησης που εμφάνισαν μια σειρά από επαγγέλματα, όπως ήδη αναφέρθηκε, δεν υποδηλώνει περιορισμό των ευελιξιών, ενώ η μείωση της ανεργίας σε επαγγέλματα όπως οι τεχνικοί θετικών επιστημών και μηχανικής, οι άλλοι υπάλληλοι γραφείου και οι συναρμολογητές (μονταδόροι) δεν υποδηλώνει αναγκαστικά θετικές εξελίξεις, καθώς δεν οφείλεται σε αύξηση της απασχόλησης αλλά κυρίως σε μείωση του εργατικού του δυναμικού, που σηματοδοτεί συρρίκνωση του επαγγέλματος. Μοναδική περίπτωση όπου η μείωση της ανεργίας συνδέεται με αύξηση των ευελιξιών συνιστούν οι τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων.

Οι σημαντικές αυτές ενδείξεις αναφορικά με τη συνύπαρξη υψηλών μεριδίων μερικής και προσωρινής απασχόλησης με την ανεργία, στα δύο έτη ανάλυσης, όσο και με τους ρυθμούς μεταβολής των μεγεθών αυτών ανέδειξαν την απουσία αρνητικής συσχέτισης, που θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως συμβολή των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στη συγκράτηση της ανεργίας. Οι διαπιστώσεις αυτές ενισχύονται περαιτέρω από την εκτίμηση των συντελεστών συσχέτισης της μερικής και της προσωρινής απασχόλησης με την ανεργία, που επιχειρήθηκε για τα απόλυτα μεγέθη, τα σχετικά μεγέθη και τους ρυθμούς μεταβολής των κατηγοριών αυτών (Πίνακας 3.5).

Πίνακας 3.5: Συντελεστές συσχέτισης μερικής και προσωρινής απασχόλησης με ανεργία

	2011		2017	
Κατηγορία	**Απόλυτα μεγέθη**	**Ποσοστά**	**Απόλυτα μεγέθη**	**Ποσοστά**
Μερική απασχόληση/Ανεργία	0,551600	0,384483	0,803635	0,508712
Προσωρινή απασχόληση/ Ανεργία	0,738798	0,481826	0,786588	0,453478
Σύνολο ευέλικτων μορφών απασχόλησης/ Ανεργία	0,709015	0,479785	0.836061	0,562096
Ρυθμοί μεταβολής 2011-2017				
	Απόλυτα μεγέθη		**Ποσοστά**	
Μερική απασχόληση /Ανεργία	0,774705		0,420199	
Προσωρινή απασχόληση / Ανεργία	0,322410		-0,127900	
Σύνολο ευέλικτων μορφών απασχόλησης / Ανεργία	0,691792		0,175024	

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

Στο επίπεδο των απόλυτων μεγεθών, του αριθμού δηλαδή των ατόμων που απασχολούνται με μερική και προσωρινή απασχόληση και του αριθμού των ανέργων σε κάθε επάγγελμα, οι συσχετίσεις είναι ιδιαίτερα υψηλές και στα δύο έτη ανάλυσης. Όπου υπάρχει μεγάλος αριθμός απασχολουμένων με μερική και προσωρινή απασχόληση, είτε μεμονωμένα σε κάθε κατηγορία είτε στο σύνολό τους, υπάρχει και μεγάλος αριθμός ανέργων. Οι συντελεστές είναι αυξημένοι το 2017 υποδηλώνοντας μια εντονότερη θετική συσχέτιση ανάμεσα στις ευέλικτες μορφές απασχόλησης και στην ανεργία στα επαγγέλματα. Στο επίπεδο των σχετικών μεγεθών, οι συσχετίσεις είναι χαμηλότερες συγκριτικά με αυτές των απόλυτων μεγεθών. Ωστόσο και εδώ οι συντελεστές το 2017 είναι υψηλότεροι από τους αντίστοιχους του 2011, υποδηλώνοντας μια τάση ενίσχυσης, κυρίως στη σχέση μερικής απασχόλησης και ανεργίας, αλλά και στο σύνολο των ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Παρά το γεγονός ότι δεν αναδεικνύεται μια στατιστικά ισχυρή συσχέτιση, τόσο το ενδιάμεσο μέγεθος των συντελεστών όσο και το θετικό τους πρόσημο υποδηλώνουν πλήρως την απουσία μιας αρνητικής συσχέτισης ανάμεσα στα μεγέθη των ευέλικτων μορφών απασχόλησης και της ανεργίας. Παρεμφερείς διαπιστώσεις συνάγονται και μέσα από την εκτίμηση των συντελεστών συσχέτισης των μεταβολών των μεγεθών αυτών. Σε απόλυτα μεγέθη η μεταβολή του αριθμού των ανέργων συνδέεται θετικά με τη μεταβολή του αριθμού των μερικά απασχολουμένων. Το ίδιο ισχύει και για το σύνολο των απασχολουμένων με ευέλικτες μορφές, ενώ στην περίπτωση των προσωρινά απασχολουμένων η χαμηλότερη συσχέτιση της μεταβολής τους με τη μεταβολή της ανεργίας είναι απόρροια των αλλαγών στις εργασιακές σχέσεις, που ήδη έχουν επισημανθεί. Κατά συνέπεια, μπορεί με ασφάλεια να υποστηριχθεί ότι η επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης δεν λειτούργησε ως μηχανισμός περιορισμού της ανεργίας.

Το σύνολο των σημαντικών αυτών ενδείξεων αναδεικνύουν την αδυναμία των ευέλικτων μορφών απασχόλησης να συγκρατήσουν την ανεργία σε χαμηλό επίπεδο. Η επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης στη χώρα ως στρατηγική μείωσης του κόστους εργασίας, σε ένα πλαίσιο απουσίας επενδύσεων και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, δεν συμβάλλει στη βελτίωση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, γεγονός που επιδεινώνει περαιτέρω την απασχόληση και αυξάνει την ανεργία. Φαίνεται λοιπόν πως οι στρατηγικές που ευνοούν την περαιτέρω επέκταση της ευελιξίας στην αγορά εργασίας και στη δομή της απασχόλησης ευνοούν και την περαιτέρω αύξηση της ανεργίας.

Παράρτημα

Ταξινόμηση επαγγελμάτων (2ψήφιο ISCO 08)
11 Γενικοί διευθυντές, ανώτερα διοικητικά στελέχη & μέλη νομοθετικών σωμάτων
12 Διοικητικοί & εμπορικοί διευθυντές
13 Διευθυντές παραγωγής & εξειδικευμένων υπηρεσιών
14 Διευθυντές ξενοδοχείων, εστιατορίων, επιχειρήσεων λιανικού, χονδρικού εμπορίου & άλλων υπηρεσιών
21 Επιστημονικά επαγγέλματα & μηχανικοί
22 Επαγγελματίες τομέα υγείας
23 Εκπαιδευτικοί
24 Επαγγελματίες επιχειρήσεων & διοίκησης
25 Επαγγελματίες του τομέα των τεχνολογιών πληροφόρησης & επικοινωνίας
26 Επαγγελματίες του νομικού, κοινωνικού & πολιτιστικού κλάδου
31 Τεχνικοί θετικών επιστημών & μηχανικής
32 Τεχνικοί τομέα υγείας
33 Βοηθοί επαγγελματιών επιχειρήσεων & διοίκησης
34 Βοηθοί επαγγελματιών του νομικού, κοινωνικού & πολιτιστικού τομέα & συναφή επαγγέλματα
35 Τεχνικοί του τομέα της πληροφόρησης & επικοινωνίας
41 Υπάλληλοι γενικών καθηκόντων & χειριστές μηχανών με πληκτρολόγιο
42 Υπάλληλοι εξυπηρέτησης πελατών
43 Υπάλληλοι καταγραφής αριθμητικών δεδομένων & υλικών
44 Άλλοι υπάλληλοι γραφείου
51 Απασχολούμενοι στην παροχή προσωπικών υπηρεσιών
52 Πωλητές
53 Απασχολούμενοι στην παροχή ατομικής φροντίδας
54 Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών προστασίας
61 Ειδικευμένοι γεωργοί & κτηνοτρόφοι
62 Ειδικευμένοι δασοκόμοι, υλοτόμοι, αλιείς & κυνηγοί
71 Τεχνίτες ανέγερσης & αποπεράτωσης κτιρίων, εξαιρουμένων των ηλεκτρολόγων
72 Τεχνίτες μετάλλων, μηχανημάτων & συναφή επαγγέλματα
73 Χειροτέχνες & τυπογράφοι
74 Ηλεκτρολόγοι & ηλεκτρονικοί
75 Τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων, επεξεργασίας ξύλου, ειδών ένδυσης & συναφή επαγγέλματα
81 Χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων, μηχανημάτων και εξοπλισμού
82 Συναρμολογητές (μονταδόροι)
83 Οδηγοί μέσων μεταφοράς & χειριστές κινητού εξοπλισμού
91 Καθαριστές & βοηθοί
92 Ανειδίκευτοι εργάτες γεωργίας, δασοκομίας & αλιείας
93 Ανειδίκευτοι εργάτες ορυχείων, κατασκευών, μεταποίησης & μεταφορών
94 Βοηθοί παρασκευής φαγητών
95 Πλανόδιοι πωλητές, πρόσωπα που παρέχουν μικροϋπηρεσίες στον δρόμο & συναφή επαγγέλματα
96 Συλλέκτες απορριμμάτων & άλλοι ανειδίκευτοι εργάτες
01 Πρόσωπα μη δυνάμενα να καταταγούν

3.8 Εξέλιξη και χαρακτηριστικά της μισθωτής εργασίας και της ανεργίας με βάση τα στοιχεία της ΕΡΓΑΝΗ και του ΟΑΕΔ

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΡΓΑΝΗ, το 2017 το ισοζύγιο μεταξύ των προσλήψεων και των αποχωρήσεων είναι θετικό, καθώς ο αριθμός των νέων θέσεων εργασίας ανήλθε σε 143.545. Την τελευταία πενταετία το θετικό ισοζύγιο συσσωρευτικά ανέρχεται σε 612.115 νέες θέσεις εργασίας, υπερκαλύπτοντας κατά 318.007 θέσεις το αντίστοιχο συσσωρευτικό αρνητικό ισοζύγιο των 294.108 θέσεων οι οποίες απωλέσθηκαν την τριετία 2010-2012 (βλ. Πίνακα 3.6).

Η σημαντική όμως αυτή αύξηση του μεγέθους της μισθωτής εργασίας στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας (33%) δεν έχει αντίκτυπο στον αριθμό των ανέργων, καθώς δεν έχει επιφέρει αντίστοιχη μείωσή τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το 2013 μέχρι σήμερα, κατά μέσο όρο, ο μηνιαίος αριθμός των εγγεγραμμένων ανέργων στα μητρώα του ΟΑΕΔ εξακολουθεί να υπερβαίνει το 1.000.000, ενώ ο μηνιαίος αριθμός των ανέργων που αναζητούν εργασία κυμαίνεται κατά μέσο όρο στις 850.000 (Διάγραμμα 3.21).

Διάγραμμα 3.21: Μηνιαία εξέλιξη της μισθωτής εργασίας[46] και των ανέργων (2010-2017)

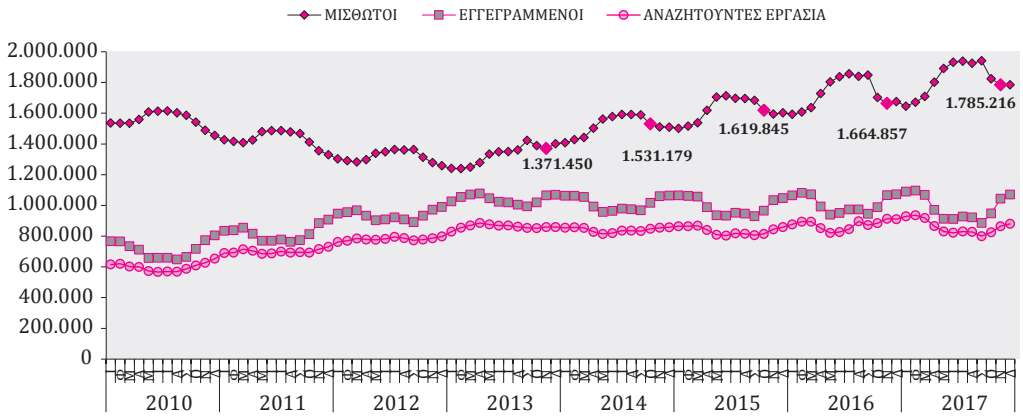

Πηγή: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Πληροφοριακά Συστήματα ΟΑΕΔ – ΕΡΓΑΝΗ: Μηνιαίοι Πίνακες Ροών Απασχόλησης, Μηνιαίες Συνοπτικές Εκθέσεις Εγγεγραμμένων Ανέργων στα μητρώα του ΟΑΕΔ, 2010-2017 (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

46. *Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι οι καθαρές ροές δεν αντιπροσωπεύουν «φυσικά πρόσωπα» αλλά συνολικό αριθμό καθαρών θέσεων εργασίας. Παρ' όλα αυτά από το διάγραμμα διαφαίνεται ως τάση η διαχρονική εξέλιξη της μισθωτής εργασίας. Η μηνιαία εξέλιξη της μισθωτής εργασίας προκύπτει από την αθροιστική συχνότητα των μηνιαίων καθαρών ροών θεωρώντας ότι αυτές αντιστοιχούν σε «φυσικά πρόσωπα». Για τη διαμόρφωση του διαγράμματος πήραμε ως βάση το σύνολο των μισθωτών που αναφέρεται στο ειδικό τεύχος της ΕΡΓΑΝΗ του Νοεμβρίου του 2013. Επιπλέον δεδομένα αποτέλεσαν και τα αντίστοιχα σύνολα των μισθωτών των επόμενων ετήσιων ειδικών τευχών της ΕΡΓΑΝΗ (2014-2017).*

Επίσης, η εκρηκτική αύξηση των μακροχρόνια ανέργων σε συνδυασμό με την αλλαγή των προϋποθέσεων το 2013 για την καταβολή του επιδόματος ανεργίας είχε ως αποτέλεσμα, όπως σημειώσαμε παραπάνω, τη σημαντική μείωση των επιδοτούμενων ανέργων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην κατηγορία των «Κοινών» επιδοτούμενων ανέργων ο ετήσιος αριθμός των καταβαλλόμενων επιδομάτων μειώθηκε περίπου κατά το ήμισυ σε σχέση με τα αντίστοιχα του 2010. Στην κατηγορία των επιδοτούμενων σε τουριστικά επαγγέλματα τα καταβαλλόμενα επιδόματα μειώθηκαν σε σχέση με αυτά του 2010 μέχρι και το 2014, ενώ από το 2015 και μετά εμφανίζουν σταθερή ανοδική τάση. Αποτέλεσμα της εν λόγω εξέλιξης είναι η συνολική μείωσή τους σε σχέση με το 2010 να ανέρχεται μόλις στο 11%. Τέλος, ο αριθμός των νέων αιτήσεων για επιδότηση μετά τη σημαντική αύξηση το 2011 και το 2012 παρέμεινε σταθερός για τα επόμενα τρία έτη και αυξάνεται τα δύο τελευταία, πλησιάζοντας το 2017 τον αντίστοιχο αριθμό των νέων αιτήσεων του 2012 (βλ. Διάγραμμα 3.22).

Διάγραμμα 3.22: Ετήσιος αριθμός καταβληθέντων επιδομάτων κατά κατηγορία επιδοτούμενων ανέργων και νέες αιτήσεις ανέργων για επιδότηση (2010-2017)

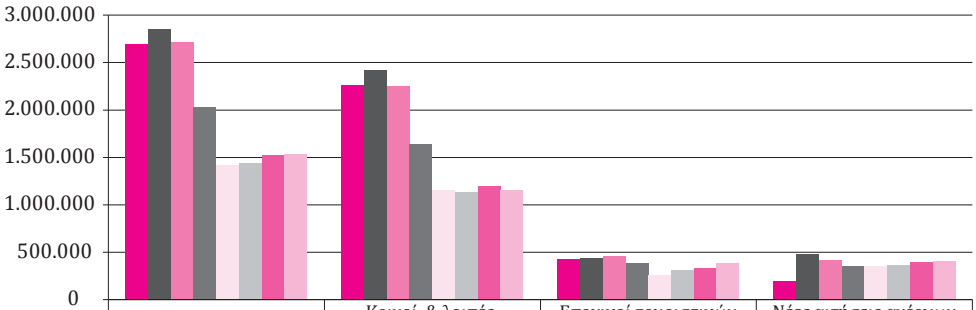

	Σύνολο επιδοτούμενων	Κοινοί & λοιπές κατηγορίες	Εποχικοί τουριστικών επαγγελμάτων	Νέες αιτήσεις ανέργων για επιδότηση
2010	2.690.703	2.263.264	427.439	198.822
2011	2.856.532	2.418.683	437.849	476.361
2012	2.714.652	2.255.004	459.648	419.694
2013	2.024.104	1.637.917	386.187	351.014
2014	1.420.671	1.159.683	260.988	351.911
2015	1.444.836	1.138.567	306.269	365.317
2016	1.522.406	1.193.664	328.742	390.544
2017	1.532.087	1.150.585	381.502	410.149

***Πηγή*:** Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Πληροφοριακό Σύστημα ΟΑΕΔ: Μηνιαίες Συνοπτικές Εκθέσεις Εγγεγραμμένων Ανέργων στα μητρώα του ΟΑΕΔ, 2010-2017 (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Μετά το 2013 τόσο οι αναγγελίες πρόσληψης όσο και οι συνολικές αποχωρήσεις αυξάνονται σημαντικά, ξεπερνώντας τα 2.000.000 τα δύο τελευταία έτη (Πίνακας 3.6). Παρά τη σημαντική αύξηση των προσλήψεων, τα τελευταία τρία έτη μόλις το

45% αυτών αντιστοιχούν σε θέσεις πλήρους απασχόλησης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η αύξηση των συνολικών αποχωρήσεων να οφείλεται στη σημαντική αύξηση των οικιοθελών αποχωρήσεων καθώς και των λήξεων των συμβάσεων ορισμένου χρόνου. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι το 2012 οι οικιοθελείς αποχωρήσεις αναλογούσαν περίπου στο 27% των συνολικών αποχωρήσεων, το 2013 αναλογούσαν στο 1/3, ενώ κατά τα δύο τελευταία έτη αναλογούν περίπου στο 43%. Ομοίως, οι καταγγελθείσες συμβάσεις (λήξεις) ορισμένου χρόνου, που μέχρι και το 2012 αναλογούσαν περίπου στο 56% επί του συνόλου των απολύσεων, το 2013 αυξήθηκαν στο 63% αυτών, ενώ κατά τα τέσσερα τελευταία έτη πλησιάζουν το 70%.

Πίνακας 3.6: Ετήσιος συγκεντρωτικός πίνακας ροών απασχόλησης (2010-2017)

Έτος	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Καθαρές ροές	**-96.150**	**-125.944**	**-72.014**	**133.488**	**99.122**	**99.700**	**136.260**	**143.545**
Αναγγελίες προσλήψεων	945.911	839.015	849.494	1.149.194	1.566.139	1.809.552	2.142.974	2.400.398
Σύνολο αποχωρήσεων	**1.042.061**	**964.959**	**921.508**	**1.015.706**	**1.467.017**	**1.709.852**	**2.006.714**	**2.256.853**
Οικειοθελείς αποχωρήσεις	*306.598*	*263.388*	*251.768*	*336.158*	*585.593*	*705.147*	*865.941*	***975.465***
Σύνολο απολύσεων (καταγγελίες συμβάσεων)	**735.463**	**701.571**	**669.740**	**679.548**	**881.424**	**1.004.705**	**1.140.773**	**1.281.388**
Καταγγελίες συμβάσεων αορίστου χρόνου	315.070	307.959	295.429	253.438	281.711	310.418	337.786	366.414
Λήξεις συμβάσεων ορισμένου χρόνου	420.393	393.612	374.311	426.110	599.713	694.287	802.987	914.974
Οικειοθελείς αποχωρήσεις (% στο σύνολο αποχωρήσεων)	29,4%	27,3%	27,3%	33,1%	39,9%	41,2%	43,2%	43,2%
Λήξεις συμβάσεων ορισμένου χρόνου (% στο σύνολο απολύσεων)	57,2%	56,1%	55,9%	62,7%	68,0%	69,1%	70,4%	71,4%

***Πηγή*:** Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Πληροφοριακά Συστήματα ΟΑΕΔ – ΕΡΓΑΝΗ: Μηνιαίοι Πίνακες Ροών Απασχόλησης, 2010-2017 (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των ροών απασχόλησης τα τελευταία 4 έτη είναι ότι το 40% τόσο των αναγγελιών πρόσληψης όσο και των αποχωρήσεων αντιστοιχούν στους δύο κλάδους του τουρισμού (δραστηριότητες εστίασης και καταλύματα) από τους 87 διψήφιους κλάδους της ελληνικής οικονομίας, ενώ πλησιάζει το ήμισυ η συμμετοχή των εν λόγω κλάδων στις οικειοθελείς αποχωρήσεις (47%).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ΕΡΓΑΝΗ,[47] ο αριθμός των μισθωτών (ως φυσικών προσώπων) με σχέση ιδιωτικού δικαίου ανήλθε σε 1.824.437, εκ των οποίων λιγότερο από το ήμισυ είναι γυναίκες (46,4%). Οι νέοι μέχρι 24 ετών αναλογούν στο 7,9%, σχεδόν το 13% έχει ηλικία 25-29 ετών, το 46,7% των μισθωτών έχει ηλικία 30-44 ετών, το 32,2% έχει ηλικία 45-64 ετών και μόλις το 0,5% είναι άνω των 64 ετών. Σχεδόν 1 στους 5 μισθωτούς εργάζεται μέχρι και 20 ώρες την εβδομάδα, ενώ 7 στους 10 εργάζονται από 35 και πάνω ώρες την εβδομάδα (βλ. Πίνακα 3.7).

Η μισθωτή απασχόληση σε σχέση με το 2013 αυξήθηκε κατά 452.987 άτομα, σχεδόν κατά το 1/3 (33%). Η εν λόγω μεταβολή οφείλεται κατά 53,8% σε αύξηση των ανδρών, κατά 45,8% στην αύξηση της ηλικιακής ομάδας 45-64 ετών και κατά 31,9% στην αύξηση της ηλικιακής ομάδας 30-44 ετών. Επίσης, οφείλεται στην αύξηση των μερικώς απασχολουμένων σε ποσοστό 30%, των μισθωτών που αμείβονται από 500 έως 700 ευρώ σε ποσοστό 33,7% και των μισθωτών που αμείβονται από 701 έως 900 ευρώ σε ποσοστό 18,1%. Εν κατακλείδι, οι 8 στους 10 μισθωτούς με τους οποίους αυξήθηκε η απασχόληση ανήκουν στις εν λόγω κατηγορίες.

Στον Πίνακα 3.7 παρατηρούμε επίσης ότι με μερική ή εκ περιτροπής εργασία εργάζονται 413.285 άνδρες και γυναίκες, μέγεθος που αναλογεί στο 22,65% των μισθωτών, ποσοστό παραπλήσιο με αυτό των δύο προηγούμενων ετών.[48] Από το υπόλοιπο 77,4% των μισθωτών, το 41,6% αμείβεται από 500 ευρώ μέχρι και 1.000 ευρώ και το 35,7% αμείβεται με περισσότερα από 1.000 ευρώ.

Πίνακας 3.7: Αριθμός εργαζομένων μισθωτών ανά φύλο, ηλικιακή ομάδα, ώρες εργασίας και εύρος μηνιαίων αποδοχών (2017, ετήσιες μεταβολές 2013-2017)

	ΜΙΣΘΩΤΟΙ	2017	%	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	*2013-2017*
Σύνολο		**1.824.437**	**100**	**159.729**	**88.666**	**82.679**	**121.916**	***452.987***
Φύλο	Άνδρες	977.898	53,60	77.578	52.140	48.162	65.899	243.779
	Γυναίκες	846539	46,40	82.151	36.526	34.517	56.014	209.208
Εύρος ηλικιών	<19	5.088	0,28	180	360	276	975	1.791
	19-24	139.762	7,66	16.708	7.054	13.820	13.106	50.688
	25-29	232.103	12,72	15.391	4.989	9.494	13.562	43.436
	30-44	851.295	46,66	70.459	25.941	16.632	31.649	144.681
	45-64	587.070	32,18	55.767	49.208	41.403	61.165	207.543
	>65	9119	0,50	1.224	1.114	1.054	1.456	4.848

(Συνέχεια στη σελ. 115)

47. *Ειδικό τεύχος, Δεκέμβριος 2017: Αποτελέσματα της ηλεκτρονικής καταγραφής του συνόλου των επιχειρήσεων και των εργαζομένων μισθωτών με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου από 1/10-21/10/2017.*

48. *Με μερική ή εκ περιτροπής απασχόληση εργαζόταν το 2013 το 20,24%, το 2014 το 21,81%, το 2015 το 22,45% και το 2016 το 22,48% των μισθωτών.*

(Συνέχεια από τη σελ. 114)

	ΜΙΣΘΩΤΟΙ	2017	%	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	*2013-2017*
Ώρες εργασίας	1-2	9.877	0,54	-3.490	145	-3.475	1.225	-5.595
	2,1-4	24.967	1,37	4.237	1.799	5.133	2.722	13.891
	4,1-10	76.972	4,22	9.363	2.395	8.807	5.281	25.846
	10,1-20	245.672	13,47	21.852	5.510	16.457	6.711	50.530
	20,1-35	218.302	11,97	19.351	15.328	20.487	19.854	75.020
	>=35	1.248.647	68,44	108.416	63.489	35.270	86.120	293.295
Εύρος μηνιαίου μισθού (σε ευρώ)	Μερική ή εκ περιτροπής απασχόληση	**413.285**	**22,65**	56.386	29.792	19.019	30.556	*135.753*
	501-600	200.759	11,00	31.712	18.153	20.990	24.503	95.358
	601-700	162.510	8,91	31.853	14.511	-8.559	19.182	56.987
	701-800	160.715	8,81	22.986	10.339	7.987	13.132	54.444
	801-900	125.167	6,86	12.744	5.343	3.749	5.641	27.477
	901-1.000	110.175	6,04	5.896	2.272	9.954	3.364	21.486
	1.001-1.200	190.928	10,47	10.472	0	9.077	10.712	30.261
	1.201-1.500	172.076	9,43	-1.475	1.366	13.954	5.474	19.319
	1.501-2.000	139.954	7,67	-2.222	1.709	7.666	4.626	11.779
	2.001-2.500	66.302	3,63	-1.523	1.510	987	1.357	2.331
	2.501-3.000	32.518	1,78	-2.117	1.268	76	1.225	452
	>=3.000	50.048	2,74	-4.983	2.403	-2.221	2.141	-2.660

***Πηγή*:** Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Πληροφοριακό Σύστημα ΕΡΓΑΝΗ: Ειδικά τεύχη 2013-2017 (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Οι επιχειρήσεις που απασχολούν μέχρι 4 εργαζομένους[49] αποτελούν τον κύριο όγκο του συνόλου των επιχειρήσεων (τα 3/4), ενώ περισσότεροι από τους μισούς μισθωτούς εργάζονται είτε σε επιχειρήσεις με πάνω από 250 εργαζομένους είτε σε επιχειρήσεις που απασχολούν από 10 μέχρι 49 εργαζομένους (26% και 27% αντίστοιχα), όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.8.

49. Στην κατηγορία αυτή υπολογίζεται το σύνολο των καλυμμένων θέσεων εργασίας, δηλαδή περιλαμβάνονται οι εργαζόμενοι που απασχολούνται σε περισσότερες από μία επιχειρήσεις, μέγεθος που διαφοροποιείται από αυτό των μισθωτών ως φυσικών προσώπων σε ποσοστό 4,3%.

Πίνακας 3.8: Αριθμός εργαζομένων μισθωτών ανά μέγεθος επιχείρησης (2017, ετήσιες μεταβολές 2014-2017)

	2017				2016-2017		2014-2017	
Εύρος εργαζομένων	Επιχειρήσεις	%	Εργαζόμενοι	%	Επιχειρήσεις	Εργαζόμενοι	Επιχειρήσεις	Εργαζόμενοι
1 - 4	181.237	73,3	321.218	16,9	9.260	12.743	10.211	21.990
5 - 9	34.355	13,9	223.645	11,7	2.372	14.856	4.429	28.933
10 - 49	27.525	11,1	518.182	27,2	2.124	42.747	3.772	70.761
50 - 249	3.535	1,4	350.694	18,4	286	14.349	307	27.262
> 250	584	0,2	489.741	25,7	43	12.657	23	44.142
Σύνολο	**247.236**	**100**	**1.903.480**	**100**	**14.085**	**97.352**	**18.742**	**193.088**

***Πηγή*:** Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Πληροφοριακό Σύστημα ΕΡΓΑΝΗ: Ειδικά τεύχη 2014-2017 (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Όσον αφορά τις μεταβολές που επήλθαν στον αριθμό των επιχειρήσεων σε σχέση με το 2016, διαπιστώνουμε ότι αυξήθηκαν κατά 14.085 και σε ποσοστό 6,04%, ενώ σχεδόν τα 2/3 της εν λόγω μεταβολής οφείλονται στην αύξηση των μικρών επιχειρήσεων (1 έως 4 μισθωτοί και ποσοστό 65,7%). Αντίθετα, η αύξηση των εργαζομένων μισθωτών οφείλεται κατά 30,2% στην αύξηση της απασχόλησης σε επιχειρήσεις που απασχολούν από 10 έως 49 εργαζομένους.

Ο κύριος όγκος τόσο στις επιχειρήσεις όσο και στη μισθωτή απασχόληση διαχρονικά συγκεντρώνεται σε τρεις κλάδους, οι οποίοι απορροφούν σήμερα το 40,8% των επιχειρήσεων και το 34,3% των μισθωτών (λιανικό εμπόριο, χονδρικό εμπόριο και δραστηριότητες εστίασης), όπως φαίνεται στους Πίνακες 3.9 και 3.10. Οι εν λόγω κλάδοι εμφανίζουν από τις μεγαλύτερες αυξήσεις τόσο σε επιχειρήσεις όσο και σε απασχόληση[50] σε σχέση με το προηγούμενο έτος.

Όσον αφορά τις επιχειρήσεις σε σχέση με το 2013, εκτός των παραπάνω τριών κλάδων, οι οποίοι συγκεντρώνουν τον κύριο όγκο αυτών, σημαντικές είναι οι αυξήσεις στους κλάδους των καταλυμάτων, των χερσαίων μεταφορών και μεταφορών μέσω αγωγών, των δραστηριοτήτων ανθρώπινης υγείας και των άλλων δραστηριοτήτων παροχής υπηρεσιών.

Σε σχέση με το 2013, όσον αφορά τη μισθωτή απασχόληση, εκτός των παραπάνω τριών κλάδων, οι οποίοι συγκεντρώνουν τον κύριο όγκο των μισθωτών, σημαντικό μερίδιο έχουν και οι αυξήσεις στους κλάδους των καταλυμάτων, της δημό-

50. Στον αριθμό των μισθωτών κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας συμπεριλαμβάνονται οι εργαζόμενοι που απασχολούνται ταυτόχρονα σε περισσότερους από έναν κλάδο, δηλαδή είναι αυξημένος κατά 2,5% σε σχέση με το αντίστοιχο σύνολο των μισθωτών, όπου αυτοί καταγράφονται ως «φυσικά πρόσωπα». Αυξημένα είναι επίσης σε σχέση με το μέγεθος των μισθωτών και τα στοιχεία που αναφέρονται στο σύνολο όσων εργάζονται στις Περιφέρειες κατά 0,4% και κατά 1,8% στους νομούς της χώρας, δηλαδή όσων απασχολούνται ταυτόχρονα σε περισσότερες από μία Περιφέρειες ή περιφερειακές ενότητες.

σιας διοίκησης και άμυνας, της εκπαίδευσης, της βιομηχανίας τροφίμων και των δραστηριοτήτων ανθρώπινης υγείας. Η μισθωτή απασχόληση μειώθηκε την εξεταζόμενη περίοδο κυρίως στον κλάδο των ασφαλιστικών, αντασφαλιστικών και συνταξιοδοτικών ταμείων, εκτός της κοινωνικής ασφάλισης.

Πίνακας 3.9: Αριθμός κυριότερων επιχειρήσεων το 2017 ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (ετήσιες μεταβολές)

ΚΛΑΔΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2017	%	2013–2014	2014–2015	2015–2016	2016–2017	*2013–2017*
47 Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων	44.027	17,8	3.440	1.409	2.010	2.060	8.919
56 Δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης	31.956	12,9	4.369	1.270	1.115	1.355	8.109
46 Χονδρικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκινήτων οχημάτων	24.930	10,1	412	611	672	670	2.365
86 Δραστηριότητες άσκησης ιατρικών και οδοντιατρικών επαγγελμάτων	12.202	4,9	714	646	787	931	3.078
49 Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών	10.085	4,1	1.615	771	382	361	3.129
69 Νομικές και λογιστικές δραστηριότητες	9.665	3,9	337	131	127	460	1.055
45 Χονδρικό και λιανικό εμπόριο και επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων	9.331	3,8	320	414	677	462	1.873
85 Εκπαίδευση	9.283	3,8	80	27	323	215	645
96 Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	8.347	3,4	504	325	548	649	2.026
10 Βιομηχανία τροφίμων	7.943	3,2	262	250	495	208	1.215
55 Καταλύματα	7.008	2,8	2.217	253	-142	749	3.077
43 Εξειδικευμένες κατασκευαστικές δραστηριότητες	5.916	2,4	363	191	542	498	1.594
ΥΠΟΛΟΙΠΟΙ ΚΛΑΔΟΙ	...	...	...	...	...	...	...
Σύνολο επιχειρήσεων	**247.236**	**100**	**17.714**	**7.872**	**10.870**	**14.085**	**50.541**

***Πηγή*:** Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Πληροφοριακό Σύστημα ΕΡΓΑΝΗ: Ειδικά τεύχη 2013-2017 (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Πίνακας 3.10: Αριθμός εργαζομένων το 2017 ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (ετήσιες μεταβολές)

ΚΛΑΔΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2017	%	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	*2013-2017*
47 Λιανικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκίνητων οχημάτων	249.351	**13,3**	15.704	11.398	17.573	13.585	*58.260*
56 Δραστηριότητες υπηρεσιών εστίασης	201.714	**10,8**	31.336	16.575	16.117	14.195	*78.223*
46 Χονδρικό εμπόριο, εκτός από το εμπόριο μηχανοκινήτων οχημάτων	189.835	**10,1**	9.725	7.285	10.548	12.083	*39.641*
10 Βιομηχανία τροφίμων	89.172	4,8	6.676	3.435	3.936	5.498	*19.545*
85 Εκπαίδευση	81.072	4,3	11.142	-986	6.169	5.445	*21.770*
55 Καταλύματα	66.054	3,5	36.383	2.989	-9.615	9.002	*38.759*

(Συνέχεια στη σελ. 118)

(Συνέχεια από τη σελ. 117)

ΚΛΑΔΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ	2017	%	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017	*2013-2017*
86 Δραστηριότητες άσκησης ιατρικών και οδοντιατρικών επαγγελμάτων	61.156	3,3	4.921	2.605	4.166	5.393	*17.085*
84 Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	47.532	2,5	10.082	10.935	-1.397	3.678	*23.298*
49 Χερσαίες μεταφορές και μεταφορές μέσω αγωγών	43.209	2,3	1.440	5.337	1.534	2.974	*11.285*
52 Αποθήκευση και υποστηρικτικές προς τη μεταφορά δραστηριότητες	40.838	2,2	4.287	1.528	1.335	4.261	*11.411*
45 Χονδρικό και λιανικό εμπόριο και επισκευή μηχανοκίνητων οχημάτων	33.472	1,8	1.507	1.283	2.512	1.928	*7.230*
96 Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	25.820	1,4	2.917	1.521	2.002	2.671	*9.111*
35 Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου, ατμού και κλιματισμού	24.664	1,3	620	11.996	420	883	*13.919*
43 Εξειδικευμένες κατασκευαστικές δραστηριότητες	22.229	1,2	2.159	464	2.444	2.107	*7.174*
65 Ασφαλιστικά, αντασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά ταμεία, εκτός της κοινωνικής ασφάλισης	8.338	0,4	-2.507	-9.858	275	-36	*-12.126*
ΥΠΟΛΟΙΠΟΙ ΚΛΑΔΟΙ	...	...	...	...	...	...	...
Μισθωτοί	**1.870.577**	**100**	**165.623**	**94.056**	**91.681**	**127.720**	***479.080***

***Πηγή*:** Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Πληροφοριακό Σύστημα ΕΡΓΑΝΗ: Ειδικά τεύχη 2013-2017 (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

3.9 Οι ΣΣΕ και η ευελιξία της απασχόλησης κατά το 2017

Κατά τη διάρκεια του 2017, η κατάσταση στην αγορά εργασίας, όσον αφορά τόσο τις συλλογικές όσο και τις ατομικές συμβάσεις εργασίας, παραπέμπει σε μια εικόνα γενικευμένης πλέον καθιέρωσης και παγίωσης του νεοφιλελεύθερου εργασιακού υποδείγματος. Βασικά του χαρακτηριστικά είναι η πλήρης αποκέντρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων (και μάλιστα με «μη οργανωμένο» τρόπο)[51] καθώς και η γενίκευση της ευελιξίας στις ατομικές εργασιακές σχέσεις. Βεβαίως, η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση, αλλά συνιστά μέρος μιας γενικότερης και εν πολλοίς παγκόσμιας διαδικασίας αντικατάστασης του μεταπολεμικού κοινωνικού μοντέλου από το νεοφιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο της κυριαρχίας των αγορών πάνω στα εργατικά δικαιώματα.[52]

Ειδικότερα στην Ελλάδα, και κατά τη διάρκεια του 2017, η κατάσταση στο πεδίο των συλλογικών εργασιακών σχέσεων παρέμεινε αμετάβλητη, καθώς εξακολουθούν να ισχύουν και να εφαρμόζονται οι νομοθετικές ρυθμίσεις που θεσμοθετή-

51. Βλ. ILO (2015a).

52. Βλ. ILO (2015b).

θηκαν την πενταετία 2010-2014, οι οποίες καθιέρωσαν ένα σύστημα επίλυσης συλλογικών διαφορών ριζικά διαφορετικό από το αρχικό νομοθετικό πλαίσιο του Ν. 1876/90. Σε νομοθετικό επίπεδο, η σημερινή κυβέρνηση με τον Ν. 4475/2017 (ΦΕΚ 83/Α/12-6-2017) προχώρησε σε μια δευτερεύουσα τροποποίηση (περισσότερο επικοινωνιακού χαρακτήρα) σχετικά με τις ΣΣΕ. Με διάταξη στον παραπάνω νόμο, ορίστηκε ότι ισχύουν έως το τέλος του ΠΟΠ (αντί για όσο διαρκεί η εφαρμογή του ΜΠΔΣ):

α) η τροποποίηση της παρ. 2 του άρθρου 10 του Ν. 1876/1990, μέσω του άρθρου 37 του Ν. 4024/2011, σύμφωνα με την οποία η επιχειρησιακή ΣΣΕ υπερισχύει σε περίπτωση συρροής με κλαδική ΣΣΕ, και

β) η αναστολή των διατάξεων των παρ. 2 και 3 του άρθρου 11 του Ν. 1876/1990 σχετικά με τη δυνατότητα επέκτασης και κήρυξης ως γενικώς υποχρεωτικής, με υπουργική απόφαση, ΣΣΕ η οποία δεσμεύει ήδη εργοδότες που απασχολούν το 51% των εργαζομένων του κλάδου ή του επαγγέλματος.

Ωστόσο, το σύνολο του θεσμικού πλαισίου, όπως αυτό διαμορφώθηκε τα προηγούμενα χρόνια, εξακολουθεί να ισχύει δίχως καμία περαιτέρω αλλαγή, παγιώνοντας πλέον μια καθαρή εικόνα σε ό,τι αφορά τη συλλογική προστασία και τα δικαιώματα των εργαζομένων. Έτσι, έχει εδραιωθεί η καθολική επικράτηση των συλλογικών συμβάσεων σε επίπεδο επιχείρησης, με παράλληλη σημαντική υποχώρηση της υπογραφής κλαδικών ή ομοιοεπαγγελματικών συλλογικών συμβάσεων σε εθνικό ή τοπικό επίπεδο.

Οι νομοθετικές παρεμβάσεις στο σύστημα των συλλογικών διαπραγματεύσεων επικεντρώθηκαν, εκτός των άλλων, και στον θεσμό της διαιτησίας – μεσολάβησης, για τον οποίο απαγορεύτηκε η μονομερής προσφυγή των μερών της συλλογικής διαφοράς στη διαιτησία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον δραστικό περιορισμό της προσφυγής των συνδικαλιστικών και των εργοδοτικών οργανώσεων στις υπηρεσίες του Οργανισμού Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ) κατά τα έτη 2011-2015 συγκριτικά με τη συχνότητα προσφυγής τους κατά τα προηγούμενα έτη. Για παράδειγμα, ενώ το 2010 οι αιτήσεις μεσολάβησης στον ΟΜΕΔ ανέρχονταν σε 139, μειώθηκαν διαδοχικά ως εξής: α) 2011: 44, β) 2012: 20, γ) 2013: 12, δ) 2014: 21 και ε) 2015: 18. Αντίστοιχα οι αιτήσεις διαιτησίας ανέρχονταν το 2010 σε 66 και στη συνέχεια μειώθηκαν ως εξής: α) 2011: 29, β) 2012: 7, γ) 2013: 0, δ) 2014: 7 και ε) 2015: 8. Η κατάσταση φαίνεται να αλλάζει μετά την ψήφιση του νέου Ν. 4303/2014, ο οποίος μεταξύ άλλων επιτρέπει τη μονομερή προσφυγή. Σύμφωνα με την Ετήσια Έκθεση του ΟΜΕΔ του έτους 2016,[53] προκύπτει αύξηση των αιτήσεων μεσολάβησης σε 68 κατά το 2016 έναντι 18 αιτήσεων του 2015 και των αιτήσεων διαιτησίας σε 15 το 2016 έναντι 8 του 2015.

Όσον αφορά τις ΣΣΕ, το 2017 οι εθνικές ή τοπικές κλαδικές ΣΣΕ εξακολουθούν να είναι εξαιρετικά ολιγάριθμες, ενώ για όγδοη χρονιά οι επιχειρησιακές ΣΣΕ υπερ-

53. Βλ. ΟΜΕΔ (2017).

τερούν συντριπτικά. Με βάση τα στοιχεία του Υπουργείου Εργασίας, το 2017 υπογράφτηκαν μόνο 15 κλαδικές/ομοιοεπαγγελματικές συλλογικές συμβάσεις, δηλαδή στα ίδια περίπου επίπεδα με τα προηγούμενα έτη. Αντίθετα, ο αριθμός των επιχειρησιακών ΣΣΕ ανέρχεται σε 244, αντιπροσωπεύοντας το 92% του συνόλου των ΣΣΕ (βλ. Πίνακα 3.11). Από την εξέταση των στοιχείων του Υπουργείου Εργασίας, σε ό,τι αφορά την πορεία των κλαδικών/ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ, προκύπτει ότι ο αριθμός τους από το 2014 και μετά κυμαίνεται σταθερά μεταξύ 10 έως 15 και σε συγκεκριμένους κλάδους, κυρίως σχετικούς με τον τουρισμό (ξενοδοχεία, ναυτιλιακά πρακτορεία, τουριστικά γραφεία, ξένες αεροπορικές εταιρείες), αλλά και στις τράπεζες, στη βιομηχανία καπνού και στην τσιμεντοβιομηχανία. Από την άλλη πλευρά, παρατηρείται απουσία κλαδικών συμβάσεων σε μεγάλους κλάδους της οικονομίας, όπως το εμπόριο, η βιομηχανία τροφίμων κ.ά.

Πίνακας 3.11: Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (2010-2017)

Έτος	Κλαδικές/εθνικές/ ομοιεπαγγελματικές συμβάσεις	Επιχειρησιακές συμβάσεις	Τοπικές ομοιοεπαγγελματικές συμβάσεις	Σύνολο	Ποσοστό (%) συμμετοχής επιχειρησιακών συμβάσεων
2010	65	227	14	306	74,18
2011	38	170	7	215	79,07
2012	23	976	6	1.005	97,11
2013	14	409	0	423	96,69
2014	14	286	5	305	93,77
2015	12	263	7	282	93,26
2016	10	318	6	334	95,21
2017	15	244	6	265	92,08
Σύνολο	**162**	**2.273**	**37**	**2.472**	

***Πηγή*:** Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Στο πλαίσιο αυτό, η έντονη αποδυνάμωση της συλλογικής προστασίας των εργαζομένων –μέσω της σημαντικής υποχώρησης έως και εξαφάνισης των κλαδικών ΣΣΕ, αλλά και της «απαξίωσης» της ΕΓΣΣΕ– ουσιαστικά υποστηρίζει τη συνολική απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, την εδραίωση και τη γενίκευση του νεοφιλελεύθερου εργασιακού προτύπου, δηλαδή αυτού της απόλυτης κυριαρχίας του διευθυντικού δικαιώματος, της καθιέρωσης της εργοδοτικής ευελιξίας και της επισφάλειας της εργασίας, καθώς και της καθιέρωσης ενός χαμηλότατου κατώτατου μισθού, ο οποίος θα αποτελεί μοχλό για τη συνολική συμπίεση των αποδοχών των εργαζομένων.[54] Η κατάσταση αυτή έχει αρνητικές συνέπειες και στη

54. *Στη διεθνή βιβλιογραφία, ένας από τους σημαντικούς δείκτες ως προς την προστασία των εργαζομένων είναι ο αριθμός των εργαζομένων των οποίων η εργασιακή σχέση ρυθμίζεται από ΣΣΕ είτε εθνικού είτε κλαδικού είτε επιχειρησιακού χαρακτήρα. Σύμφωνα με τη μελέτη του ILO (2015a), η Ελλάδα βρίσκεται περίπου στο*

διαμόρφωση συνείδησης και αντιλήψεων των νέων εργαζόμενων, οι οποίοι, δίχως να έχουν βιώματα της προηγούμενης κατάστασης, εισέρχονται και εργάζονται σε μια αγορά εργασίας με ελάχιστα δικαιώματα και δυνατότητες επιλογών.

Όπως έχει επισημανθεί και στις προηγούμενες Εκθέσεις του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, η εφαρμογή του πληροφοριακού συστήματος ΕΡΓΑΝΗ από 1/3/2013 καθιστά πλέον δυνατή τη συστηματική καταγραφή των ροών απασχόλησης, καθώς και την αποτύπωση της πραγματικής εικόνας των εργασιακών σχέσεων και των χαρακτηριστικών τους σε επίπεδο ατομικών συμβάσεων εργασίας. Σύμφωνα με τις Εκθέσεις του συστήματος ΕΡΓΑΝΗ του ΣΕΠΕ του Υπουργείου Εργασίας που αφορούν τις ροές της μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα, προκύπτει καθαρά ότι κατά τα τελευταία έτη υπερισχύει και γενικεύεται η τάση για προσλήψεις με ευέλικτες μορφές εργασίας, κυρίως με ατομικές συμβάσεις μερικής απασχόλησης ή εκ περιτροπής εργασίας.

Η εξέταση και η ανάλυση των δεδομένων που αφορούν τις νέες προσλήψεις (μορφή εργασίας, συνολικός αριθμός και ποσοστιαία αναλογία ανά μορφή εργασίας) την περίοδο 2009-2017 αναδεικνύει βασικά χαρακτηριστικά των τάσεων της αγοράς εργασίας (βλ. Πίνακα 3.12) τα οποία συνοψίζονται ως εξής:

Πίνακας 3.12: Νέες προσλήψεις ανά μορφή σύμβασης/απασχόλησης (2009-2017)

Νέες προσλήψεις – Συμβάσεις						
Έτος	**Πλήρης εργασία**	**Μερική εργασία**	**Εκ περιτροπής εργασία**	**Γενικό σύνολο νέων προσλήψεων**	**Σύνολο μερικής και εκ περιτροπής εργασίας**	**Ποσοστό (%) ευέλικτων μορφών εργασίας επί του συνόλου**
2017	1.083.418	981.758	335.222	2.400.398	1.316.980	54,9
2016	969.965	859.439	313.570	2.142.974	1.173.009	54,7
2015	805.064	677.521	326.967	1.809.552	1.004.488	55,5
2014	775.221	566.373	224.545	1.566.139	790.918	50,5
2013	593.337	412.019	101.868	1.107.224	513.887	46,4
2012	375.843	241.985	66.615	684.443	308.600	45,1
2011	460.706	233.558	68.300	762.564	301.858	39,6
2010	586.281	228.994	60.677	875.952	289.671	33,1
2009	746.911	157.738	40.489	945.138	198.227	21,0
Απόκλιση 2009-2017	336.507	824.020	294.733	1.455.260	1.118.753	76,9
Απόκλιση 2009-2017 (%)	45,05	522,40	727,93	153,97	564,38	
Απόκλιση 2016-2017	113.453	122.319	21.652	257.424	143.971	55,9
Απόκλιση 2016-2017 (%)	34,58	44,90	2,52	32,65	31,11	

***Πηγή*:** Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Πληροφοριακό Σύστημα ΕΡΓΑΝΗ (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

μέσο της κατάταξης. Εκτιμάται ότι οι ΣΣΕ καλύπτουν περίπου το 40% των εργαζομένων (και το 22% των συνολικά απασχολουμένων στην οικονομία).

- Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, δηλαδή οι προσλήψεις μερικής απασχόλησης και εκ περιτροπής εργασίας, σταθεροποιούνται στις προτιμήσεις των εργοδοτών και των επιχειρήσεων, μιας και καταλαμβάνουν ποσοστιαία αναλογία πάνω από 50% τα 4 τελευταία έτη.
- Αντίστοιχα οι προσλήψεις με πλήρη απασχόληση υποχωρούν σταθερά, αφού μειώνεται η ποσοστιαία αναλογία τους από 79% το 2009 σε 45% το 2017.
- Το ίδιο διάστημα η ποσοστιαία αναλογία των νέων προσλήψεων με ευέλικτες μορφές απασχόλησης υπερδιπλασιάζεται. Ενώ το 2009 οι προσλήψεις με ευέλικτες μορφές εργασίας αντιστοιχούσαν στο 21% του συνόλου των προσλήψεων, το 2017 αντιστοιχούν στο 54,9%.
- Σημαντικό επίσης δεδομένο το οποίο αποδεικνύει την ισχυρή τάση ενίσχυσης της εργασιακής ευελιξίας με τη μορφή της αυξημένης κινητικότητας αποτελεί ο καταγραφόμενος υπερδιπλασιασμός (+154%) των νέων προσλήψεων μεταξύ των ετών 2009-2017.
- Σε επίπεδο ετήσιας σύγκρισης των δεδομένων (2016-2017), τα στοιχεία της ΕΡΓΑΝΗ πιστοποιούν την ουσιαστική καθιέρωση της ευέλικτης απασχόλησης στις νέες προσλήψεις. Κατά το έτος 2017 καταγράφονται 113.453 περισσότερες προσλήψεις σε σχέση με το 2016, μεταξύ των οποίων υπερτερούν οι ευέλικτες μορφές εργασίας (55%).

Η σταθεροποίηση και η επέκταση της «ευελικτοποίησης» της αγοράς εργασίας κατά τα τελευταία έτη προκύπτουν και από τη διαχρονική εξέλιξη των μετατροπών των ατομικών συμβάσεων εργασίας από συμβάσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης σε συμβάσεις μερικής απασχόλησης και εκ περιτροπής εργασίας (βλ. Πίνακα 3.13), όπου σύμφωνα με τα στοιχεία των Εκθέσεων της ΕΡΓΑΝΗ και του ΣΕΠΕ παρατηρούνται τα εξής:

Πίνακας 3.13: Μετατροπές συμβάσεων πλήρους εργασίας σε ευέλικτες μορφές απασχόλησης (2009-2017)

Μετατροπή σύμβασης πλήρους εργασίας σε:						
Έτος	**Μερική απασχόληση**	**Εκ περιτροπής με σύμφωνη γνώμη του εργαζομένου**	**Εκ περιτροπής με μονομερή γνώμη του εργοδότη**	**Σύνολο εκ περιτροπής**	**Γενικό σύνολο μετατροπών**	**Συμμετοχή εκ περιτροπής στο σύνολο μεταβολών (%)**
2017	35.189	12.629	5.663	18.292	53.481	34
2016	32.600	13.211	5.451	18.662	51.262	36
2015	30.928	15.641	10.682	26.323	57.251	46
2014	25.488	12.405	7.896	20.301	45.789	44
2013	28.410	14.258	15.386	29.644	58.054	51
2012	49.640	21.478	13.372	34.850	84.490	41

(Συνέχεια στη σελ. 123)

(Συνέχεια από τη σελ. 122)

Μετατροπή σύμβασης πλήρους εργασίας σε:						
Έτος	**Μερική απασχόληση**	**Εκ περιτροπής με σύμφωνη γνώμη του εργαζομένου**	**Εκ περιτροπής με μονομερή γνώμη του εργοδότη**	**Σύνολο εκ περιτροπής**	**Γενικό σύνολο μετατροπών**	**Συμμετοχή εκ περιτροπής στο σύνολο μεταβολών (%)**
2011	32.420	19.128	7.414	26.542	58.962	45
2010	18.713	6.527	1.013	7.540	26.253	29
2009	12.219	4.146	612	4.758	16.977	28
Απόκλιση 2009-2017	22.970	8.483	5.051	13.534	36.504	
Απόκλιση 2009-2017 (%)	187,99	204,61	825,33	284,45	215,02	
Απόκλιση 2016-2017	2.589	-582	212	-370	2.219	
Απόκλιση 2016-2017 (%)	7,94	-4,41	3,89	-1,98	4,33	

***Πηγή*:** Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Πληροφοριακό Σύστημα ΕΡΓΑΝΗ (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

- Ο αριθμός των μετατροπών των ατομικών συμβάσεων από πλήρους απασχόλησης σε μερικής απασχόλησης και εκ περιτροπής εργασίας συνεχίζει να είναι αυξημένος το 2017 –πάνω από 200% σε σχέση με το 2009 (2017: 53.481, 2009: 16.977)–, ενώ το 2012 συνεχίζει να παρατηρείται το υψηλότερο ποσοστό μεταβολής (398%) σε σχέση με το 2009.
- Το 2017 η τάση για μετατροπές των ατομικών συμβάσεων από πλήρους απασχόλησης σε ευέλικτες μορφές εργασίας αυξάνεται ελαφρά σε σχέση με το 2016 (4,33%). Στο πλαίσιο αυτό, η εκ περιτροπής εργασία (εκούσια ή ακούσια) μειώνεται ελάχιστα (-1,98% περίπου σε σχέση με το 2016), ενώ η μερική απασχόληση αυξάνεται κατά 7,94% σε σχέση με το 2017.
- Ο υψηλότερος αριθμός μετατροπών των ατομικών συμβάσεων εργασίας συνεχίζει να εμφανίζεται το 2012 (οπότε ο συνολικός αριθμός μετατροπών ατομικών συμβάσεων ανήλθε σε 84.490). Στη συνέχεια, κατά τα έτη 2013-2017, ο αριθμός αυτών των μετατροπών μειώνεται (2013: 58.054, 2014: 45.789, 2015: 57.251, 2016: 51.262, 2017: 53.481).
- Το ποσοστό μεταβολής των μετατροπών των ατομικών συμβάσεων από πλήρους εργασίας σε μερικής και εκ περιτροπής εργασίας μεταξύ 2009-2017 παρουσιάζει συνολική αύξηση της τάξης του 215,02%. Ακόμα πιο εντυπωσιακή είναι η ποσοστιαία αύξηση κατά 825,33% των αναγκαστικών μετατροπών των ατομικών συμβάσεων πλήρους εργασίας σε εκ περιτροπής εργασίας μονομερώς από τον εργοδότη. Τέλος, οι μετατροπές των ατομικών συμβάσεων από πλήρους απασχόλησης σε μερικής και σε «εθελοντικής» εκ περιτροπής εργασίας έχουν αυξηθεί κατά τη διάρκεια της παραπάνω περιόδου κατά 187,99% και κατά 204,61% αντίστοιχα.

Με βάση τα παραπάνω, παρατηρείται μια σταθερή αύξηση της ευελιξίας της απασχόλησης η οποία τείνει να πάρει γενικευμένα χαρακτηριστικά. Η εξέλιξη αυτή

αποτελεί μια υποχρεωτική επιλογή για τον κόσμο της μισθωτής εργασίας. Σύμφωνα και με τα στοιχεία της Eurostat (Labour Force Survey 2016) για τη μερική απασχόληση, ποσοστό 72% των Ελλήνων εργαζομένων με μερική απασχόληση δηλώνει ότι είναι μη επιθυμητή επιλογή, ενώ το αντίστοιχο μέσο ποσοστό στην ΕΕ-28 είναι 27%.

Η καθιέρωση της ευέλικτης εργασίας σε συνδυασμό με την υποβάθμιση και την αποδυνάμωση των ΣΣΕ, τους χαμηλούς μισθούς, την υψηλή ανεργία, την αυξημένη αδήλωτη εργασία (καταγεγραμμένη και μη) εδραιώνουν ένα έντονα απορρυθμισμένο εργασιακό τοπίο. Παρά τα συνεχή και επίμονα επιχειρήματα των θεσμών και των εργοδοτικών οργανώσεων ότι οι συντελούμενες αλλαγές στην αγορά εργασίας συνιστούν αναγκαίες «διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις» και μέτρα για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της οικονομίας και για την αύξηση της απασχόλησης, κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει, όπως έχουμε δείξει και στα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας Έκθεσης. Επίσης, οι πολιτικές των δανειστών φαίνεται να λειτουργούν αρνητικά και ως προς τη διαχείριση και την ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού της χώρας, ενώ βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με τις διακηρυγμένες πολιτικές της ΕΕ για καλύτερες και ποιοτικότερες θέσεις εργασίας.

Κεφάλαιο 4

Φτώχεια και ανισότητα

Φτώχεια και ανισότητα

4.1 Εισαγωγή

Η απορρύθμιση της εγχώριας αγοράς εργασίας και ταυτόχρονα οι πολιτικές λιτότητας και υπερφορολόγησης των νοικοκυριών είχαν ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση της φτώχειας και την επιδείνωση των όρων διαβίωσης των πολιτών. Φαινόμενα τα οποία αποκτούν γενικευμένα χαρακτηριστικά κατά την εξέλιξη της κρίσης, πλήττοντας περισσότερο τις κοινωνικά και εργασιακά ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού. Οι προηγούμενες Εκθέσεις του ΙΝΕ ΓΣΕΕ συνέκριναν τη φτώχεια και την εισοδηματική ανισότητα κατά την περίοδο πριν και μετά το 2010, ώστε να αναδειχθούν οι κοινωνικές επιπτώσεις των ΠΟΠ. Η παρούσα Έκθεση επικεντρώνεται ιδιαιτέρως στην εξέλιξη του φαινομένου της φτώχειας μετά την περίοδο 2013-2014, όταν η κρίση έχει φτάσει στην κορύφωσή της, σε μια προσπάθεια να διαπιστώσουμε εάν οι ενδείξεις σταθεροποίησης της οικονομίας συνοδεύονται και από αντίστοιχες ενδείξεις στις συνθήκες διαβίωσης των εργαζομένων και ευρύτερα των ελληνικών νοικοκυριών. Επίσης κρίνουμε ότι ο σχεδιασμός και η υλοποίηση της όποιας «μεταμνημονιακής» αναπτυξιακής και κοινωνικής πολιτικής θα πρέπει να λάβει υπόψη και τις ισχυρές περιφερειακές ανισότητες. Για τον λόγο αυτό, στην παρούσα Έκθεση αναδεικνύεται και η περιφερειακή διάσταση της φτώχειας και της οικονομικής ανισότητας.

4.2 Η εξέλιξη της φτώχειας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης

Στο Διάγραμμα 4.1 εμφανίζονται τρεις διαφορετικοί δείκτες φτώχειας[55] του ελληνικού πληθυσμού.[56] Ο πιο συμβατικός δείκτης ποσοστού φτώχειας είναι εκείνος που περιλαμβάνει τα άτομα των οποίων το εισόδημα ανέρχεται έως το 60% του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος του πληθυσμού σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Όπως μπορούμε να δούμε από το διάγραμμα, η σχετική φτώχεια εμφανίζει σταθερή αύξηση από 19,7% το 2009 σε 23,1% το 2012-2013, όπου φτάνει στο μέγιστο επίπεδο. Κατά τα έτη 2014 και 2015 το ποσοστό φτώχειας εμφανίζει μια αξιοσημείωτη αποκλιμάκωση, η οποία συνεχίζεται οριακά και το 2016 καταλήγοντας στο 21,2%. Η μείωση αυτή αποδίδεται κατά τη γνώμη μας κυρίως σε δύο λόγους: α) στην αποδυνάμωση της διαδικασίας εσωτερικής υποτίμησης και ταυτόχρονα στη σταδιακή αύξηση της απασχόλησης και β) στη θέσπιση του Ελάχιστου Εγγυημένου Εισοδήματος (2014)

55. *Να σημειωθεί ότι οι εκτιμήσεις του ποσοστού φτώχειας και ανισότητας για το 2016 που δημοσιεύονται από την ΕΛΣΤΑΤ και τη Eurostat προκύπτουν από τα αποτελέσματα της δειγματοληπτικής Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC), με περίοδο αναφοράς εισοδήματος το έτος 2015. Το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα έτη της ανάλυσής μας.*

56. *Για μια πρόσφατη αναλυτική παρουσίαση του ποσοστού φτώχειας και της υλικής αποστέρησης στις χώρες της ΕΕ βλ. ETUI (2017) και iAGS (2018).*

και στη συνέχεια του Κοινωνικού Εισοδήματος Αλληλεγγύης (2016), τα οποία συνέβαλαν στη μερική ανακούφιση του πληθυσμού που πλήττεται από ακραία φτώχεια.[57]

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί πως η συμβατική γραμμή φτώχειας ενσωματώνει μια μερική προσέγγιση του φαινομένου, καθώς στηρίζεται στην υπόθεση πως οι οικονομίες βρίσκονται σε μια κατάσταση σταθερής μεγέθυνσης και πως σε τελική ανάλυση η ουσία της φτώχειας σχετίζεται περισσότερο με την ανισότητα[58] παρά με την ένδεια. Ωστόσο, στην περίπτωση της Ελλάδας μια τέτοια υπόθεση δεν μπορεί να θεμελιωθεί εξαιτίας της πρωτοφανούς οικονομικής συρρίκνωσης. Για τον λόγο αυτό, στο Διάγραμμα 4.1 συμπεριλαμβάνεται και ένας δεύτερος δείκτης ορίου φτώχειας όπου ως διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα ορίζεται εκείνο του 2008, καθώς το έτος εκείνο η υλική ευμάρεια ήταν σαφώς υψηλότερη. Πράγματι, στην περίπτωση αυτή[59] προκύπτει πως η σχετική φτώχεια αυξάνεται με πολύ υψηλότερους ρυθμούς και πιο συγκεκριμένα από 18,9% το 2009 σε 47,8% το 2016 έχοντας μειωθεί επίσης οριακά σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Η διαφοροποίηση αυτή αναδεικνύει πως με όρους διαθέσιμου εισοδήματος του 2008, σχεδόν ο μισός πληθυσμός της χώρας εξακολουθεί να βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας ως απόρροια της βαθιάς ύφεσης.

Διάγραμμα 4.1: Εξέλιξη βασικών δεικτών ποσοστού (%) φτώχειας στην Ελλάδα (2009-2016)

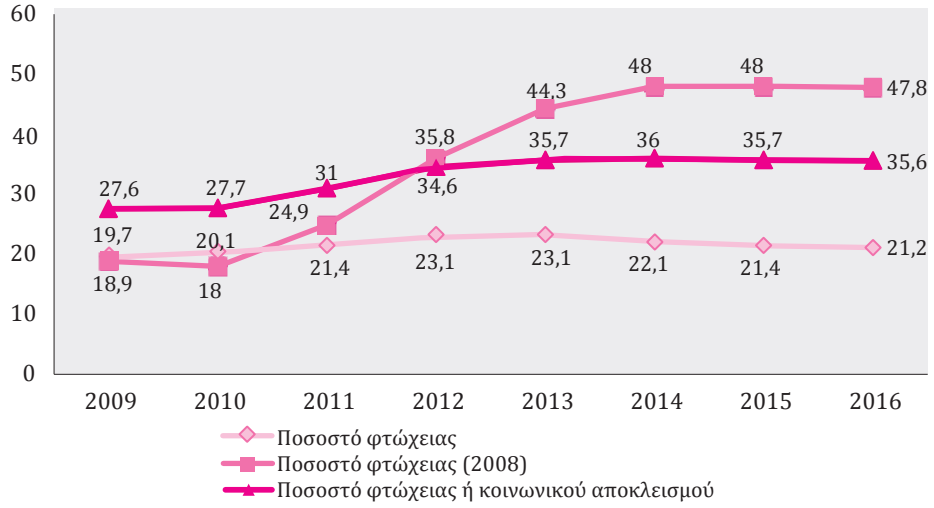

***Πηγή*:** Eurostat

57. *Για μια πιο λεπτομερή αναφορά στα μέτρα αντιμετώπισης της φτώχειας τα τελευταία χρόνια βλ. Ματσαγγάνης και Λεβέντη (2017).*

58. *Το ζήτημα αυτό αναλύεται περισσότερο στην Ενότητα 4.5.*

59. *Αντίστοιχα αρνητική είναι η εικόνα στην περίπτωση που η γραμμή φτώχειας οριστεί ως προς το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα του 2005, όπου το ποσοστό φτώχειας αυξάνεται από 16,3% το 2010 σε 42,4% το 2016, ή διαφορετικά με εισοδηματικούς όρους του (όχι πολύ κοντινού) 2005, το 42,4% του πληθυσμού το 2016 ζούσε κάτω από το όριο της φτώχειας.*

Η σύνδεση μεταξύ φτώχειας και ύφεσης αναδεικνύεται και στο Διάγραμμα 4.2 όπου προκύπτουν ισχυρές ενδείξεις αρνητικής συσχέτισης[60] μεταξύ του ποσοστού φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού καθώς και του ποσοστού φτώχειας (σε όρους εισοδήματος του 2005) και του παραγωγικού κενού[61]. Από την άλλη πλευρά, είναι ενθαρρυντική η τάση σταθεροποίησης και απομένει να δούμε εάν θα αποκλιμακωθεί τα επόμενα χρόνια. Απαραίτητη όμως προϋπόθεση είναι να υπάρξει στο μέλλον μια σταθερή, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη.

Διάγραμμα 4.2: Ποσοστό φτώχειας και παραγωγικό κενό

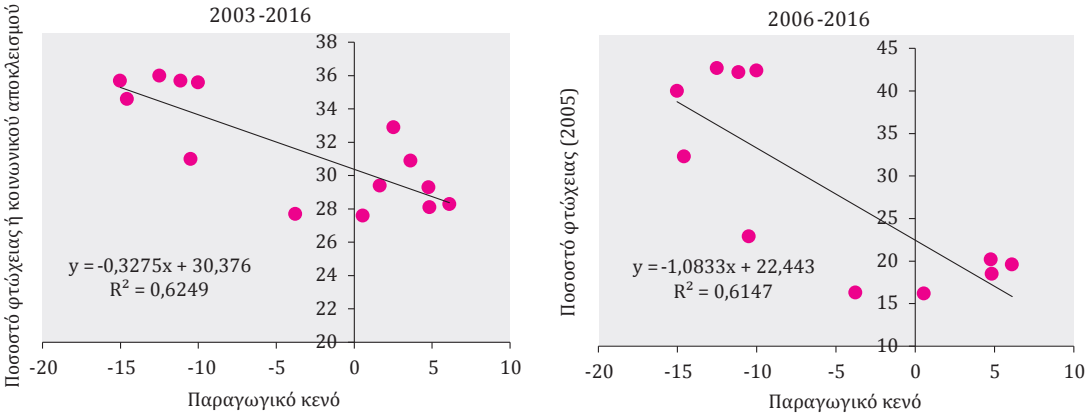

Πηγή: Eurostat και AMECO (εκτιμήσεις ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Ένας τρίτος δείκτης είναι εκείνος της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού ο οποίος υιοθετήθηκε από τη Eurostat στο πλαίσιο της «Στρατηγικής 2020» και συνιστά μια πιο πολυδιάστατη προσέγγιση του φαινομένου της φτώχειας, καθώς δεν περιορίζεται μόνο στα εισοδηματικά κριτήρια, αλλά λαμβάνει υπόψη κι άλλες παραμέτρους, όπως η υλική αποστέρηση και η εργασιακή ένταση (Eurostat, 2012). Παρομοίως, και ο δείκτης αυτός είναι σαφώς υψηλότερος από το συμβατικό ποσοστό φτώχειας, ενώ αυξάνεται από 27,6% το 2009 σε 35,7% το 2013, για να παραμείνει πρακτικά σταθερός τα επόμενα έτη, καθώς ευθυγραμμίζεται με την εξασθένηση της υφεσιακής δυναμικής που σημειώθηκε κατά την ίδια περίοδο.

60. *Παρόμοια ανάλυση είχαμε πραγματοποιήσει και στην προηγούμενη Ετήσια έκθεση (ΙΝΕ ΓΣΕΕ 2017α). Η διαφορά είναι ότι στην παρούσα ανάλυση λαμβάνουμε υπόψη πιο ευρείες μετρήσεις της φτώχειας (αντί του συμβατικού ποσοστού φτώχειας) και ότι τα δεδομένα που χρησιμοποιούμε αναφέρονται σε μεγαλύτερη χρονική περίοδο.*

61. *Όταν το παραγωγικό κενό λαμβάνει αρνητικές τιμές, η οικονομία βρίσκεται σε κατάσταση ύφεσης. Όσο υψηλότερη είναι η αρνητική τιμή, τόσο βαθύτερη είναι η ύφεση.*

Από την έως τώρα ανάλυση είναι εμφανής μια τάση υποχώρησης του ποσοστού φτώχειας μετά το 2013. Όμως την ίδια στιγμή υπαρκτός είναι και ο κίνδυνος ανάσχεσης της τάσης αυτής εξαιτίας του πρόσφατου Ν. 4472/17 που ψήφισε η κυβέρνηση έπειτα από συμφωνία με τους δανειστές και ο οποίος προβλέπει μείωση συντάξεων έως 18% από 01/01/2019. Ο λόγος για τον οποίο επισημαίνουμε τον κίνδυνο αύξησης της φτώχειας βρίσκεται στο Διάγραμμα 4.3 όπου εμφανίζεται το ποσοστό φτώχειας στην Ελλάδα συμπεριλαμβανομένων όλων των κοινωνικών μεταβιβάσεων, το ποσοστό φτώχειας χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις πλην των συντάξεων και τέλος το ποσοστό φτώχειας χωρίς όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Ειδικότερα, συγκρίνοντας το ποσοστό φτώχειας με το ποσοστό φτώχειας χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις (πλην συντάξεων) εντοπίζονται σχετικά περιορισμένες αποκλίσεις οι οποίες παραμένουν σε σταθερά επίπεδα (με εξαίρεση το 2013) καθ' όλη την περίοδο 2010-2016. Αυτό όμως δεν ισχύει στην περίπτωση που δεν συνυπολογίσουμε στο ποσοστό φτώχειας το σύνολο των κοινωνικών μεταβιβάσεων, δηλαδή και τις συντάξεις. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το ποσοστό φτώχειας υπερδιπλασιάζεται και μάλιστα εμφανίζει και ισχυρές τάσεις διεύρυνσης φτάνοντας το 2016 στο μέγιστο επίπεδο απόκλισης (31,7%). Η συνθήκη αυτή δεν ισχύει στην ΕΕ όπου, όπως μπορούμε να δούμε στο ίδιο διάγραμμα, το επίπεδο της φτώχειας εξαρτάται σε μικρότερο βαθμό από τις συντάξεις. Αυτό αναδεικνύεται τόσο από το γεγονός ότι το ποσοστό φτώχειας της ΕΕ χωρίς όλες τις μεταβιβαστικές πληρωμές είναι χαμηλότερο από το αντίστοιχο της Ελλάδας, όσο και από το ότι διατηρεί μια σταθερή απόκλιση σε σχέση με το ποσοστό φτώχειας όπου περιλαμβάνονται όλες οι μεταβιβαστικές πληρωμές. Αντιθέτως, μεγαλύτερη είναι η εξάρτηση από τις υπόλοιπες μεταβιβαστικές πληρωμές, ειδικά την περίοδο 2012-2013 όπου η κρίση στην Ευρωζώνη κορυφώνεται.

Διάγραμμα 4.3: Ποσοστό φτώχειας με και χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις για την Ελλάδα και την ΕΕ (27) (2009-2016)

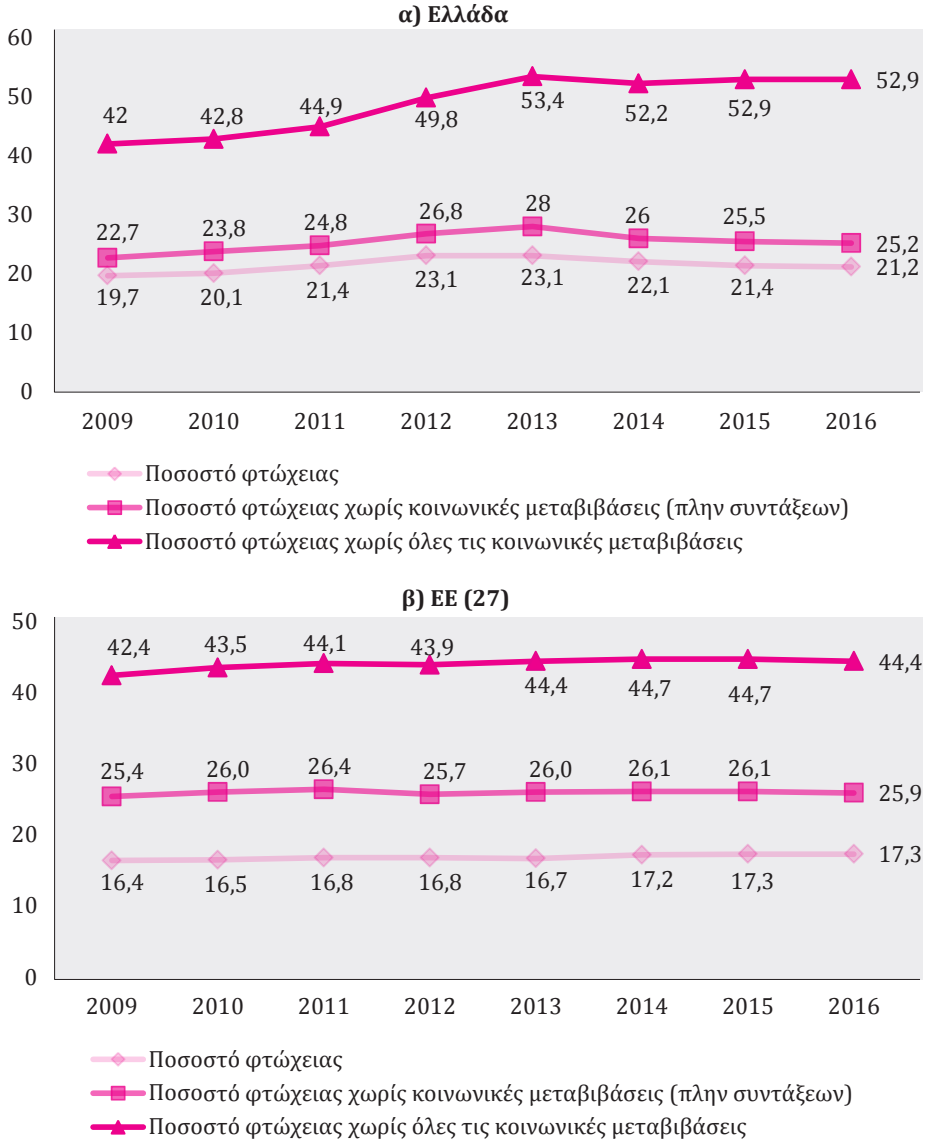

***Πηγή*:** Eurostat

Από την έως τώρα ανάλυση προκύπτει ότι στην Ελλάδα η φυσιογνωμία του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας καθορίζεται ιδιαίτερα από την παροχή των συντάξεων οι οποίες δεν συνιστούν δίχτυ προστασίας μόνο για τους δικαιούχους τους, αλλά και για τα προστατευόμενα μέλη της οικογένειας. Η κατάσταση αυτή γίνεται πιο έντονη κατά την περίοδο της κρίσης όπου εμφανίζεται μια διευρυνόμενη εξάρτηση του πληθυσμού από τις συντάξεις ώστε να διατηρήσουν ένα σχετικά

ανεκτό επίπεδο διαβίωσης. Οι δυσμενείς επιπτώσεις της μείωσης των συντάξεων στο ποσοστό φτώχειας θα μπορούσαν να αντισταθμιστούν από μια μελλοντική αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος των εργαζομένων. Ωστόσο, μια σειρά από παράγοντες, όπως η επικράτηση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, το ποσοστό ανεργίας που διατηρείται σε υψηλά επίπεδα, καθώς και η μείωση του αφορολόγητου ορίου από 01/01/2020 (με πιθανότητα μείωσης από το 2019), που επίσης προβλέπεται στον Ν. 4472/17, υπονομεύουν την αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος. Καταλήγοντας, με τις υπάρχουσες συνθήκες μια περαιτέρω υποχώρηση του ποσοστού φτώχειας δεν φαίνεται αρκετά πιθανή.[62]

Στο Διάγραμμα 4.4 εμφανίζεται το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται στο όριο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού[63] ως προς την εργασιακή δραστηριότητα. Όπως ήταν αναμενόμενο, το μεγαλύτερο ποσοστό εντοπίζεται στους ανέργους το οποίο κατά την περίοδο 2009-2016 αυξάνεται σε απόλυτες μονάδες κατά 12,2%. Ιδιαίτερα ανησυχητική εξέλιξη ως προς τις συνθήκες διαβίωσης των ανέργων κρίνεται η ισχυρή αύξηση του σχετικού πληθυσμού που βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας κατά την περίοδο 2015-2016, η οποία υπερβαίνει την πτώση που σημειώθηκε την περίοδο 2014-2015, με αποτέλεσμα τελικά να φτάσει στο μέγιστο επίπεδο της περιόδου 2009-2016. Αντιθέτως, το χαμηλότερο ποσοστό φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, σταθερά σε επίπεδα κάτω του 18%, εντοπίζεται στους μισθωτούς εργαζομένους. Το 2016 μάλιστα εμφανίζει μικρή υποχώρηση η οποία μπορεί να αποδοθεί στην αποδυνάμωση της διαδικασίας εσωτερικής υποτίμησης κατά τα τελευταία έτη της ανάλυσής μας. Ωστόσο, την ίδια στιγμή η διεύρυνση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης συνιστά κατασταλτικό παράγοντα για μια πιο ισχυρή αποκλιμάκωση. Στην περίπτωση μάλιστα που οι μισθωτοί εργαζόμενοι θα διαχωρίζονταν σε δημόσιου και ιδιωτικού τομέα, τότε η εξέλιξη του δείκτη για τους εργαζομένους του ιδιωτικού τομέα θα ήταν ακόμα πιο δυσμενής εξαιτίας των πιο ελαστικών σχέσεων εργασίας. Όσον αφορά τις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες του Διαγράμματος 4.4, εμφανίζουν επίσης αυξητική τάση του ποσοστού που βρίσκεται στο όριο της φτώχειας, με εξαίρεση τους συνταξιούχους, των οποίων το ποσοστό που βρίσκεται κάτω από το όριο της φτώχειας εξακολουθεί να μειώνεται φτάνοντας το 2016 στο 24%. Το γεγονός ότι οι συνταξιούχοι αποτελούν μια από τις πολυπληθέστερες κοινωνικές ομάδες συνιστά για το 2016 (όπως και για το 2015) τον καθοριστικό παράγοντα που συνέβαλε στην οριακή μείωση του συνολικού ποσοστού φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού.

---

62. *Η ανησυχία μας αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι το χάσμα φτώχειας, δηλαδή η ένταση της φτώχειας που χαρακτηρίζει τον φτωχό πληθυσμό, εμφανίζει το 2016 την υψηλότερη τιμή του φτάνοντας στο 31,9% όταν το 2009 βρισκόταν στο 24,1%.*

63. *Το όριο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού συνιστά μια πιο πολυδιάστατη προσέγγιση στο φαινόμενο της φτώχειας, καθώς δεν περιορίζεται μόνο στα εισοδηματικά κριτήρια λαμβάνοντας υπόψη και άλλους δείκτες, όπως η υλική αποστέρηση και η εργασιακή ένταση (Eurostat, 2012).*

Διάγραμμα 4.4: Πληθυσμός (%) στο όριο της φτώχειας στην Ελλάδα ως προς την επαγγελματική κατάσταση (2009-2016)

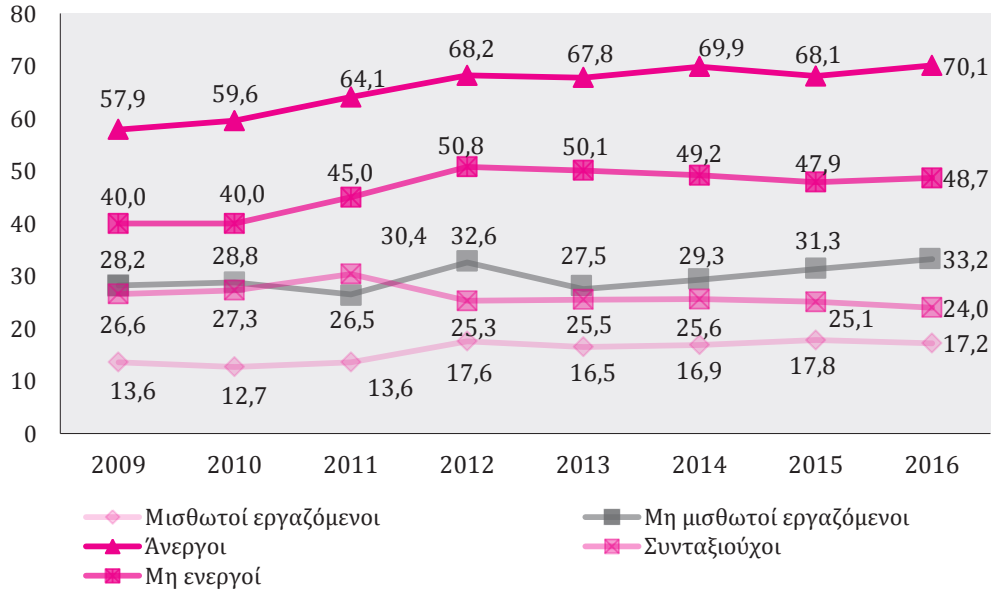

***Πηγή*:** Eurostat

4.3 Φτώχεια και αγορά εργασίας στην Ελλάδα

Στο Διάγραμμα 4.5 εμφανίζεται το ποσοστό των μισθωτών εργαζομένων που βρίσκεται στο όριο της φτώχειας ως προς το φύλο, για την Ελλάδα και την ΕΕ. Ξεκινώντας με την Ελλάδα, από τη σύγκριση των ετών 2009 και 2016 προκύπτει ότι η αποκλιμάκωση του ποσοστού φτώχειας που παρατηρήθηκε τα προηγούμενα έτη (βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2017α) για τους άνδρες εργαζομένους συνεχίζεται και το 2016, καθώς μειώνεται από 10,4% σε 8,8% το 2015 για να καταλήξει στο 8,4% το 2016. Αντίθετη είναι η τάση όσον αφορά τις γυναίκες όπου κατά την περίοδο της κρίσης εμφανίζεται αύξηση από 5,1% το 2009 σε 8,4% το 2016, ενώ σε σχέση με το 2015 σημειώνεται αύξηση της τάξης του 0,9%. Οι παραπάνω μεταβολές υποδεικνύουν πως η απορρύθμιση που συνέβη στην αγορά εργασίας τα τελευταία χρόνια εξακολουθεί να είναι εξαιρετικά μεροληπτική απέναντι στις γυναίκες. Συνεπώς, οι αρμόδιες κρατικές αρχές θα πρέπει να επικεντρώσουν την προσοχή τους στην αναστροφή της αρνητικής κατάστασης που φαίνεται να παγιώνεται στην αγορά εργασίας για τις γυναίκες επιφέροντας δυσμενείς συνέπειες στο επίπεδο διαβίωσής τους.

Διάγραμμα 4.5: Ποσοστό μισθωτών εργαζομένων στο όριο της φτώχειας σε Ελλάδα και ΕΕ ανά φύλο (2009, 2015 και 2016)

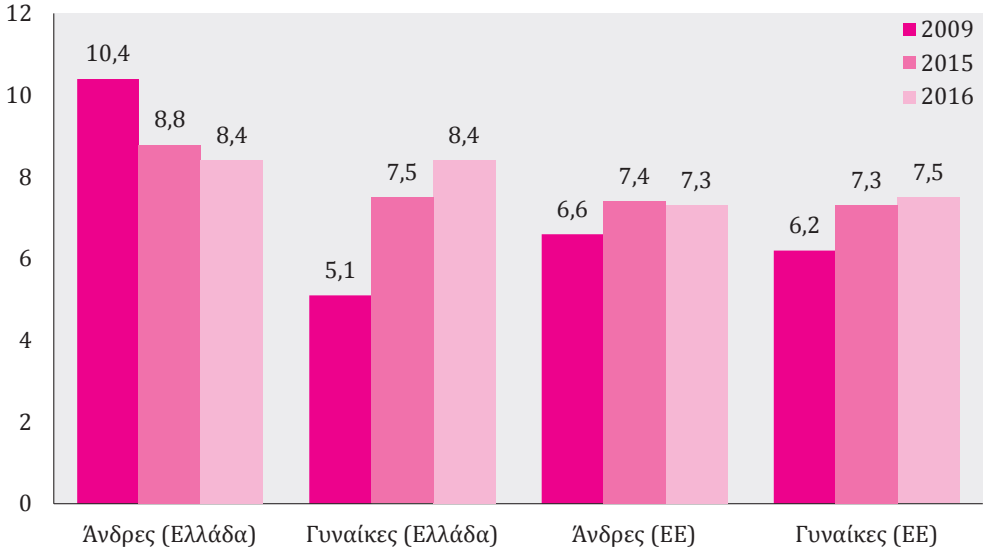

***Πηγή*:** Eurostat

Οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας στην ΕΕ έχουν οδηγήσει σε επιδείνωση των όρων διαβίωσης όλων των εργαζομένων ανεξαρτήτως φύλου. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση εντοπίζεται μια μεγαλύτερη επιδείνωση της θέσης των γυναικών συγκριτικά με εκείνη των ανδρών, αν και με σαφώς μικρότερη ένταση από ό,τι στην περίπτωση της Ελλάδας.

Διαχρονικά, μια από τις βασικές αιτίες μισθολογικών ανισοτήτων είναι οι διαφορές στο εκπαιδευτικό επίπεδο των εργαζομένων. Στο Διάγραμμα 4.6 εμφανίζεται το ποσοστό των εργαζομένων που βρίσκεται στο όριο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε Ελλάδα και ΕΕ ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο, για τα έτη 2009 και 2015-2016. Είναι προφανές ότι τόσο στην Ελλάδα όσο και στην ΕΕ το επίπεδο εκπαίδευσης είναι καθοριστικό ως προς τις μισθολογικές απολαβές και κατ' επέκταση ως προς το επίπεδο φτώχειας. Ωστόσο, στη χώρα μας οι διαφορές είναι πιο εμφατικές, καθώς για το 2016 το 27,1% των εργαζομένων που κατέχουν έως γυμνασιακή εκπαίδευση βρίσκεται στο όριο της φτώχειας έχοντας όμως παρουσιάσει μείωση σε σχέση με το 2015 (28,4%). Για το ίδιο εκπαιδευτικό επίπεδο, το ποσοστό φτώχειας στην ΕΕ εμφανίζει περιορισμένη αύξηση από 18,9% το 2015 σε 19,4% το 2016. Ισχυρές επίσης είναι και οι αποκλίσεις μεταξύ των εργαζομένων σε Ελλάδα και ΕΕ που έχουν ένα μέσο επίπεδο εκπαίδευσης, οι οποίες μάλιστα διευρύνονται κατά την περίοδο 2015-2016. Αντιθέτως, μεταξύ εργαζομένων που είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εντοπίζονται σαφώς χαμηλότερες αποκλίσεις στα ποσοστά φτώχεια, οι οποίες ωστόσο διευ-

ρύνονται μεταξύ 2015 και 2016. Οι παραπάνω διαφορές αναδεικνύουν πως στην Ελλάδα το «μισθολογικό πανεπιστημιακό πριμ» έχει μεγαλύτερο ειδικό βάρος και αυτό αποδίδεται εκτός των άλλων και στην περιορισμένη επανεκπαίδευση ή/και κατάρτιση των εργαζομένων με χαμηλό επίπεδο σπουδών, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πολλοί εργαζόμενοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης απασχολούνται μεν αλλά σε θέσεις εργασίας που υπολείπονται του μορφωτικού τους επιπέδου (ΚΑΝΕΠ, 2017).

Διάγραμμα 4.6: Ποσοστό εργαζομένων στο όριο της φτώχειας σε Ελλάδα και ΕΕ ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο (2009, 2015 και 2016)

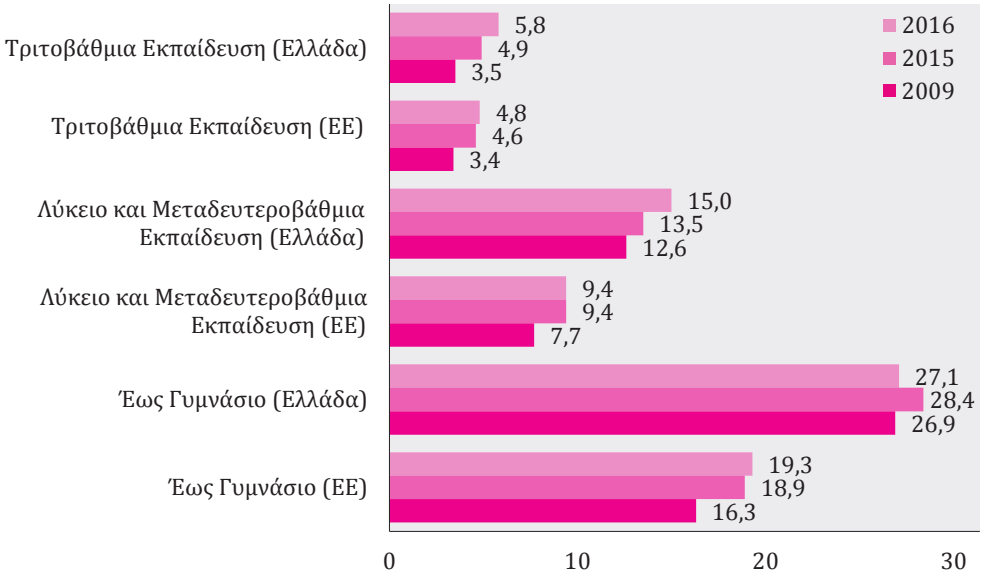

***Πηγή*:** Eurostat

Στο Διάγραμμα 4.7 παρουσιάζεται το ποσοστό εργαζομένων στο όριο της φτώχειας ως προς τον τύπο της σύμβασης για τα έτη 2009 και 2015-2016. Όπως μπορούμε να δούμε, τόσο για την Ελλάδα όσο και για την ΕΕ το ποσοστό εργαζομένων στο όριο της φτώχειας που έχουν συμβάσεις ορισμένου χρόνου είναι περίπου τριπλάσιο από εκείνο των εργαζομένων με συμβάσεις αορίστου χρόνου. Τα ευρήματα αυτά καθιστούν προφανές πως οι σταθερές σχέσεις απασχόλησης[64] όχι μόνο περιορίζουν την αβεβαιότητα των εργαζομένων ως προς το εργασιακό μέλλον τους, αλλά ταυτόχρονα εξασφαλίζουν κι ένα σαφώς καλύτερο βιοτικό επίπεδο. Στην

64. *Επιπλέον, οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου συνδέονται περισσότερο με άλλες ευέλικτες μορφές εργασίας, όπως η ημιαπασχόληση, όπου εντοπίζεται υψηλό ποσοστό φτώχειας (βλ. Διάγραμμα 4.8).*

Ελλάδα το 2015 εμφανίζεται αύξηση των εργαζομένων αορίστου χρόνου που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας, η οποία όμως αντισταθμίζεται από τη μείωση του ποσοστού φτώχειας των εργαζομένων ορισμένου χρόνου προσεγγίζοντας τα προ-κρίσης επίπεδα.

Διάγραμμα 4.7: Ποσοστό εργαζομένων στο όριο της φτώχειας σε Ελλάδα και ΕΕ ως προς τον τύπο της σύμβασης (2009, 2015 και 2016)

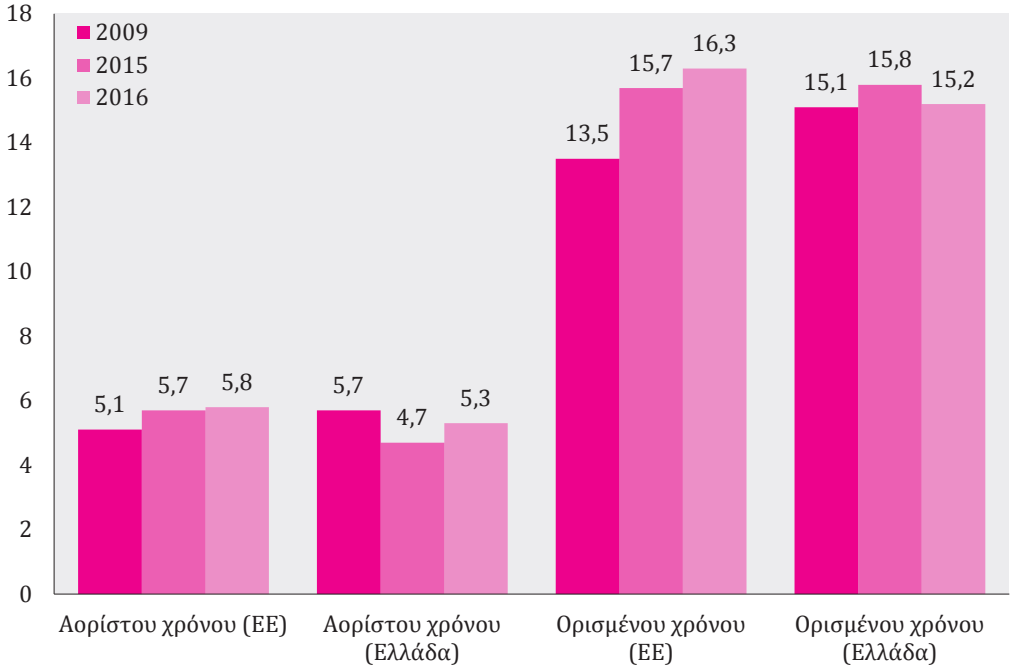

***Πηγή*:** Eurostat

Σε όλες τις Εκθέσεις του ΙΝΕ ΓΣΕΕ που έχουν δημοσιευτεί κατά την περίοδο υλοποίησης των ΠΟΠ εκφράζεται σταθερά ο έντονος προβληματισμός του Ινστιτούτου για την ταχεία εξάπλωση των ευέλικτων μορφών εργασίας τόσο ως προς την αποτελεσματικότητά τους σχετικά με τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας όσο και για τις επιπτώσεις που θα έχουν στο επίπεδο διαβίωσης των εργαζομένων. Ο προβληματισμός αυτός διατηρείται στο ακέραιο και στην παρούσα Έκθεση, καθώς, όπως μπορούμε να δούμε και στο Διάγραμμα 4.8, το ποσοστό φτώχειας των εργαζομένων μερικής απασχόλησης εμφανίζει μια ισχυρή αύξηση το 2016 σε σχέση με το 2015 φτάνοντας στο 30,3% ή διαφορετικά περίπου ένας στους τρεις εργαζομένους μερικής απασχόλησης διαβιούσε το 2016 σε συνθήκες σχετικής φτώχειας, το υψηλότερο ποσοστό που σημειώνεται από το 2009. Η εξέλιξη αυτή

επιβεβαιώνει ότι η διεύρυνση των ευέλικτων σχέσεων εργασίας συνιστά και το διαβατήριο για τη φτώχεια σε μεγάλο κομμάτι του εργαζόμενου πληθυσμού. Τα ευρήματα αυτά συμβαδίζουν με τα στατιστικά στοιχεία που πρόσφατα έδωσε ο ΕΦΚΑ για τον Μάιο του 2017, τα οποία αναδεικνύουν ότι ένας στους τρεις εργαζομένους με μερική απασχόληση λαμβάνει μισθό χαμηλότερο από το επίδομα ανεργίας.[65] Αύξηση του ποσοστού φτώχειας εμφανίζεται όμως και στους εργαζομένους πλήρους απασχόλησης, πιθανόν ως συνέπεια της εισοδηματικής λιτότητας των προηγούμενων ετών και της υπερφορολόγησης. Αντιθέτως, στην ΕΕ εμφανίζονται σαφώς πιο ήπιες μεταβολές στο ποσοστό φτώχειας, οι οποίες αφορούν μόνο τους εργαζομένους μερικής απασχόλησης. Συγκρίνοντας τις μορφές απασχόλησης μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ, στην πρώτη περίπτωση υπάρχει μια σαφώς μεγαλύτερη αναλογία των εργαζομένων μη πλήρους απασχόλησης στο όριο της φτώχειας ως προς τους εργαζομένους που βρίσκονται σε καθεστώς πλήρους απασχόλησης, η οποία μάλιστα διευρύνεται το 2016 σε σχέση με το 2015. Αυτό αναδεικνύει μια εξελισσόμενη διαίρεση στην εγχώρια αγορά εργασίας ως προς τις μισθολογικές απολαβές και εν γένει τα εργασιακά δικαιώματα και ταυτόχρονα δείχνει ότι η γενίκευση των ελαστικών εργασιακών σχέσεων προωθείται χωρίς κάποια προστασία των εργαζομένων που υφίστανται τέτοιες σχέσεις.

Διάγραμμα 4.8: Ποσοστό εργαζομένων στο όριο της φτώχειας σε Ελλάδα και ΕΕ ως προς τον χρόνο απασχόλησης (2009, 2015 και 2016)

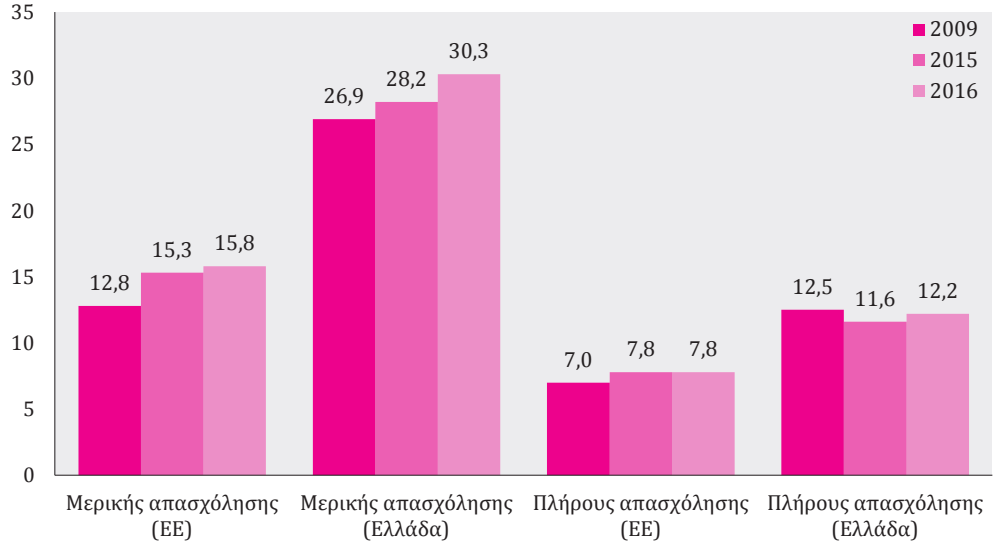

***Πηγή*:** Eurostat

65. *Βλ. http://www.efka.gov.gr/_news/files/DI_MEL_F1_11_212352-12022018.pdf.*

4.4 Οικονομική στενότητα και υλική αποστέρηση των ελληνικών νοικοκυριών

Η συνέχιση των πολιτικών λιτότητας, σε συνδυασμό με την υπερφορολόγηση, φαίνεται να εντείνει ακόμα περισσότερο το 2016 τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα νοικοκυριά στις οικονομικές τους συναλλαγές καθώς και στην κάλυψη των βασικών τους αναγκών. Ειδικότερα, στο Διάγραμμα 4.9 παρουσιάζεται το ποσοστό του πληθυσμού που αδυνατεί να καλύψει επιλεγμένες βασικές ανάγκες το 2016 σε σύγκριση με το 2015 και το 2009, ενώ στο ίδιο διάγραμμα εμφανίζονται τα αντίστοιχα ποσοστά για την ΕΕ.

Ξεκινώντας από τη δυνατότητα έγκαιρης πληρωμής λογαριασμών ΔΕΚΟ, παρατηρείται σε σχέση με το 2015 μια περιορισμένη αύξηση των νοικοκυριών που εμφανίζουν καθυστέρηση στην αποπληρωμή τους από 42% σε 42,2%, σημειώνοντας την υψηλότερη τιμή για την περίοδο 2009-2016. Αντιθέτως στην ΕΕ εντοπίζεται μια σημαντική μείωση του αντίστοιχου ποσοστού από 8,9% σε 7,9% προσεγγίζοντας επίπεδα που είναι χαμηλότερα ακόμη και από το 2009, δηλαδή λίγο πριν ξεσπάσει η κρίση στην Ελλάδα και στη συνέχεια στην Ευρωζώνη. Την ίδια στιγμή εμφανίζεται μια αξιοσημείωτη αύξηση των νοικοκυριών που εμφανίζουν καθυστέρηση στην πληρωμή των δανειακών τους υποχρεώσεων καθώς και των ενοικίων τους από 14,3% το 2015 σε 15,3% το 2016. Στην ΕΕ το ποσοστό διατηρείται σε χαμηλότερα επίπεδα από το 4%, ενώ το 2016 περιορίζεται στο 3,5% των νοικοκυριών. Οριακή αύξηση από 53,4% σε 53,6% εμφανίζει επίσης και το ούτως ή άλλως ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό των νοικοκυριών που αδυνατεί να ανταποκριθεί στην κάλυψη έκτακτων αναγκών. Μάλιστα, σε σχέση με το 2009 το ποσοστό αυτό διπλασιάζεται, γεγονός που αναδεικνύει την οικονομική στενότητα στην οποία έχουν περιέλθει τα ελληνικά νοικοκυριά εξαιτίας της δραστικής μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος και των αποταμιεύσεων. Αντίθετα στην ΕΕ, αν και το ίδιο ποσοστό είναι σχετικά υψηλό, παρουσιάζει ωστόσο μια σταθερότητα για την ίδια περίοδο, ενώ το 2016 εμφανίζει μείωση της τάξης του 1,1%.

Ιδιαίτερα ανησυχητική κρίνεται η ισχυρή αύξηση του ποσοστού των νοικοκυριών που αδυνατούν να καταναλώσουν γεύμα με κρέας, ψάρι ή κοτόπουλο κάθε 2η μέρα, από 12,9% το 2015 σε 14,4% το 2016. Αυτό υποδεικνύει ότι η οικονομική δυσπραγία των ελληνικών νοικοκυριών αποτυπώνεται και στη ζήτηση πιο ανελαστικών αγαθών, όπως είναι τα παραπάνω διατροφικά είδη. Όσον αφορά την ΕΕ, το αντίστοιχο ποσοστό διατηρείται σε επίπεδα χαμηλότερα του 9%. Καλύτερη είναι η εικόνα ως προς την εξέλιξη των επιδόσεων σε καταναλωτικές ανάγκες, όπως η εξασφάλιση επαρκούς θέρμανσης καθώς και η πραγματοποίηση διακοπών τουλάχιστον μία εβδομάδα μακριά από το σπίτι. Και στις δύο κατηγορίες αναγκών σημειώνεται οριακή μείωση. Αντίστοιχα, τα νοικοκυριά της ΕΕ εμφανίζουν σημαντική μείωση στις δύο παραπάνω κατηγορίες αναγκών προσεγγίζοντας τα χαμηλότερα επίπεδα της περιόδου 2009-2016. Τέλος, ισχυρή αύξηση εμφανίζει το ποσοστό των νοικοκυριών στην Ελλάδα τα οποία αδυνατούν να αντεπεξέλθουν στις συνήθεις υποχρεώσεις του νοικοκυριού από 22,3% το 2009 σε 38,2% το 2015 για να αυξηθεί περαιτέρω

το 2016 στο 40,6%. Αντιθέτως, μείωση εμφανίζεται στο αντίστοιχο ποσοστό των νοικοκυριών της ΕΕ. Συνοψίζοντας την έως τώρα ανάλυση, το 2016 εμφανίζεται μια περαιτέρω πτώση του βιοτικού επιπέδου των νοικοκυριών. Επίσης, ιδιαίτερα ανησυχητικό είναι το γεγονός ότι την ίδια στιγμή τα νοικοκυριά της ΕΕ φαίνεται να εξέρχονται από τις αρνητικές επιπτώσεις της ευρύτερης κρίσης στην Ευρωζώνη, το οποίο αποτυπώνεται στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους. Το αποτέλεσμα των δύο αντίθετων τάσεων είναι να διευρύνονται ακόμη περισσότερο οι αποκλίσεις στο βιοτικό επίπεδο μεταξύ του πληθυσμού της Ελλάδας και της ΕΕ.

Διάγραμμα 4.9: Ποσοστό (%) του πληθυσμού στην Ελλάδα και στην ΕΕ (27) που αδυνατεί να καλύψει συγκεκριμένες ανάγκες (2009, 2015 και 2016)

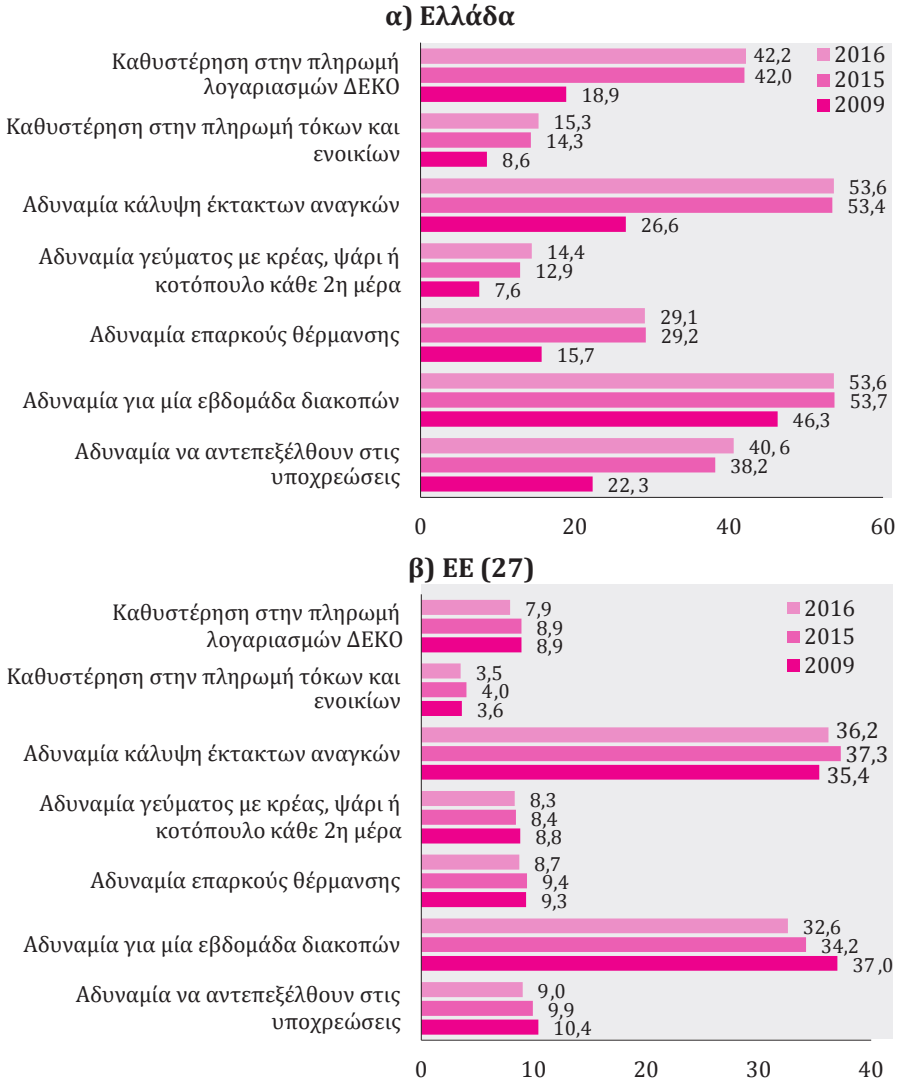

***Πηγή*:** Eurostat

Η επιδείνωση των όρων διαβίωσης των ελληνικών νοικοκυριών κατά τη διάρκεια της κρίσης επιβεβαιώνεται και στο Διάγραμμα 4.10, όπου παρουσιάζεται η εξέλιξη του δείκτη σοβαρής υλικής αποστέρησης[66] στο σύνολο του πληθυσμού καθώς και ανά καθεστώς απασχόλησης. Το πλεονέκτημα του δείκτη αυτού είναι ότι προσφέρει μια πιο συγκεκριμένη εικόνα ως προς τη φτώχεια των νοικοκυριών στην πιο απόλυτη και ακραία μορφή της. Ειδικότερα, στο σύνολο του πληθυσμού το ποσοστό που βρίσκεται σε κατάσταση σοβαρής υλικής αποστέρησης αυξάνεται από 10,6% το 2009 σε 21,4% το 2016 εμφανίζοντας οριακή αύξηση σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Αυτό σημαίνει πως σταθερά τουλάχιστον ένας στους πέντε Έλληνες εμφανίζει σοβαρά προβλήματα διαβίωσης. Αντίστοιχα αύξηση από 8,3% σε 15,5% εμφανίζει και το ποσοστό των εργαζομένων στο σύνολό τους που αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα διαβίωσης, έχοντας όμως μειωθεί ελαφρώς σε σχέση με το προηγούμενο έτος.

Όσον αφορά τις επιμέρους ομάδες του πληθυσμού που εμφανίζονται στο Διάγραμμα 4.10, η μεγαλύτερη αύξηση εντοπίζεται στους ανέργους, από 20,2% το 2009 σε 45,8% το 2016, ενώ σε σχέση με το προηγούμενο έτος η αύξηση είναι της τάξης του 2,4%. Επίσης, αύξηση του ποσοστού σοβαρής υλικής αποστέρησης εμφανίζεται στον οικονομικά μη ενεργό πληθυσμό από 26,3% το 2015 σε 27,1% το 2016 (14,5% το 2009) και στους αυτοαπασχολούμενους από 18% σε 18,3% αντίστοιχα (8,5% το 2009). Αντιθέτως μείωση εμφανίζουν οι υπόλοιπες ομάδες του πληθυσμού και πιο συγκεκριμένα οι μισθωτοί εργαζόμενοι από 14,8% το 2015 σε 14,2% το 2016 (8,1% το 2009) και οι συνταξιούχοι από 13,1% σε 12,6% αντίστοιχα (10,2% το 2009). Καταλήγοντας, τα ευρήματα ως προς το ποσοστό των πληθυσμιακών ομάδων που βρίσκονται σε κατάσταση σοβαρής υλικής αποστέρησης έρχονται σε συμφωνία με εκείνα του Διαγράμματος 4.4 και πιο συγκεκριμένα με το ότι βελτίωση ως προς τις συνθήκες διαβίωσης εμφανίζουν το 2016 οι μισθωτοί εργαζόμενοι και οι συνταξιούχοι και περαιτέρω επιδείνωση οι άνεργοι, οι αυτοαπασχολούμενοι και ο οικονομικά μη ενεργός πληθυσμός.

66. *Για το περιεχόμενο της σοβαρής υλικής αποστέρησης βλ. Eurostat (2012).*

Διάγραμμα 4.10: Δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης στο σύνολο του πληθυσμού και κατά καθεστώς απασχόλησης στην Ελλάδα (ηλικία άνω των 18, 2009, 2015 και 2016)

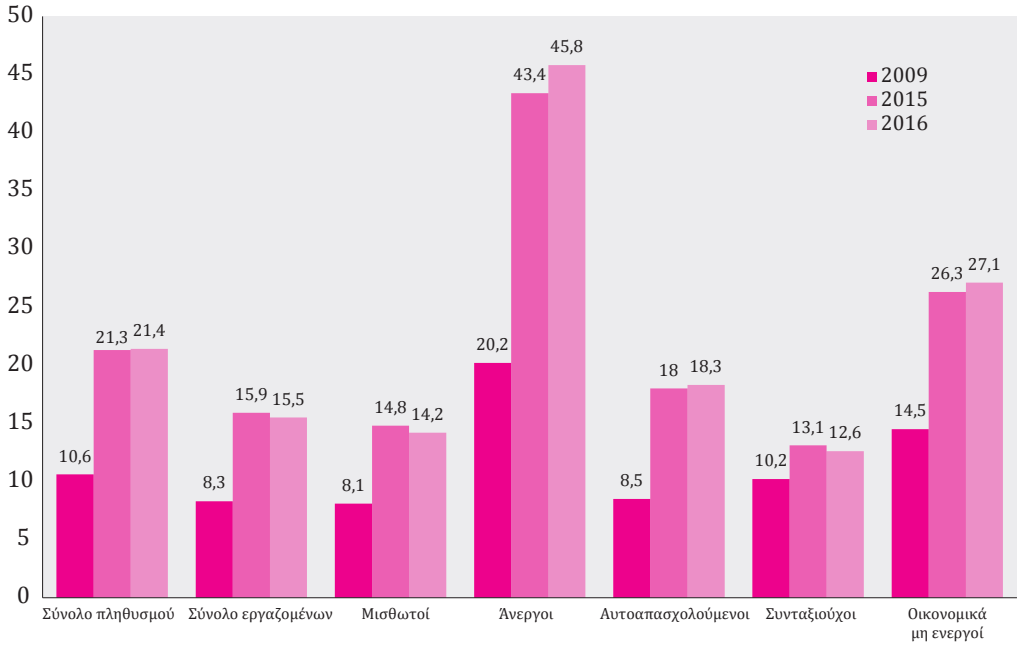

***Πηγή*:** Eurostat

Ένα ζήτημα που ανησυχεί ιδιαιτέρως τους Έλληνες εργαζομένους είναι οι επιπτώσεις που θα έχει στο διαθέσιμο εισόδημα η μείωση του αφορολόγητου ορίου στη ζώνη των 5.700 ευρώ από το 2020, με πιθανότητα ωστόσο η μείωση να ισχύσει από το 2019 στην περίπτωση που υπερισχύσει η άποψη του ΔΝΤ περί αδυναμίας επίτευξης πλεονάσματος της τάξης του 3,5% τα επόμενα χρόνια και μέχρι το 2022. Όπως είχε επισημάνει το Ινστιτούτο στην περσινή Ετήσια Έκθεση (ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2017α), μια τέτοια εξέλιξη, εκτός από μακροοικονομικά μη βιώσιμη, είναι και κοινωνικά άδικη. Χρησιμοποιώντας μικροδεδομένα από την Έρευνα για το Εισόδημα και τις Συνθήκες Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC), είχαμε δείξει ότι κατά την περίοδο 2010-2015, οι φορολογικές επιβαρύνσεις που προέβλεπαν τα ΠΟΠ έπληξαν περισσότερο τις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις παρά τις υψηλότερες. Όπως μπορούμε να δούμε και στον Πίνακα 4.1, η ταξική μεροληψία της παραπάνω φορολογικής πολιτικής εξακολουθεί και το 2016 και μάλιστα με ενδείξεις ενίσχυσης. Ειδικότερα, στον Πίνακα 4.1 εμφανίζεται η αναλογία του φόρου στο εισόδημα και στις ασφαλιστικές εισφορές και του φόρου στον πλούτο ως προς το ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα του 20% των φτωχότερων[67] (S1) και των πλουσιότερων (S5) νοικοκυριών αντίστοιχα.

67. Για την ταξινόμηση σε φτωχότερα και πλουσιότερα νοικοκυριά χρησιμοποιήσαμε μικροδεδομένα της Έρευ-

Όπως μπορούμε να δούμε, η αναλογία του φόρου εισοδήματος και των ασφαλιστικών εισφορών ως προς το ακαθάριστο εισόδημα σε απόλυτες μονάδες αυξήθηκε στα φτωχότερα νοικοκυριά από 9,08% το 2015 σε 9,34% το 2016, ενώ η συνολική μεταβολή για την περίοδο 2010-2016 είναι της τάξης του 3,21%. Αντιθέτως, στα πλουσιότερα νοικοκυριά παρατηρείται μείωση στην αναλογία του φόρου εισοδήματος και ασφαλιστικών εισφορών ως προς το ακαθάριστο εισόδημα, από 30,04% σε 29%, ενώ για την περίοδο 2010-2016 η αύξηση φτάνει μόλις στο 0,59%.

Η αδικία γίνεται ακόμα πιο εμφατική στην περίπτωση του φόρου περιουσίας, όπου για τα φτωχότερα νοικοκυριά η επιβάρυνση στο ακαθάριστο εισόδημά τους αυξάνεται από 6,04% το 2015 σε 6,98% το 2016, ενώ κατά την περίοδο 2010-2016 προκύπτει συνολική αύξηση της τάξης των 6,84 μονάδων. Αντιθέτως και σε αυτή την περίπτωση, τα πλουσιότερα νοικοκυριά παρουσιάζουν οριακή μείωση από 2,46% σε 2,43%, ενώ συνολικά για την περίοδο 2010-2016 η αύξηση είναι 2,31 μονάδες. Από την ανάλυση που προηγήθηκε θεωρούμε πως η επικείμενη διεύρυνση της φορολογικής βάσης μέσω της μείωσης του αφορολόγητου ορίου θα διευρύνει ακόμη περισσότερο τις κοινωνικές ανισότητες. Για τον λόγο αυτό, τονίζουμε για άλλη μια φορά πως η δημοσιονομική εξυγίανση από την πλευρά των εσόδων θα πρέπει να πραγματοποιηθεί μέσω μιας δικαιότερης φορολογικής πολιτικής και μέσω της ουσιαστικής αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής.

Πίνακας 4.1: Φορολογική επιβάρυνση των φτωχότερων και των πλουσιότερων νοικοκυριών (2010, 2015 και 2016)

	Φόρος εισοδήματος και ασφαλιστικών εισφορών προς ακαθάριστο εισόδημα			Φόρος περιουσίας προς ακαθάριστο εισόδημα		
	2010	**2015**	**2016**	**2010**	**2015**	**2016**
Φτωχότερα	6,13%	9,08%	9,34%	0,14%	6,04%	6,98%
Πλουσιότερα	28,41%	30,04%	29,00%	0,12%	2,46%	2,43%

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ (εκτιμήσεις ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

4.5 Η εξέλιξη της οικονομικής ανισότητας στην Ελλάδα

Το φαινόμενο της φτώχειας δεν ταυτίζεται απαραίτητα με την άνιση κατανομή του εισοδήματος. Για να έχουμε πιο συνολική εικόνα των επιπτώσεων της κρίσης και της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής, το ενδιαφέρον μας στρέφεται στη

νας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης (EU-SILC) για τα έτη 2010, 2015 και 2016. Όσον αφορά το ύψος του ακαθάριστου εισοδήματος βάσει του οποίου γίνεται η διάκριση των νοικοκυριών, αυτό έχει ως εξής: Το 2010 το 20% των φτωχότερων νοικοκυριών (ανεξαρτήτως μεγέθους) λάμβανε ακαθάριστο εισόδημα λιγότερο των 10.245 ευρώ, το 2015 το όριο ήταν τα 8.184 ευρώ, ενώ το 2016 μειώνεται ακόμα περισσότερο στα 7.913 ευρώ. Τα αντίστοιχα όρια για τα πλουσιότερα νοικοκυριά ήταν άνω των 41.380 ευρώ για το 2010, των 28.264 ευρώ για το 2015 και των 27.275 το 2016.

συνέχεια στη διερεύνηση της κατανομή του εισοδήματος.[68] Μια προσέγγιση της μέτρησης της ανισότητας είναι μέσω του προσδιορισμού της κατανομής του εισοδήματος μεταξύ των πληθυσμιακών δεκατημορίων και πιο συγκεκριμένα των δεικτών S10/S6 και S6/S1. Ο δείκτης S10/S6 ισούται με τον λόγο του εισοδηματικού μεριδίου που απολαμβάνει το 10ο πιο ευκατάστατο δεκατημόριο του πληθυσμού προς το αντίστοιχο 6ο πληθυσμιακό δεκατημόριο στη σειρά κατάταξης και αποτυπώνει τις μεταβολές στην ισοκατανομή που απορρέουν από τις υψηλές εισοδηματικές τάξεις. Αντίστοιχα, ο δείκτης S6/S1 ισούται με τον λόγο του εισοδηματικού μεριδίου που απολαμβάνει το 6ο πιο ευκατάστατο δεκατημόριο του πληθυσμού προς το αντίστοιχο 1ο πληθυσμιακό δεκατημόριο και αποτυπώνει τις μεταβολές που απορρέουν από τις χαμηλές εισοδηματικές τάξεις. Ξεκινώντας από τον δείκτη S6/S1 παρατηρούμε στο Διάγραμμα 4.11 πως κατά την περίοδο 2009-2015 εμφανίζει μια σημαντική αύξηση της τάξης των 1,10 μονάδων. Η τάση αυτή υποδεικνύει πως η κρίση στην Ελλάδα έπληξε περισσότερο τα χαμηλότερα τμήματα της εισοδηματικής κατανομής, γεγονός που έχει επισημανθεί και στην προηγούμενη Έκθεση του Ινστιτούτου (ΙΝΕ ΓΣΕΕ, 2017α).

Ωστόσο, κατά την περίοδο 2015-2016 εμφανίζεται μια ελαφρά βελτίωση της εισοδηματικής κατανομής στα χαμηλότερα τμήματα, καθώς ο δείκτης μειώνεται κατά 0,29 μονάδες. Στην ΕΕ ο ίδιος δείκτης εμφανίζει μια αύξηση, η οποία όμως κρίνεται περιορισμένη για να ισχυριστούμε πως υπήρξαν αντίστοιχες ραγδαίες μεταβολές στην κοινωνική διαστρωμάτωση, ενώ το 2016 ο ίδιος δείκτης παραμένει αμετάβλητος. Όσον αφορά τον δείκτη S10/S6 τόσο στην Ελλάδα όσο και στην ΕΕ δεν προκύπτουν αξιοσημείωτες μεταβολές. Ειδικά για την περίπτωση της Ελλάδας, οι παραπάνω μεταβολές υποδεικνύουν πως κατά τη διάρκεια της κρίσης έχει σημειωθεί διεύρυνση της ανισοκατανομής η οποία έγινε αποκλειστικά σε βάρος των χαμηλότερων εισοδηματικών τάξεων. Ωστόσο, το 2016 σημειώνεται ελαφρά υποχώρηση του δείκτη S6/S1.

68. Για μια αναλυτική παρουσίαση της ανισοκατανομής του εισοδήματος στις χώρες της ΕΕ βλ. ETUI (2017).

Διάγραμμα 4.11: Δείκτες ανισότητας S10/S6 και S6/S1 σε Ελλάδα και ΕΕ (2009, 2015 και 2016)

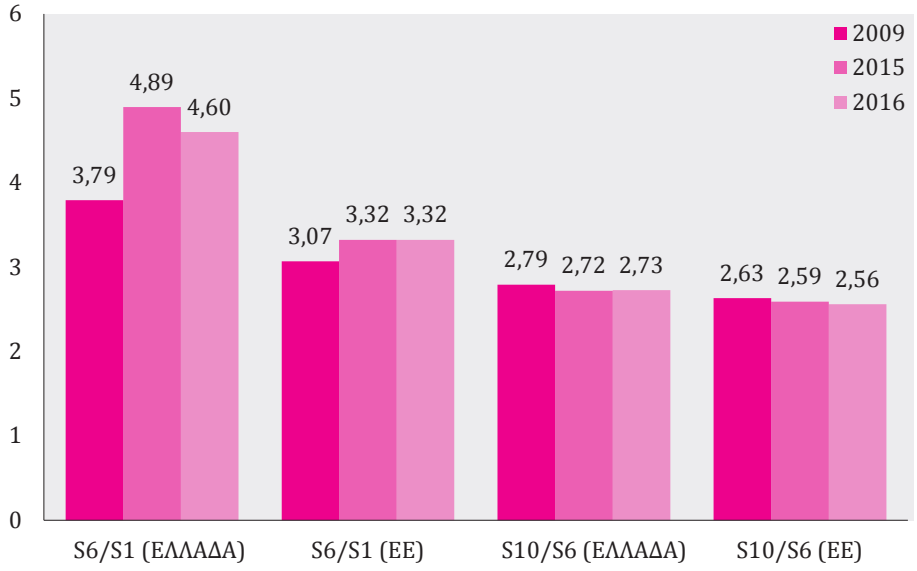

***Πηγή*:** Eurostat

Στο Διάγραμμα 4.12 εμφανίζεται ο δείκτης Gini[69]. Παρατηρούμε ότι κατά την περίοδο της κρίσης ο δείκτης Gini αυξήθηκε[70] εξαιτίας της επιδείνωσης της θέσης των κατώτερων εισοδηματικών τάξεων από 33,1% το 2009 σε 34,3% το 2016 έχοντας φτάσει στο υψηλότερο επίπεδο το 2014 (34,5%). Στο ίδιο διάγραμμα εμφανίζονται και άλλοι δύο δείκτες Gini: ο πρώτος προσμετρά την ανισοκατανομή στα εισοδήματα χωρίς την επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων (εξαιρουμένων των συντάξεων) και ο δεύτερος την ανισοκατανομή χωρίς όλες ανεξαιρέτως τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Στην πρώτη περίπτωση παρατηρούμε πως οι κοινωνικές μεταβιβάσεις (πλην των συντάξεων) με κυριότερη το επίδομα ανεργίας έχουν περιορισμένες επιπτώσεις στην ανισοκατανομή ειδικά στην αρχή της κρίσης, καθώς στη συνέχεια αναβαθμίζεται η σημασία τους για την αντιμετώπιση της ανισότητας. Ειδικότερα, το 2009 η ανισοκατανομή αυξάνεται μόλις κατά 1,7 μονάδες εάν δεν συνυπολογιστούν οι κοινωνικές μεταβιβάσεις (πλην των συντάξεων), το 2015 κατά 2,3 μονάδες, ενώ το 2016 κατά 2,5 μονάδες. Αντιθέτως, ιδιαίτερα ισχυρή είναι η συμβολή των συντάξεων στην άμβλυνση της ανισοκατανομής, η

69. *Ο δείκτης Gini λαμβάνει τιμές από 0 έως 100. Στην πρώτη περίπτωση υπάρχει απόλυτη ισοκατανομή των εισοδημάτων, ενώ στη δεύτερη απόλυτη ανισότητα.*

70. *Για τα ίδια έτη ο δείκτης Gini συνολικά στην ΕΕ ήταν σχεδόν αμετάβλητος και σε επίπεδα χαμηλότερα από εκείνον της Ελλάδας (30,5 το 2009 και 30,8 το 2016). Αυτό σημαίνει πως το επίπεδο των ανισοτήτων στη χώρα μας διευρύνθηκε ακόμα περισσότερο σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.*

οποία μάλιστα ενισχύεται ακόμα περισσότερο κατά τη διάρκεια της κρίσης. Όπως μπορούμε να δούμε στο ίδιο διάγραμμα, το 2009 η απόκλιση ισούται με 16,3 μονάδες για να διευρυνθεί στις 26,5 μονάδες το 2015 και στη συνέχεια να μειωθεί οριακά το 2016 στις 26,4 μονάδες. Η εξέλιξη αυτή αποδεικνύει αφενός[71] το ειδικό βάρος που έχουν οι συντάξεις στον περιορισμό των ανισοτήτων και αφετέρου την περιορισμένη αποτελεσματικότητα των υπόλοιπων κοινωνικών μεταβιβάσεων.

Διάγραμμα 4.12: Δείκτες Gini (%) με και χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις για την Ελλάδα (2009, 2015 και 2016)

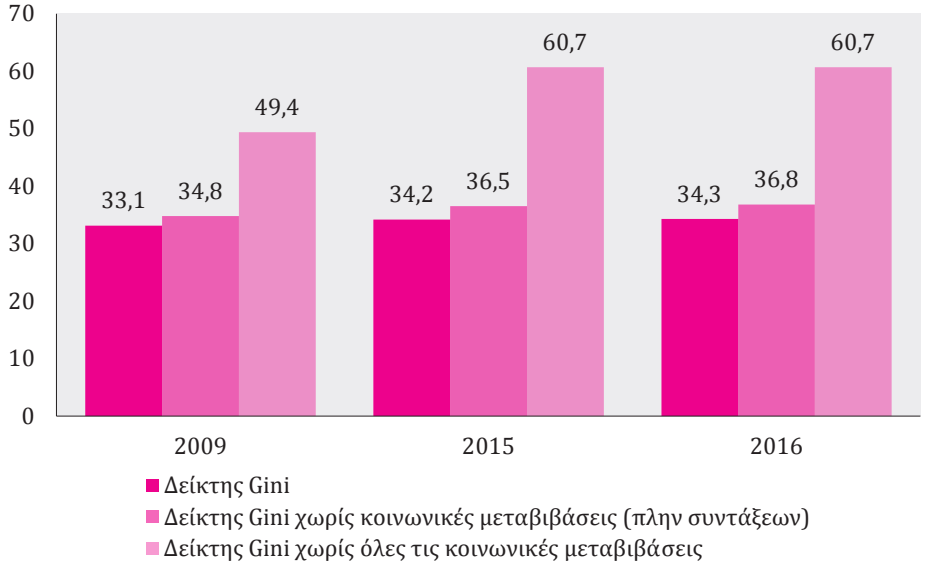

***Πηγή*:** Eurostat

4.6 Η περιφερειακή διάσταση της φτώχειας και της ανισότητας στην Ελλάδα

Οι διάφορες εκτιμήσεις του ποσοστού φτώχειας καθώς και των ανισοτήτων που παρουσιάσαμε στις προηγούμενες ενότητες προκύπτουν από τα μικροδεδομένα που παρέχει η έρευνα για το Εισόδημα και τις Συνθήκες Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC). Ωστόσο, στην περίπτωση της Ελλάδας τουλάχιστον ένα σημαντικό μειονέκτημα της EU-SILC είναι ότι η περιφερειακή διάσταση των μικροδεδομένων είναι ιδιαιτέρως περιοριστική, καθώς διακρίνονται σε επίπεδο NUTS1, δηλαδή η προ-

71. Σε επίπεδο ΕΕ παρομοίως οι συντάξεις συνιστούν τη σημαντικότερη παροχή άμβλυνσης των ανισοτήτων. Ωστόσο, το ειδικό τους βάρος είναι πιο περιορισμένο. Αντιθέτως, οι λοιπές μεταβιβαστικές πληρωμές έχουν συγκριτικά μεγαλύτερη συμβολή στον περιορισμό των ανισοτήτων.

έλευση των νοικοκυριών αναφέρεται σε τέσσερις ευρείες ομάδες Περιφερειών και πιο συγκεκριμένα στην Αττική (EL 3), στα Νησιά Αιγαίου, Ιονίου και Κρήτης (EL 4), στη Βόρεια Ελλάδα (EL 5) και στην Κεντρική Ελλάδα (EL 6). Το αποτέλεσμα είναι να μην μπορούμε να αποκτήσουμε μια πιο ειδική άποψη ως προς τη φτώχεια και την ανισότητα στις 13 Περιφέρειες της χώρας. Ωστόσο, το πρόβλημα αυτό μπορεί να αντιμετωπιστεί ικανοποιητικά εάν χρησιμοποιήσουμε τα μικροδεδομένα που παρέχει η Έρευνα Οικογενειακού Προϋπολογισμού (ΕΟΠ/HBS), η οποία επικεντρώνεται στις καταναλωτικές συνήθειες των νοικοκυριών. Ειδικότερα, τα τελευταία χρόνια η ΕΟΠ έχει μεταβάλει την περιφερειακή ταξινόμηση των μικροδεδομένων από NUTS1 σε NUTS2. Αυτό, σε συνδυασμό με το ότι παρέχει στοιχεία διαθέσιμου εισοδήματος ανά νοικοκυριό, μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε εκτιμήσεις της φτώχειας και της ανισότητας για τις 13 Περιφέρειες[72] (αντί των τεσσάρων της EU-SILC). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι τα εν λόγω εμπειρικά ευρήματα συνιστούν προσεγγίσεις και δεν ταυτίζονται με τις επίσημες εκτιμήσεις που παρέχει τόσο η ΕΛΣΤΑΤ όσο και η Eurostat, καθώς οι τελευταίες βασίζονται στα μικροδεδομένα της EU-SILC.

Στον Πίνακα 4.2. εμφανίζεται το ποσοστό φτώχειας στις 13 Περιφέρειες της Ελλάδας για το έτος 2016, που είναι το τελευταίο για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία. Όπως μπορούμε να δούμε, το υψηλότερο ποσοστό φτώχειας εντοπίζεται στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας (25%) και ακολουθεί η Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης (21,3%) και Θεσσαλίας (20,6%). Αντιθέτως, τα μικρότερα ποσοστά φτώχειας εντοπίζονται στις νησιωτικές Περιφέρειες της χώρας και πιο συγκεκριμένα στις Περιφέρειες Βορείου Αιγαίου και Νοτίου Αιγαίου (αμφότερες με ποσοστό 8,4%) και ακολουθούν τα Ιόνια Νησιά (11,1%). Τα χαμηλά ποσοστά φτώχειας των παραπάνω Περιφερειών σε έναν βαθμό μπορούν να αποδοθούν στην τουριστική κίνηση που χαρακτηρίζει τις συγκεκριμένες Περιφέρειες με αποτέλεσμα να εμφανίζουν μεγαλύτερη ανθεκτικότητα απέναντι στην κρίση σε σχέση με άλλες Περιφέρειες της χώρας. Μια ένδειξη της μεγαλύτερης ανθεκτικότητας είναι το ότι οι παραπάνω Περιφέρειες εμφανίζουν το 2016 τα χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας, και αυτό φαίνεται πως συνέβαλε στον περιορισμό της σχετικής φτώχειας του πληθυσμού τους.

Πράγματι, όπως μπορούμε να δούμε και από το αριστερό μέρος του Διαγράμματος 4.13, εμφανίζεται μια σχετικά ισχυρή θετική συσχέτιση μεταξύ του ποσοστού ανεργίας και του ποσοστού φτώχειας. Στο δεξί μέρος του ίδιου διαγράμματος εμφανίζεται επίσης και η σχέση μεταξύ του ποσοστού φτώχειας και του κατά κεφαλήν ΑΕΠ[73]. Όπως θα ανέμενε κανείς, προκύπτει μια αρνητική σχέση μεταξύ των δύο

72. Επειδή στις Περιφέρειες που χαρακτηρίζονται από σημαντική αγροτική δραστηριότητα εντοπίζεται και υψηλότερη ιδιοκατανάλωση, που σημαίνει ότι το επίπεδο διαβίωσης δεν καθορίζεται μονοσήμαντα από το χρηματικό εισόδημα, τα στοιχεία του διαθέσιμου εισοδήματος που χρησιμοποιούμε περιλαμβάνουν και την τεκμαρτή χρηματική αξία της ιδιοκατανάλωσης.

73. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ αναφέρεται στο 2015, που είναι το τελευταίο έτος για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία σε επίπεδο Περιφέρειας. Ωστόσο δεν αναμένουμε σημαντικές αποκλίσεις στα μεγέθη σε σχέση με το 2016 και ακόμα περισσότερο στην κατάταξη των Περιφερειών.

μεταβλητών, η οποία όμως είναι ασθενής. Αυτό υποδεικνύει πως το υψηλό κατά κεφαλήν ΑΕΠ δεν συνιστά τόσο καθοριστικό παράγοντα για την αντιμετώπιση της φτώχειας, καθώς ένας εξίσου σημαντικός παράγοντας είναι και το επίπεδο ισοκατανομής του ΑΕΠ στους κατοίκους της Περιφέρειας. Αντιθέτως, από το Διάγραμμα 4.13 προκύπτουν ενδείξεις πως η μείωση της ανεργίας συνιστά πιο αποτελεσματικό εργαλείο αντιμετώπισης της σχετικής φτώχειας.

Διάγραμμα 4.13: Ποσοστό φτώχειας, ποσοστό ανεργίας και κατά κεφαλήν ΑΕΠ

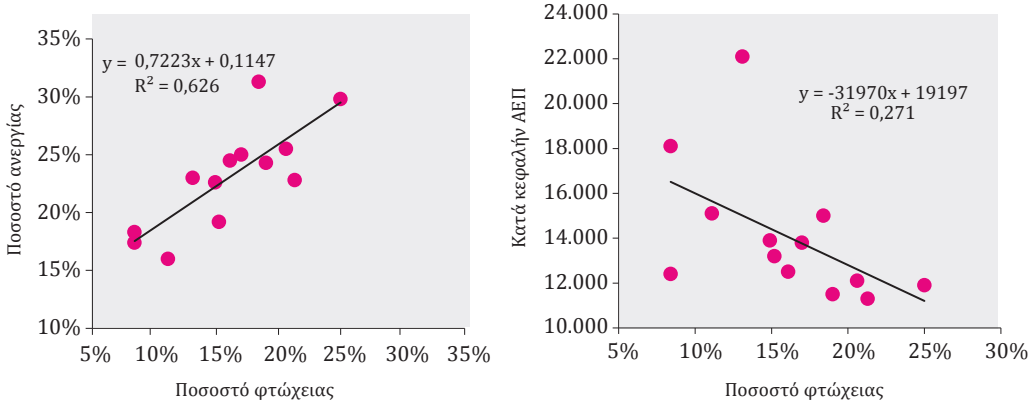

***Πηγή*:** ΕΛΣΤΑΤ και Eurostat (εκτιμήσεις ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Πίνακας 4.2: Ποσοστό φτώχειας σε 13 Περιφέρειες της Ελλάδας

Περιφέρειες	NUTS2	2016	Φτώχεια με όρους εισοδήματος 2008	Απόκλιση σε όρους εισοδήματος 2008
Αττική	EL30	13,1%	22,9%	9,8%
Βόρειο Αιγαίο	EL41	8,40%	26,6%	18,2%
Νότιο Αιγαίο	EL42	8,40%	21,0%	12,6%
Κρήτη	EL43	14,9%	28,6%	13,7%
Ανατολική Μακεδονία-Θράκη	EL51	21,3%	37,3%	16,0%
Κεντρική Μακεδονία	EL52	16,1%	32,2%	16,1%
Δυτική Μακεδονία	EL53	18,4%	30,5%	12,1%
Ήπειρος	EL54	19,0%	33,3%	14,3%
Θεσσαλία	EL61	20,6%	34,4%	13,8%
Ιόνια Νησιά	EL62	11,1%	27,5%	16,4%
Δυτική Ελλάδα	EL63	25,0%	40,1%	15,1%
Στερεά Ελλάδα	EL64	17,0%	28,5%	11,5%
Πελοπόννησος	EL65	15,2%	34,5%	19,3%
Ελλάδα	**EL**	**15,7%**	**29,0%**	**13,3%**

***Πηγή*:** Μικροδεδομένα της Έρευνας Οικογενειακού Προϋπολογισμού της ΕΛΣΤΑΤ για το 2016 (εκτιμήσεις του περιφερειακού ποσοστού φτώχειας ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Στον ίδιο πίνακα εμφανίζεται το ποσοστό φτώχειας χρησιμοποιώντας ως γραμμή φτώχειας το 60% του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος του 2008.[74] Η συγκεκριμένη προσαρμογή γίνεται ώστε να διαπιστώσουμε τις επιπτώσεις της κρίσης στο επίπεδο διαβίωσης των κατοίκων στις επιμέρους Περιφέρειες. Και σε αυτή την περίπτωση, το υψηλότερο ποσοστό φτώχειας εντοπίζεται στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας (40,1%) και ακολουθεί επίσης η Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης (37,3%). Ωστόσο, στην τρίτη θέση συναντάμε την Περιφέρεια Πελοποννήσου (34,5%) με ελάχιστη διαφορά από την Περιφέρεια Θεσσαλίας (34,4%). Όσον αφορά τις Περιφέρειες με το χαμηλότερο ποσοστό φτώχειας σε εισοδηματικούς όρους του 2008, πρώτη έρχεται η Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου (21%) και ακολουθεί η Περιφέρεια Αττικής (22,9%) και τρίτη η Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου (26,6%). Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε σε ποιες Περιφέρειες αυξάνεται περισσότερο το ποσοστό φτώχειας στην περίπτωση όπου ορίζεται το διάμεσο εισόδημα του 2008. Οι Περιφέρειες αυτές είναι η Πελοπόννησος (19,3%), ακολουθεί το Βόρειο Αιγαίο (18,2%) και έπειτα τα Ιόνια Νησιά (16,4%). Ο λόγος που οι παραπάνω Περιφέρειες εμφανίζουν υψηλές μεταβολές είναι ότι χαρακτηρίζονται από σχετικά υψηλότερη συγκέντρωση δεδομένων γύρω από το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα του 2016, ώστε, όταν αντικαθίσταται από εκείνο του 2008, τα αντίστοιχα νοικοκυριά να πέφτουν κάτω από τη γραμμή φτώχειας.

Η ανάλυση της ενότητας ολοκληρώνεται με μια αποτίμηση των ανισοτήτων στις 13 Περιφέρειες της Ελλάδας. Όπως μπορούμε να δούμε στον Πίνακα 4.3, οι υψηλότερες ανισότητες εντοπίζονται στην Περιφέρεια Θεσσαλίας (28,8%) και ακολουθεί η Αττική (28,6%) και η Δυτική Ελλάδα (27%). Αντιθέτως, οι μικρότερες ανισότητες εντοπίζονται στις Περιφέρειες Δυτικής Μακεδονίας (22,3%), Ιονίων Νήσων (23,4%) και Νοτίου Αιγαίου (24,3%).

74. Το 2008 το διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα προσαρμοσμένο ως προς το μέγεθος του νοικοκυριού ήταν 14.000 ευρώ, ενώ το 60% εκτιμάται στα 8.400 ευρώ. Το 2016 το αντίστοιχο διάμεσο εισόδημα μειώθηκε στα 11.037,4 ευρώ, ενώ το 60% στα 6.622,4 ευρώ.

Πίνακας 4.3: Δείκτης Gini (%) σε 13 Περιφέρειες της Ελλάδας

Περιφέρεια	NUTS2	Δείκτης Gini
Αττική	EL30	28,6
Βόρειο Αιγαίο	EL41	26,7
Νότιο Αιγαίο	EL42	24,3
Κρήτη	EL43	25,0
Ανατολική Μακεδονία-Θράκη	EL51	26,0
Κεντρική Μακεδονία	EL52	26,6
Δυτική Μακεδονία	EL53	22,3
Ήπειρος	EL54	25,3
Θεσσαλία	EL61	28,8
Ιόνια Νησιά	EL62	23,4
Δυτική Ελλάδα	EL63	27,0
Στερεά Ελλάδα	EL64	25,3
Πελοπόννησος	EL65	26,4
Ελλάδα	**EL**	**27,7**

***Πηγή*:** Μικροδεδομένα της Έρευνας Οικογενειακού Προϋπολογισμού της ΕΛΣΤΑΤ για το 2016 (εκτιμήσεις του δείκτη ανισότητας Gini ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- ΑΑΔΕ (2018). «Παρακολούθηση Φορολογικής και Τελωνειακής Διοίκησης 2018», Ανεξάρτητη Αρχή Δημόσιων Εσόδων.
- Γαβρόγλου, Σ. (2014). «Η μυστηριώδης μείωση της προσωρινής απασχόλησης», στο *Εργασία και απασχόληση στην Ελλάδα. Ετήσια έκθεση 2013*, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας & Ανθρώπινου Δυναμικού, Αθήνα, Ιούλιος.
- ΓΠΚΒ (2018). *Τριμηνιαία Έκθεση: Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2017*, Φεβρουάριος 2018.
- ΕΛΣΤΑΤ (2018). «Τριμηνιαίοι μη χρηματοοικονομικοί λογαριασμοί της Γενικής Κυβέρνησης 3ο Τρίμηνο 2017», Δελτίο Τύπου, 28 Ιανουαρίου.
- Ευστράτογλου, Α. (2015). *Οικονομική κρίση, ευέλικτες μορφές απασχόλησης και παραγωγικότητα στους κλάδους της ελληνικής οικονομίας*, Μελέτη 36, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Ευστράτογλου, Α. (2017). *Απασχόληση και επαγγέλματα τον νέο αιώνα στην Ελλάδα*, ΙΝΕ ΓΣΕΕ (υπό δημοσίευση).
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ενδιάμεση Έκθεση 2016, Αθήνα.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2017α). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση 2017, Αθήνα.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2017β). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ενδιάμεση Έκθεση 2017, Αθήνα.
- Ιωακείμογλου, Η. (2018). *Κόστος εργασίας και περιθώρια κέρδους στα χρόνια των μνημονίων*, Κείμενο Πολιτικής 15, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- ΚΑΝΕΠ (2017). «Δείκτες ανεργίας των νέων στην Ελλάδα – χρονοσειρές», Συνέδριο: «Τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση: Συμμαχία για την παιδεία, την εργασία, την ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή», uploads Σεπτέμβριος 2017, διαθέσιμο στο: http://www.gsee.gr/wp-content//2017/09/3083_PRESENTATION-1-KANEP-GSEE.pdf).
- Ματσαγγάνης, Μ. και Λεβέντη, Χ. (2017). *Πώς αντιμετωπίζει τη φτώχεια το ελληνικό κράτος,* διαΝΕΟσις, διαθέσιμο στο: https://www.dianeosis.org/2017/12/antimetopisi-tis-ftoxeias-kai-kratiki-politiki/.

- ΟΜΕΔ (2017). *Ετήσια έκθεση 2016*, Αθήνα.
- Παϊταρίδης, Δ. (2015). *Η εξέλιξη της παραγωγικότητας και οι επιπτώσεις στην ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας*, Μελέτη 42, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (2017). «Μηνιαίες Εκθέσεις Συστήματος ΕΡΓΑΝΗ», Αθήνα.
- Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας (2011, 2012, 2013) «Ετήσια Έκθεση Πεπραγμένων ΣΕΠΕ».
- Υπουργείο Οικονομικών (2016). *Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού 2017*, Αθήνα, Οκτώβριος.
- Υπουργείο Οικονομικών (2017). *Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού 2018*, Αθήνα, Νοέμβριος.
- Υπουργείο Οικονομικών (2018). «Εκτέλεση Κρατικού Προϋπολογισμού», Μηνιαίο Δελτίο – Δεκέμβριος 2017, Υπουργείο Οικονομικών, Γενικό Λογιστήριο του Κράτους, Ιανουάριος.

Ξενόγλωσση

- EC (2017α). "Greece´s finances stabilized, the excessive deficit procedure is closed", Press release 528/17, Council of the EU, 25 September.
- EC (2017β). *Study and reports on the VAT gap in the EU-28 member states: Final Report*, TAXUD/2015/CC/131.
- EC (2017c). *European Economic Forecast*, Autumn 2017, Institutional Paper 063/November.
- EC (2018). *Compliance report: ESM stability support programme for Greece*, Third Review, DG-ECFIN, European Commission, January.
- Eurostat (2012). *Measuring material deprivation in the EU: Indicators for the whole population and child-specific indicators*, Luxembourg.
- ETUI (2017). *Benchmarking Working Europe 2017*, Brussels.
- iAGS (2018). *Independent Annual Growth Survey: Sixth Report*, November 2017.
- ILO (2015a). "Trends in collective bargaining coverage: Stability, erosion or decline?", διαθέσιμο στο: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_protect/---protrav/---travail/documents/publication/wcms_409422.pdf.
- ILO (2015b). "Labour market reforms since the crisis: Drivers and consequences", διαθέσιμο στο: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---inst/documents/publication/wcms_414588.pdf.

- IMF (2017). *World Economic Outlook: Seeking Sustainable Growth: Short-Term Recovery, Long-Term Challenges,* October.
- Paitaridis, D. (2018). "Division of labour, productivity, and competitiveness of the Greek tradable sector", *East - West Journal of Economics and Business*, forthcoming.
- SMoU (2017), *Supplemental Memorandum of Understanding (second addendum to the Memorandum of Understanding)*, διαθέσιμο στο: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/smou_final_to_esm_2017_07_05.pdf.

Ηλεκτρονικές πηγές

- AMECO Database: http://ec.europa.eu/economy_finance/ameco/user/serie/SelectSerie.cfm
- Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων: http://www.aade.gr/open-data/KPIs
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ): http://www.statistics.gr/el/home
- Eurostat: http://ec.europa.eu/eurostat/data/database
- IMF Financial Soundeness Indicators: http://data.imf.org/?sk=51B096FA-2CD2-40C2-8D09-0699CC1764DA
- Τράπεζα της Ελλάδος: http://www.bankofgreece.gr/Pages/el/Statistics/default.aspx
- World Trade Organization: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/statis_e.htm
- World Bank: http://databank.worldbank.org/data/home.aspx
- Υπουργείο Εργασίας: http://www.ypakp.gr/

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

Ιουλιανού 24,
10434, Αθήνα
Τηλ.: 210 8202247
Fax: 210 8202203
www.inegsee.gr

Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Στέλλα Ζούπα
Σελιδοποίηση – Εκτύπωση: ΚΑΜΠΥΛΗ Advertising
Αντιγόνης 60, 10442 Αθήνα
Τηλ.: 210 5156810-20-30, Fax: 2105156811
E-mai: info@kambili.gr, www. kambili.gr

© ΙΝΕ ΓΣΕΕ

ISSN: 1108-7765
ISBN: 978-960-9571-87-6

ISSN: 1108-7765
ISBN: 978-960-9571-87-6